

MTA Nyelvtudományi Intézet Könyvtára

0004210

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 9.

TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI VÁLTOZATOK
A MAGYAR NYELVBEN

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 9.

TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI
VÁLTOZATOK
A MAGYAR NYELVBEN

Szerkesztette:

KONTRA MIKLÓS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1992

Megjelent az
Országos Tudományos Kutatási Alap
(Élőnyelvi vizsgálatok, 3220)
támogatásával

ISBN 963-8461 66 7
ISSN 0238-864

Copyright az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc

Dpl 2015/3
Nyelvtudományi Intézet
Közvetítés
Könyvtári szám: 20 006/92

Tartalom

Előszó.....	1
Balogh Lajos – Kiss G. Gábor: A magyar nyelvjárások atlaszá- nak számítógépes feldolgozása.....	5
Bartha Csilla: Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció? Megjegyzések az erdélyi menekültek nyelvhasználatában észlelhető változásokról.....	19
B. Fejes Katalin: Szintaktikai összefüggések – nemzetiségi környezetben.....	29
Fülei-Szántó Endre: Bomló kétnyelvűség.....	35
Gal, Susan: Mi a nyelvcsere és hogyan történik?.....	47
Kabán Annamária: Két erdélyi magyar napilap nyelvi vizsgálata....	61
T. Károlyi Margit: Az infinitivusok vizsgálata az élőbeszéd szer- kezeteiben.....	71
Kontra Miklós: Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás.....	87
P. Lakatos Ilona: Beszélt nyelvi szövegek közhelyeinek vizsgálata.....	97
Lanstyák István: Az alakváltozatok földrajzi és gyakorisági el- oszlásának összefüggéseiről (a Csallóköz és a Mátyusföld nyelvjárási anyaga alapján).....	109
Molnár Csikós László: A vonatkozó mondat szerkezet használata a jugoszláviai magyar nyelv rétegekben.....	129
Molnár Zoltán Miklós: Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány nyelv földrajzi vonása.....	139
Penavin Olga: Az í-zés és ë-zés a Jugoszláviai magyar népmesék I-II. kötetében.....	151
Péntek János: Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására.....	159
Tolcsvai Nagy Gábor: A mennyiség tagolódása.....	165
Varga József: Nyelv szociológiai vizsgálatok egy muravidéki faluban.....	171
Név- és tárgymutató.....	185

Előszó

A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusán, 1983 nyarán Szombathelyen egy jugoszláviai nyelvész kollégánk annak a reményének adott hangot hozzászólásában, hogy az akkoriban beharangozott magyar beszélt nyelvi kutatások nem torpannak meg az ország határainál, hanem kiterjednek a környező országok kisebbségben élő magyarjainak nyelvhasználatára is. Egyik vezető nyelvészünk egy folyosói beszélgetésben röviden álmodozásnak minősítette ezt az óhajt – gondolom nem a jószándék hiánya miatt, hanem a reálisnak vélt Dunamedencei politikai helyzetet mérlegelve.

Az 1980-as évek második felében vezető nyelvészünknek tulajdonképpen igaza volt. A Nyelvtudományi Intézet és az újvidéki Hungarológiai Intézet együttműködési szerződése, amelynek következtében közös élőnyelvi konferenciát rendeztünk 1988-ban Budapesten, majd a következő évben Újvidéken, s néhány rövidebb tanulmányutat is tettünk egymás intézeteiben, azt mutatta, hogy óvatosan kockáztatva legalább jugoszláviai kollégáinkkal kapcsolatot teremthetünk. Más környező országban esélyeink a jugoszláviaiakhoz sem voltak mérhetőek.

Amikor az 1989. évi újvidéki konferencia után megint ránk, a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatócsoportjára került a sor, hogy előkészítsük soron következő, 1990 őszi esedékes konferenciánkat, hirtelen megbolydult Kelet-Európa: karácsonykor kitört az akkor romániai forradalomnak nevezett eseménysorozat, s közben a többi népi demokrácia is elindult a demokrácia felé. Az átjárhatóbbá váló határok azzal a reménnyel kecsegtettek, hogy 1990 őszi Budapesten olyan konferenciát rendezhetünk, amelyen minden környező ország kisebbségi magyar nyelvhasználatáról hallhatunk előadásokat, maguktól a kisebbségi nyelvészekről.

Reményünk valóra vált. 1990. szeptember 27-28-án megrendeztük a „Társadalmi és területi változatok a magyarban” című tanácskozást; ebben az időben, már túl a márciusi marosvásárhelyi pogromon, amikor előbbetemesen aktuálisnak hatottak Kosztolányinak 1919-ben „A vértá-

núk nyelvéről” írt sorai: „minden áldott nap puskatussal verik és bottal, sóval, kötéllel szelídítik azokat, akik magyarul beszélnek.” Tíz hónappal később, amikor e bevezetőt írom, Magyarországon épp tanulgatják az emberek egy szlavóniai magyar falu nevét, amit fegyveresek elzártak a külvilágtól. Penavin Olgának hála, nyelvészeink jól ismerik e nevet, újságíróinknak fele azonban le sem tudja írni: hol KOROGY-ról, hol meg KÓRÓGY-ról szólnak a haditudósítások.

Szabó T. Attila szavával „a veszedelmezett anyanyelv” lehetőleg érzelemmentes, tudományos vizsgálatára hívtuk meg nyelvészeinket, országhatáron belülről s kívülről. Januári körlevelünkben a kvantitatív vizsgálatokat szorgalmaztuk és autoreferátumokat kértünk az előadni szándékozóktól. Célunkat elértük: számos kvantitatív elemzésről is hallottunk és az autoreferátumok következtében kiszűrhattuk azokat az előadásokat a programból, amelyek tematikailag máshová tartoznak, nem a magyar nyelv társadalmi és területi változatainak vizsgálathoz.

A hazaiakon kívül pozsonyi, ungvári, kolozsvári, újvidéki és mario-bori magyar nyelvészek tartottak előadásokat, de az egyetemen nem rendelkező burgenlandi magyarságról is hallottunk, az épp Magyarországon kutató Gál Zsuzsa jóvoltából.

Kétnapos konferenciánkon 22 előadás hangzott el körülbelül félszáz fős közönség előtt. Az előadások megjelentetését felelősséggel nem ígérhettük meg – az egyre emelkedő kiadási költségek és a nyelvtudományban is kitartóan csökkentett pénzbeli támogatás miatt. A zárzóban csak annyit mondhattunk, hogy igyekszünk előteremteni a kiadás költségeit, s arra kértük előadóinkat, lehetőleg várják meg, amíg eldől, ki tudjuk-e adni a tanácskozás előadásait. Kötetünk megjelenését végülis az Országos Tudományos Kutatási Alap tette lehetővé, a 3220. nyilvántartási számú, élőnyelvi vizsgálatoknak nyújtott támogatás révén. Ez a bizonytalanság magyarázza, legalább részben, hogy könyvünk nem tartalmazza az összes elhangzott előadást. Kassai Ilona előadása időközben megjelent a *Magyar Fonetikai Füzetek* 23. számában (1991: 87-91), az ungvári előadóktól pedig nem kaptuk meg kéziratukat. Ugyanakkor bizonyos másodközlésbe is belebonyolódtunk: Gál Zsuzsa cikkét – a *Regio* kisebbségtudományi szemle szerkesztőinek külön ké-

résére – ott közölte először (1991/1: 66-76). Gál cikke megérdemli a másodközlést, mivel a felsőőri nyelvcsereéről magyarul most publikál először, s kutatásai a külföldi nyelvészek körében összehasonlíthatatlanul ismertebbek, mint itthon.

Az olvasók és kollégáink elnézését kérem ezért a közlési rendetlenségért. Amikor az *Acta Linguistica* hat éve nem jelenik meg, amikor a *Nyelvtudományi Közleményeknek* egy 65. születésnapra szánt száma jó, ha az illető 70. születésnapjára napvilágot lát, és sorolhatnám tovább publikációs nyomorunk jeleit, akkor nehéz a szerzőktől elvárni s a szerkesztőknek betartatni az íratlan szabályokat.

Újvidéki kollégáink két évvel ezelőtti tanácskozásunk anyagát, a *Hungarológiai Közlemények* 80. számaként, 1991 nyarára tudták megjelentetni. Nálunk csak a tudományos publikálásban uralkodnak hadi állapotok, talán egyszer elmúlnak azok is.

Budapest, 1991. július 21.

Kontra Miklós

A magyar nyelvjárások atlaszának számítógépes feldolgozása

BALOGH LAJOS – KISS G. GÁBOR¹

I. Nyelvi – nyelvészeti vonatkozású kérdések

1. A tudományos értelemben vett nyelvjáráskutatás nálunk is éppúgy, mint más európai országokban, mintegy másfél évszázados múltra tekint vissza. Ez alatt az idő alatt szakemberek és önkéntes vállalkozók igen nagy mennyiségű nyelvi adatot gyűjtöttek össze: tájszavakat, hangtani, morfológiai példákat a területileg elkülönülő tájnyelvek jelenségeinek bizonyítékeként. Ez az óriási adathalmaz könyvtárak polcain pihen a kinyomtatott könyvekben, folyóiratokban; vagy kézíratos' archívumok mélyén várja a további földolgozás lehetőségét.

Az utóbbi egy-két évtizedben a modern technika fejlődésének eredményeként a mindennapi életben is megjelentek a legkülönbözőbb nagy teljesítményű számítógépek, amelyek arra hivatottak, hogy az emberi kéz és ész által már átfogni nem képes adatmennyiségen is úrrá legyenek. Azt hiszem, szükségszerű, hogy ennek a két tényezőnek valahol találkoznia kellett, egyrészt a nyelvjárási adattáraknak, másrészt a számítástechnikának, hiszen például a tájnyelvi atlaszok anyaga is tág lehetőséget kínál a gépi feldolgozásra. Ez a fölismerés nem váratott sokáig magára. A dialektológusok, számítógépes szakemberek közül egyre többen foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy a különféle tájnyelvi atlaszok adatait gépi úton elemezzék, és ennek segítségével új ismeretekhez jussanak a jelenségek elterjedéséről, pontosabbá tegyék egyes nyelvjárástípusok területi elhelyezkedését.

¹ E cikk I. része Balogh Lajos munkája, a II. Kiss G. Gáboré

A népnyelvkutatás keretein belül egy új irányzat bontakozott ki, a dialektometria (jó lenne az elnevezést magyarra is lefordítani), amelynek megalapítója Jean Séguy francia romanista nyelvész, aki 1971-ben nyelvatlazadatok számítógépes földolgozásával tett kísérletet a numerikus klasszifikációra, más szóval arra, hogy taxometrikus módszerrel próbálja meg a nyelvjárások osztályozását (Goebel 1990). Ma már tudjuk, hogy a dialektometria ennél több lehetőséget is rejt magában. A hagyományos elemzési módszereken túlmenően a nagy adatbázisra épülő gépi földolgozás lehetővé teszi olyan izoglosszatérképek szerkesztését, amelyek az eddigieknél megbízhatóbban mutatják a jelenséghatárokat, de egyéb más szintézisre, nyelvi összefüggések kiderítésére is alkalmat nyújt.

Az európai dialektológiában ennek az irányzatnak kétségtelenül a legjelesebb képviselője Hans Goebel, a salzburgi Román Nyelvek Intézetének munkatársa, aki francia, rétoromán és olasz nyelvatlazok számítógépes értékelésével foglalkozik, és kutatásainak eredményeiről 1984-ben három tekintélyes kötetet meg is jelentetett (Goebel 1984.). 1990 nyarán pedig Bambergben a nemzetközi dialektológiai kongresszuson plenáris előadást tartott „A dialektometria problémái és módszerei: a geolingvisztika globális perspektívái” címmel (Goebel 1990).

2. Azt az elképzelést, hogy A magyar nyelvjárások atlaszának adatait számítógépre kellene vinni, tudomásom szerint először Kelemen József vetette föl, még az 1960-as évek közepén. Én magam is többször beszélgettem vele erről a kérdéstről, azokról az előnyökről, amelyek a gépi elemzésből adódnak. Az akkori kezdetleges technika – egy fél szobányi gép, amely lyukszalagra dolgozott – azonban megkérdőjelezte ennek a vállalkozásnak a komolyságát, illetőleg azt, hogy a sok munkát igénylő befektetés hosszú távon is hasznosíthatóvá, gyümölcsözővé válik.

A technika fejlődése azonban rohamléptekkel haladt előre, ezért amikor 1983-ban Szombathelyen a IV. nyelvészkongresszuson tartott előadásomban én is szóvá tettem az atlasz gépi földolgozásának szükségességét, ennek az óhajnak már megvolt a realitása (Balogh 1988). Az első komoly lépésnek tekinthető Simon Zoltán vállalkozása, aki az

1980-as évek elején a kanadai Vancouverben tett kísérletet a magyar nyelvjárások elkülönítésére számítógépes elemzés során (Hankó 1990.). A magyar nyelvjárások atlaszának anyagából kiválasztott száz ősi magyar szót, és 395 kutatópont ejtészváltozatait párosítva gépi feldolgozással vizsgálta a legtöbb azonosságot, illetőleg különbséget mutató településeket. Az eredmény 38 nyelvjárási egység, amely lényegében megegyezik Imre Samu osztályozásával, aki ugyan nem számítógéppel, hanem a nyelvatlasz adatainak kézi földolgozásával alakította ki a rendszerét (Imre 1971. 329–73.). Kanadából Simon Zoltán a teljes számítógépes anyagot elküldte Budapestre az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol mindmáig az érdeklődők rendelkezésére áll.

A fent leírtak alapján azt hiszen, nem fér kétség ahhoz, hogy egy ilyen jelentős forrásmunkával kapcsolatban egyre sürgetőbbben merül föl a teljes gépi adatbevitel és elemzés szükségessége. Nyilvánvaló, hogy számítógépes tárolással nemcsak a nehéz kötetek kezelhetősége, az adatok hozzáférhetősége lenne egyszerűbb, de megfelelő célprogramok kiépítésével számos új vizsgálati lehetőség nyílna a nyelvjárás-kutatók számára. Kétségtelen, hogy ez a vállalkozás nem kis pénzt, munkát, erőfeszítést igényel. Úgy gondolom azonban, hogy ha annak idején a magyar nyelvtudomány nagy egyéniségei, Bárczi Géza, Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Lőrincze Lajos, Végh József életük teljében majdnem két évtizedet szántak az atlasz megteremtésére, a mai nemzedék sem zárkozhat el ettől a mindenképpen érdekesnek és értékesnek ígérkező új feladattól. Mivel az atlasz az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült, elsősorban itt kellene ehhez az anyagi, szellemi és technikai feltételeket előteremteni.

3. Első feladat, előkészítő munkaként a transzkripció kidolgozása a számítógép karakterkészletére. Az atlasz anyagát az egyezményes magyar hangjelölés rendszerével rögzítették, ebből következően számos olyan melléjel található a betűk alatt és fölött, amelyek a gép karakterkészletéből hiányoznak. Elvileg megoldást jelentene az arab számok alkalmazása, olyképpen, hogy a fonetikai jelenségek egy-egy számot kapnának, és a betű után ez a szám jelentené az alapformától való eltérést. Ha például a nyíltabb realizáció jele 2-es lenne, akkor a *teljes*

szóalakot így íránk le: *te2lje2s*, ha az illabiális ejtés jele 8-as, akkor az *ápá* így kerül be a gépbe: *a8pa8*. Ennek a formális átírásnak az a hátránya, hogy csak a számkódok jelentéseinek teljes ismeretében lehet visszaolvasni az eredeti alakot, és így az adatbevitelnél is sok a hibalehetőség, főleg addig, amíg a beírást végző személy fejből nem ismeri a számok aktuális jelentését.

Célszerűbbnek tartanék egy olyan megoldást, amely vizuálisan közelebb áll az eredetihez. Ha például a betűtest alá vagy fölé nem fér el a mellékjel, akkor utána kellene elhelyezni: *teljes* = *tevljes*, *ápá* = *a.pa.*, *ára* = *a`ra* stb. Ez az átírás a gépelést és a visszaolvasást is könnyebbé tenné, mintha számokat alkalmaznánk.

4. Ezek után különösebb szaktudást nem igényel a tulajdonképpeni adatbevitel, amely így kibővített gépirói feladat az előbb jelzett és véglegesített transzkripció ismeretében. Ebben a munkafázisban kell megoldani a numerikus és lokális kódolást, minden adatnál jelezni kell azt, hogy melyik térképlapról és melyik kutatópontról való. Itt meg lehetne tartani az atlasz eredeti számjeleit: | 412 *angyalböggyörő* E-4 | = 412. térképlap, E-4-es (Úny, Komárom megye) kutatópont.

5. Problematikusabb és nagyobb szakismeretet igényel a következő szakasz, a nyelvi kódolás. Lényegében ez már a felhasználás irányába mutat, olyan jelenségeket kell a gépi programok számára érzékelhetővé tennünk, amelyekre majd később a felhasználóknak szüksége lehet. A majdani igények kitalálása roppant nehéz, ezért arra kellene törekednünk, hogy a grammatikai rendszer teljes síkján minden köznyelvtől eltérő jelenség kódolva legyen. Ez alól a hangtanon belül a realizációs jelenségek kivételt képeznének, mert ezeket a gép többnyire kódolás nélkül is érzékelni tudja. Például a már említett *a.* adatban az *a* hang illabialitását a gép külön jelzés nélkül is „észreveszi”, ki lehet vele kerestetni az *a.* jelcsoportot. De azt már nem tudja, hogy a *ntz* szóban az *í* a köznyelvi *é* helyén áll, a *föd* szóban a rövid *ö* helyett hosszú *ő* van, és hiányzik belőle az *l*. Ezeket a fonematikus eltéréseket kódolni kell, valahogy így: *ní/é/z*, *fő/ő* ~ *l0/d* stb. A gépi program számára az *í/é/* jelcsoport jelentené azt, hogy itt olyan *í* fonémáról van szó, amely köz-

nyelvi *é* helyén áll, az *ő/ö/* nyj.-i *ő* ~ kny.-i *ö* megfelelést szimbolizál, az */l/* pedig az *l* fonéma hiányáról tanúskodik.

A hangtanhoz hasonlóan kódolni kell azokat a morfológiai jelenségeket is, amelyek a kontrasztív egybevetés során eltérnek a köznyelvi formáktól, megkülönböztetett figyelemmel ügyelve a tájnyelvi sajátságokat mutató tőtípusokra, a főnevek és az igék toldalékolására mind a ragozás, mind a szóképzés területén. Hasonlóan jelezni kell a gépnek, illetőleg a későbbi felhasználó számára az atlaszban előforduló valódi és jelentésbeli tájszavakat is.

6. Úgy gondolom, hogy ilyen előkészületek után az anyag készen áll a gépi eszközökkel elvégezhető kutatásokra. Hogy ki, mit akar megtudni a magyar nyelvjárásokról, a magyar nyelv területi tagolódásáról a számítógép segítségével, azt persze előre nem lehet kitalálni. Minden egyes témához speciális programot kell készíteni, amely megoldja azokat a feladatokat, amelyek egy-egy témakörhöz kapcsolódnak.

Ha például valaki tanulmányozni akarja az *í*-zés eseteit, területi kiterjedését, azon belül az egyes kutatópontokon jelentkező erősségét, akkor egy célprogram segítségével megkaphatja az atlaszban előforduló összes *í*-ző adatot, de azt is, hogy melyik kutatóponton fordulnak elő, milyen a százalékos megterheltségük az egyes településeken stb. Viszonylag egyszerű program segítségével csoportosítani lehet bármely fonéma tájnyelvi realizációit, hangstatisztikát lehet készíteni róluk, megállapítva azt, hogy mely területekre, kutatópontokra milyen tipikus realizációs megoldások a jellemzőek.

Ma még nagyon nehéz és munkaigényes feladat a kontrasztív hangstatisztikára alapozott beszédszintmérés, illetőleg a nyelvi regionalitás mértékének objektív eszközökkel történő megállapítása. Ha az atlasz anyaga számítógépen lenne, akkor hangstatisztikákat készíthetnénk minden kutatóponton a fonémák megterheléséről. Az azonossági index segítségével felállítható lenne egy olyan rangsor, amely azt mutatná, hogy a vizsgált falvak nyelvjárása mennyire áll távol, illetőleg közel a sztenderd magyar nyelvhez. Kézi erővel kicédulázva ezt az egybevetést az E-4-es kutatóponton már elvégeztem, de a munkának nyilvánvalóan akkor lesz igazi értelme, ha ilyen mutatók az atlasz valamennyi pontjáról rendelkezésünkre állnak (Balogh 1990).

II. Megvalósítási terv

A magyar nyelvtudomány az 1960-as és 1970-es években olyan monumentális műveket produkált, mint az

1. ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Budapest, 1959–1962.
2. MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Szerk.: Tompa József. I., II. Budapest, 1961–1962.
3. TESz. = A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967–1976.
4. VégSz. = A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Szerk.: Papp Ferenc. Budapest, 1969.
5. Magyar szinonimaszótár. O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva. Budapest, 1978.
6. MNyA. = A magyar nyelvjárások atlasza. Szerk.: Deme László és Imre Samu. Budapest, 1968–1977.

A felsorolt művek mind szintetizáló, a korábbi kutatások eredményeit (is) összefoglaló alkotások. Joggal képzelhetnénk, hogy ezeknek az alkotásoknak mindegyike bekerült a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe és ott további kutatások kiindulásául szolgált. Engedtessek meg, hogy az atlasz vonatkozásában kijelentsem, hogy Imre Samu monografikus feldolgozását kivéve az atlaszban felhalmozott nyelvi anyagot több oldalról, alaposan még nem dolgozták fel. Bátran állíthatjuk, hogy jelen formájában az atlasz holt tőke.

Úgy gondoljuk, hogy ezt a holt tőkét feltámaszthatjuk, ha az atlasz nyelvi anyagát számítógépes adatbázisban helyezzük el. Az adatok számítógépben való elhelyezése azonban még nem teljesen oldja meg a fent vázolt gondokat, ha erre a számítógépben elhelyezett adattömegre egy hatékony lekérdező rendszert nem építünk ki.

Nézzük kicsit tágabb környezetbe helyezve az atlasz számítógépesítését! Miben tud a számítógép segíteni az embernek? Legyen szabad a válaszadáshoz felhasználnom a magyar származású John G. Kemeny (Kemény János) „Az ember és a számítógép” című könyvét. Ebben a szerző összehasonlítja az ember és a számítógép alapvető tulajdonságait:

A SZÁMÍTÓGÉP:

- egymilliószor gyorsabb, mint az ember,
- hihetetlen nagy memóriával (emlékezettel) rendelkezik,
- ebben a memóriában gyorsan el tud igazodni,
- működése hibátlan.

AZ EMBER:

- rendelkezik a heurisztikus problémamegoldás képességével,
- van ítélőképessége és
- rendelkezik olyan titokzatos képességekkel, mint az intuíció és az alkotókészség.

Ezeket a tulajdonságokat felsorolva J. Kemeny arra a következtetésre jut, hogy az ember és a gép – tulajdonságaik alapján – kölcsönösen és ideálisan kiegészítik egymást. Éppen ezért, mint ahogy az a növényvilágban és az állatvilágban nem szokatlan, szimbiotikus kapcsolatot kell egymással teremteniük.

Mindezeket is figyelembe véve tovább bizonyítanunk sem kell, hogy az atlaszt számítógépesített formában bekapcsolhatjuk a magyar nyelv-tudomány vérkeringésébe. Hiszen az atlasz számítógépesítése során igazán ki lehet használni a fent említett szimbiotikus kapcsolat minden előnyét.

Tekintsük át az atlasz számítógépesítésének indokait!

1. Az atlaszt szinte kezelhetetlenné teszi fizikai mérete, a hat nagy doboznak 48,5 kg a súlya. Ez különösen akkor hátrány, ha nem egy térképlapon egy adott szót szeretnénk megvizsgálni, hanem EGY kutatópontnak az adatait szeretnénk megnézni az 1162 térképlapon.
2. Az atlasz nem került be a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe.
3. Számítástechnikai szakember szemével nézve az atlaszban felhalmozott adattömeg igen jól strukturált. (Ez alól kivétel, hogy egy-egy kutatóponton a felsorolt adatok [szavak] száma ingadozik egy és nyolc között.)

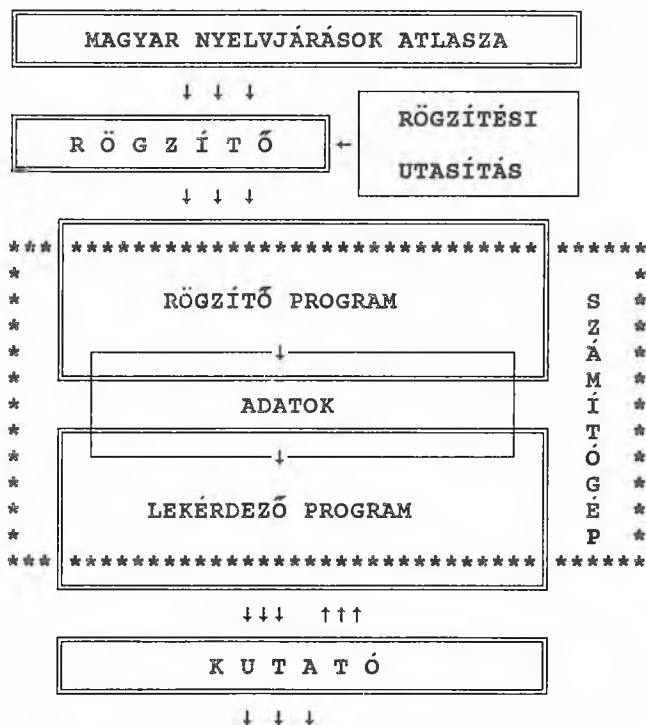
4. A gépesítésnek napjainkban értek meg a technikai feltételei. Ma viszonylag olcsón megvásárolhatók az olyan számítógépek, amelyekben a rögzítést és a feldolgozást el lehet végezni. Ezek a személyi számítógépek, a korábbi ún. számítóközpont nagy számítógépeivel ellentétben párbeszédés üzemmódban dolgoznak. A mai kutató már a gép előtt ül, feltett kérdéseire gyorsan kap választ, nem úgy, mint a lyukkártyás korban, amikor a feltett kérdésre, napok, jobb esetben órák után kaphatott az érdeklődő választ.
5. Az atlasz adatai kiegészíthetők új kutatópontok adataival. Elsősorban határainkon túl lévő új kutatópontok adataira gondolok, hiszen tudjuk, hogy a határainkon túl lévő kutatópontok közül nem elegendő számú került be az atlaszba.
6. Biztosak vagyunk benne, hogy az atlasz számítógépes feldolgozása új tudományos eredményeket hoz, ugyanis kézi úton nem elvégezhető hasonlításokra, csoportosításokra, összeszámolásokra stb. lesz lehetőség.
7. A létrehozandó számítógépes rendszer véleményünk szerint elősegítené, hogy a magyar nyelvjáráskutatás ismét – a magyar nyelvészetben belül – a nagy hagyományai alapján indokolt helyre kerülhessen.
8. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készül a „Magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára (1533-1990)” számítógép segítségével, hasonló módon számítógéppel építik az élőnyelvi adatbázist. A felépítendő nyelvjárási adatbázis a későbbiekben az előbbi két számítógépes rendszerrel összekapcsolható lesz. Ezáltal a nyelv olyan rétegei válnak összevethetővé, a nyelven belül olyan belső mozgások felderítésére lesz lehetőség, amelyre eddig még nem volt mód.

Az indokok után soroljuk fel azokat a feladatokat, amelyeket az atlasz gépesítése során el kell végezni!

1. A feldolgozás megtervezése. Az egymást követő munkafázisok tervének kidolgozása, ezeknek a fázisoknak időben való ütemezése.
2. A számítógépbe való begépeléshez pontos rögzítési utasítás megírása, valamint a gépi rögzítés során használt hangjelölési mód meghatározása.

3. A számítógépes rögzítő program megalkotása, amely biztosítja a lehető legkényelmesebb és legpontosabb adatbevitelt.
4. Az atlasz adatainak begépelése a számítógépbe.
5. A számítógépbe került adatokat hatékonyan lekérdező, manipuláló program megtervezése, előkészítése, kipróbálása.
6. A felépített számítógépes rendszerből „termék” előállítás: a rendszer-dokumentáció és a felhasználói-utasítás megírása.
7. A majdani felhasználókat a felhasználás módjára megtanítani.
8. HASZNÁLNI!!!
9. A felgyűlt tapasztalatok alapján felkészülni nyelvjárási SZÖVEGEK számítógépes feldolgozására.

Az atlasz számítógépesítésének sémája a következő:

A tervezett feldolgozás gépi-, emberi- és időtényezői:

A terv összeállításához végezzünk el egy rövid számítást arra vonatkozólag, hogy HÁNY ADAT lehet az atlaszban!

Az I. kérdőív 674 címszót tartalmazott (pontosabban ennyi címszó jelent meg az atlaszban). Ezt a 674 címszót 395 kutatóponton kérdezték ki, ez $674 \times 395 = 264.208$ adat. Azonban az egyes kutatóponton több, átlagosan 2–3 adatot (ejtésváltozatot) is jelez az atlasz. Így meg kell szoroznunk a fenti adatszámot 2,5-tel. Ez $264.208 \times 2,5 = 660.520$ adatot jelöl.

A II. kérdőív 488 címszót tartalmazott. Ezt a 488 címszót 234 kutatóponton kérdezték ki, ez így $488 \times 234 = 114.192$ adatot jelent. A fenti 2,5-ös szorzóval: $114.192 \times 2,5 = 285.480$ adatot jelöl.

Ezek alapján az atlaszban $660.520 + 285.480 = 946.000$ adat található!

Lehet-e ennyi adatot személyi számítógéppel kezelni? Először nézzük, hogy ez az adattömeg hogyan viszonyul egy ma átlagos személyi számítógép memóriájához! Tegyük fel, hogy egy-egy adatot 8–12 karakterrel (a karakterbe beleértve a betűket és a hangjelölés mellékjeleit kódoló egyéb jeleket is) tudunk a számítógépben reprezentálni. Átlagosan 10 karaktert véve adatonként $10 \times 946.000 = 9.460.000$, vagyis kereken 10 MILLIÓ KARAKTERT kell a számítógépünkben elhelyezni. A gépben egy karakter egy byte-ot foglal el, így a gép háttértárolójának 10 Mbyte-osnak kell lennie. Ezzel a memóriakapacitással a kisebb teljesítményű személyi számítógépek is rendelkeznek ma már. A memória mellett kérdéses az adatok strukturált tárolását, majd hathatós lekérdezését biztosító program. Léteznek erre a feladatra alkalmas „gyári programok”, például a DBASE IV általános adatbáziskezelő program. Így bátran kijelenthetjük, hogy a feladat személyi számítógépeken megoldható.

Másodjára nézzük meg, MENNYI IDŐ alatt lehet ennyi adatot begépelni a gépbe! Tegyük fel, hogy az atlasz anyagából (ami igen bonyolultnak számít rögzítés szempontjából) egy gyakorlott rögzítő 7.500 karaktert (kb. 1 térkép) tud gépre vinni naponta. Így $10.000.000 / 7500 = 1333$ MUNKANAPRA tervezhető az adatbevitel, ami megfelel kb. 5

emberévének. Tehát 2–3 gyakorlott rögzítő 2 év alatt gépre tudja vinni az atlaszt.

A rögzítés előtt egy alkalmas adatrögzítő programot is meg kell alkotni, de az atlasz számítógépen lévő adatainak hatékony lekérdezését lehetővé tevő program tervezése, megírása már párhuzamosan is történhet a rögzítéssel.

Vizsgáljuk meg, hogy a fenti munkálatoknak közelítőleg milyen anyagi vonzatai vannak!

1. Hardver kiadás:

- a. 3 darab AT-286 IBM kompatibilis számítógép (nyomtatóval) az adatrögzítés céljára (darabja 130.000 Ft):
390.000,- Ft
- b. 1 darab AT 386-os IBM kompatibilis számítógép a programfejlesztés, majd az adatbázis tárolására és a lekérdezés biztosítására
500.000,- Ft

2. Szoftver kiadás:

- a. A rögzítést lehetővé tevő program tervezése, megalkotása, dokumentálása
140.000,- Ft
- b. Az atlasz számítógépen lévő adatait hatékonyan, párbeszédés formában lekérdező, adatbáziskezelő programrendszer tervezése, megírása, tesztelése, dokumentálása:
500.000,- Ft

3. Az adatbevitel ára:

- a. A beviendő adatsor bonyolultságát tekintve, a rögzítés karakterenként 0,10 Ft, azaz $10.000.000 \times 0,10 =$
1.000.000,- Ft
- b. A rögzítés ellenőrzése karakterenként 0,03 Ft, azaz $10.000.000 \times 0,03 =$
300.000,- Ft

4. Egyéb kiadások:

a. A munkálat tervezéséért, vezetéséért, koordinálásáért, ütemezéséért:	500.000,- Ft
b. A munkálatok során felmerülő ügyintézésért járó díjazás:	200.000,- Ft

Ezeket a kiadásokat összeszámolva 3,5 millió Ft adódik.

Foglaljuk össze az atlasz számítógépesítési munkálatainak fő paramétereit:

A munkálat időtartama 4–5 év.

A megközelítő számítással kikalkulált költségvetés végösszege 3,5 millió Ft.

Személyi feltételek:

1–2 nyelvész (a munkálat 4 éve alatt végig),

2 számítógép programozó (a munkálat első 2-3 évében),

3–4 adatrögzítő (a munkálat 4 éve alatt).

Összefoglalásképpen:

Van egy szakszerű, nagy energiával létrehozott nyelvészeti munka (az atlasz), amely nem került be a nyelvészet vérkeringésébe.

Napjainkban elérhető áron beszerezhetők a nagy kapacitású személyi számítógépek.

A személyi számítógépekkel a holt tőke feltámasztható.

Összeállt egy lelkes kis csoport, amely el kívánja végezni az atlasz számítógépesítését.

Nincs 3,5 millió forint még a munkálatra.

IRODALOM

- Balogh Lajos. 1988. Hozzászólás Imre Samu előadásához. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv rétegződése I.*, 79-85. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1990. A nyelvi regionalitás szintjei. In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*, 121-133. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Goebel, Hans. 1984. *Dialektometrische Studien. Anhand Italommanischer, rätoromanischer und galloromanischer Sprachmaterialien aus AIS und ALF.* Band I., II., III. Max Niemeyer Verlag. Tübingen, 1984.
- 1990. Probleme und Methoden der Dialektometrie: Geolinguistik in globaler Perspektive. In: Wolfgang Viereck (ed.) *International Congress of Dialectologists, Bamberg, 29.7-4.8.1990, Papers to be read*, 2-3.
- Hankó Ildikó. 1990. Kanadai magyarok vállalkozása. Számítógépen a magyar nyelvjárások. *Magyar Nemzet*. 1990. december 10.
- Imre Samu. 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció?

Megjegyzések az erdélyi menekültek nyelvhasználatában észlelhető változásokról

BARTHA CSILLA

1988-tól végeztem és végzek* terepmunkát az erdélyi menekültek körében Budapesten és Békéscsabán.

25 adatközlővel készítettem interjút nem sokkal érkezésük után, mely felvételek egyik része egy irányított beszélgetés, másik része pedig egy nyelvhasználati és egy önértékelő kérdőív. Ezen interjúk célja az volt, hogy adatközlőim a beszélgetések során minél jobban közelítsenek saját természetes nyelvhasználatukhoz. A kérdőívben a választékos beszélgetést előidéző témaköröktől fokozatosan haladtunk a fesztelenebbek felé.

A labovi paradoxont pedig, mely szerint a nyelvésznek azt kell vizsgálnia, hogy beszélnek az emberek, amikor nem figyelik őket (vö. Labov 1972), kérdőívemben nem a halálveszedelem-kérdéskör (vö. Labov 1984) indikálta, hanem beszélgetés az otthon hagyott családról. Azt hiszem, ez nem szorul magyarázatra. Az is igaz azonban, hogy a „Hogyan érkezett Magyarországra?” kérdés ugyanazt a hatást váltotta ki a megkérdezettekben, mint a család, főleg ha az illető zöldhatáron érkezett. A tapasztalat azt mutatja, hogy erről a témáról szívesen és oldottan beszéltek.

A nyelvhasználati kérdésekre adott válaszokból nyomon követhető: hol, mikor, kivel, milyen helyzetben, milyen tényezők hatására választották egy-egy szituációban a magyar, illetve a román nyelvet. A befolyásoló tényezők apropóján említek meg egy kedves példát: az „Ön mi

* Itt mondok köszönetet Kontra Miklósnak, aki támogatásával és szakmai segítségével lehetővé tette e vizsgálat létrejöttét.

alapján dönti el egy idegen emberről, hogy tegezi vagy magázza?" kérdésemre 20 éves mezőgépezs adatközlőm ezt válaszolta: „Csak akkor tegezem, ha *salapétában* ('munkaruha') van. Különben azt mondom: maga. Ha nyakkendője van, akkor biztos.”

A beszélgetésekből minden olyan nyelvi adatot kódoltam, ami eltér a magyarországi sztenderd nyelvhasználattól. Céduláztam tehát a kódváltást, a kölcsönzés különböző eseteit, az interferencia-jelenségeket és természetesen a regionális jelenségeket is (1. számú táblázat), hiszen azok is szerves részei az egyes kontaktusváltozatoknak: nem is szólva arról, hogy a vizsgált adatok legnagyobb hányadát jelentik. Klasszifikálásukra most nem térek ki.

1. számú táblázat

SZÓKÖLCSÖNZÉS	flukszra – futószalagra szekción – tagozaton fisa – munkalap kanalizálódtak le (konfliktusok) – vezetődtek le rekondicionáló műhely – felújító-/javítóműhely kazetafónt – magnetofont
REGIONÁLIS FORMÁK	farmeres – telepvezető egy-négy osztály – alsó tagozat almérmőki – üzemmérmőki ? (m. orv. !) rögtönzés – írásbeli röpdolgozat kell beszéljek beszéltem vele – együtt jár vkivel, környékezi mateket; haverek
INTERFERENCIA-JELENSÉGEK	rája kellett tenni három sor vatta – a trebuit să pună trei rânduri de vată negyven darab kellett csinálni – a trebuit să fac patruzeci de bucăți 23 augusztus – donăzeci și trei august adtam egy telefont – I-am dat un telefon

A kutatás jelen stádiumában 1,5-2 év elteltével ismét interjúkat készítünk ugyanazon adatközlőkkel, megpróbálva a kódolt nyelvi adatokat valamilyen formájukban újra előhívni.

A két vizsgálat eredményeinek összevetésével azt kívánom megállapítani, hogy bizonyos magyarországi tartózkodás után, amikor már megoldódtak a menekültek elhelyezkedési, letelepedési nehézségei, megváltozott szociális háló mellett, a magyarországi tömegkommunikációs eszközök állandó hatásának is kitéve hogyan mozdulnak el a magyarországi sztenderd felé.

Egyik oldalról vizsgálandó tehát a regionalitások mozgása, vagyis a szűkebben értelmezett sztenderdizáció: az a folyamat, amikor a beszélő vagy beszélő közösség saját erdélyi normája felől közelít a magyarországi sztenderdhez: regionális nyelvi jelenségeit nyelvhasználatában felcseréli magyarországi sztenderdbeli megfelelőjükkel. Másik oldalról vizsgálnunk kell, mi történik a kölcsönszavakkal és az interferenciajelenségekkel egy megváltozott egynyelvű-anyanyelvi környezetben. A kétnyelvűséggel összefüggő jelenségek kicserélődését és a folyamatot kísérő s befolyásoló szociológiai tényezőket, – valamint azt, amikor a beszélő bizonyos szociológiai-pszichológiai motiváló erők hatására fél-sztenderd s nem sztenderd alakokat is átvesz – egy nagyobb halmazba, a nyelvi asszimiláció halmazába soroltam, amely egyrésztől természetesen tartalmazza a sztenderdizációt is.

A kutatás második fázisa még nem zárult le, így elhamarkodott lenne végkövetkeztetéseket levonnunk a jelenleg rendelkezésünkre álló korpusz ismeretében. Ehelyett a dolgozat most következő részében az első felvételek anyagából példákat és mintákat mutatok be. A második részben pedig hipotézisemet vázolom: milyen inter- és extralingvális erők hatására mozdulhat el a menekültrétegek nyelvhasználata az első norma- és szabályrendszer irányából (erdélyi regionális sztenderd) a második (magyarországi sztenderd) felé. S milyen nyelvi stratégiák és szociális magatartásminták kísérik e folyamatokat.

A 25 adatközlőből egy kétszer öt fős mintán vizsgáltam a fentebb már említett jelenségeket. Mindegyik interjú anyagából kiválasztottam 30 percet, amikor az adatközlő a munkájáról és az iskoláról beszél. A kiválasztás egyetlen szempontja az életkor volt. Az első csoport a 14-20

éves korosztály, a második a 35-40 év közötti generáció. A két csoport az iskolázottság fokában is különbözik egymástól: az 1. csoport alsó és középiskolákat végzett, míg a 2. csoport tagjai mind diplomások. A null-hipotézis jelen esetben azt jelenti, hogy a vizsgált jelenségek és az életkor között nincs összefüggés.

Összességében a legnagyobb eltérést az interferencia-jelenségek esetében tapasztaltam, ami azzal is magyarázható, hogy az 1. csoport tagjai az ún. kritikus periódus (pubertás) előtt sajátították el a román nyelvet, szemben a 2. csoporttal. (vö. Brown 1980). Az, hogy a kölcsön-szavak aránya magasabb a románt felnőtt korban tanult 2. csoportnál, megegyezik amerikai–magyar kétnyelvűségi vizsgálataim eredményeivel, ahol az első generáció tagjai lényegesen több kölcsönszót használtak, ugyanakkor kevesebbszer interferáltak magyar megnyilatkozásaikban, mint a 2. generáció, akik az angol nyelvet gyermekkorban tanulták (vö. Bartha 1991a).

Annak eldöntésére, hogy ténylegesen van-e összefüggés a kódolt nyelvi jelenségek típusai és az életkor között, elvégeztem egy T-próbát, amelynek eredményei a 2. számú mellékletben láthatók: csak az interferencia-jelenségek esetében mutatkoznak szignifikáns különbségek a két korcsoport között.

Az életkor azonban önmagában nem ad magyarázatot az egyes jelenségek előfordulásának különbségeire. A második nyelv elsajátításának ideje elsősorban a beszélők nyelvi kompetenciáját befolyásolja, de ugyanolyan meghatározó szereppel bírnak a nyelvhasználat színterei is: a család, iskola, munkahely stb.

Ebben a tekintetben az 1. minta adatközlői között is mutatkoznak különbségek. A nyelvhasználati kérdőív alapján illusztrációként kiválasztottam három adatközlőt, akiknek mindkét szülője magyar, ugyanakkor az otthoni és az iskolai nyelvhasználat szempontjából lényegesen különböznek egymástól (3. számú melléklet).

2. számú melléklet

T-próba: kor és regionális jelenségek összefüggése

	Esetszám	Mintaátlag	Szórás	Sztenderd hiba
35-40 évesek	5	11,4000	5,079	2,272
14-20 évesek	5	10,8000	3,701	1,655
		F érték	Kétkimenetelű valószínűség	
		1,88	p < 0,555	

T-próba: kor és szókölcsonzések összefüggése

	Esetszám	Mintaátlag	Szórás	Sztenderd hiba
35-40 évesek	4	9,5000	9,256	4,628
14-20 évesek	5	6,2000	3,421	1,530
		F érték	Kétkimenetelű valószínűség	
		7,32	p < 0,084	

T-próba: kor és interferencia-jelenségek összefüggése

	Esetszám	Mintaátlag	Szórás	Sztenderd hiba
35-40 évesek	4	1,2500	1,258	0,629
14-20 évesek	2	10,0000	11,314	8,000
		F érték	Kétkimenetelű valószínűség	
		80,84	p < 0,006	

3. számú melléklet

adatközlő	regionális jelenség	kölcsönzés	interferencia-jelenség
M*	15**	3	0
M=R	14	8	0
R	6	11	18

* M: az adatközlő otthoni nyelvhasználata, valamint az oktatás nyelve kizárólag magyar volt; csak magyar nyelvű könyveket és folyóiratokat olvasott; csak a magyarországi rádió adásait hallgatta rendszeresen.

M = R: az előbbi esetekben felváltva használta a magyar, illetőleg a román nyelvet.

R: a használati nyelv inkább román volt.

** előfordulások száma

A számok mellé – korántsem általános érvénnyel – három észrevétellel kívánkozok:

1. A regionalitás ott a legerősebb, ahol a nyelvhasználat szinterei Erdélyben magyarok voltak.
2. Minél kisebb a román megnyilatkozások előfordulása, annál kevesebb kölcsönszót használnak magyar beszédükben.
3. Az aktuális interferencia-jelenségek száma akkor a legmagasabb, ha a beszélő megközelítőleg tökéletesen elsajátította a román nyelvet.

Előadásom eddigi részének példái és számadatai az érkezés idejének nyelvállapotát, helyesebben annak egy szegmentumát mutatják be. De vajon mi várható az eltelt idő függvényében? Most vázolandó feltételezéseimet maguk adatközlőim látszanak bizonyítani, hiszen az első felvétel óta eltelt 1,5-2 évben rendszeres kapcsolatot tartottam velük, s módomban volt a „résztvevő megfigyelő” szerepét játszani számtalan nyelvi és nem nyelvi szituációban.

Kiindulási pontjaim a következők:

1. van egy erdélyi sztenderd és annak regionális változatai.
2. főleg a fiatalabb generációk nyelvhasználatában a kétnyelvűségből

adódó nyelvi jelenségek normatívak, bilingvis környezetükben az egész közösség által elfogadottak.

Nem szeretném a kétnyelvűség eddigi definícióit egy továbbital szaporítani. Annyi viszont megállapítható, – amint azt az idézett példák is mutatják –, hogy a 14-20 éves korosztály és a 35-40 év közötti generáció azon tagjai, akik felsőoktatási tanulmányaikat románul végezték, valamint a nagyobb, etnikailag vegyes települések munkahelyein dolgozók valamilyen mértékben kétnyelvűek. Magyarországra történő migrációjuk nyelvileg meghatározó változásokat hozott:

1. Bilingvis nyelvi környezetből monolingvis – anyanyelvi környezetbe kerültek – a nyelvhasználat szinte minden területén: lakóhely, közvetlen környezet, munkahely, iskola, hivatal, vallás stb.
2. Az esetek nagy százalékában megváltozott státuszuk; sokszor alacsonyabb presztízssű munkakörökben dolgoznak, mint otthon (vö. TÁRKI-füzetek: Jelentés az erdélyi menekültekről 1989).
3. Nyelvhasználatuk, nyelvváltozatuk presztízsváltozása

Mit értek ez alatt? Mindenki ismeri azt a magyarországi emberek által gyakran emlegetett – nem egészen nyelvi konnotációjú – mondást, mely szerint „Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul”. A gyakorlat azonban egészen mást mutat. Nemcsak a társadalom alsóbb rétegeiben érezték adatközlőim a velük, ennek következtében nyelvhasználatukkal szemben tanúsított intoleranciát (lásd még Bartha 1991b). A szakirodalomban számos utalást találunk erre a többnyelvű társadalmakban valóban létező vagy csak a kisebbség által a többségi nyelvet beszélőknek tulajdonított attitűdre. A menekültek úgy érzik, hogy romániai magyar nyelvváltozatuk alacsonyabb presztízssű a magyarországihoz képest, ezért gyakran fokozott erőfeszítéseket tesznek, hogy nyelvileg integrálódjanak az új közösségbe. Úgy érzik, ez lehet számukra a társadalmi-anyagi felemelkedés egyetlen útja. Anyanyelvi környezetről lévén szó, meglepőnek tűnhet ez a megállapítás, de elég, ha a sztenderd és stigmatizált változatok vagy a sztenderd és a nyelvjárások viszonyára gondolunk.

Az integrációra való törekvés az itt-tartózkodással arányosan különféle magatartásformákat implicál. A kétnyelvűséggel összefüggő

jelenségek fokozatosan eltűnnek magyarországi nyelvhasználatukból, s a kétnyelvű kommunikál kétnyelvűvel alaphelyzet számos szituációban tartósan megváltozik: kétnyelvű kommunikál egynyelvűvel helyzetre. A kétnyelvű beszélő nyelvi produktumainak vizsgálatakor Grosjean is különbséget tesz a két szituáció között, hiszen az egynyelvűvel való kommunikációban a bilingvis beszélő tudatosan kerül a másik nyelvi kódot – kivéve, ha bizonyos pszichikai körülmények, mint fáradtság, idegesség stb. közrejátszanak (Grosjean 1982). Van tehát létjogosultsága e két kommunikációs helyzet elkülönítésének, noha nekem csak az utóbbit sikerült vizsgálnom.

Rendkívül fontos mozgatóerő a menekült-státusz, amely az egyén számára mindenképpen a presztízvesztés és a frusztráció érzetével párosul. S mivel a menekült-státusz legérzékenyebb jele a „másképp beszélek, mint ők”; „nem tudok jól magyarul, mert román szavakat is használok”-effektus – adatközlőim efféle kijelentésekkel értékelték magukat az interjúban –; igyekeznek minél előbb feloldani ezt a gátlást, elsősorban a nyelvhasználatban.

Az erdélyi regionális sztenderdhez közelített és bilingvis elemeket tartalmazó nyelvváltozatokat aktuálisan feladva próbálnak elmozdulni egyrészt a magyarországi sztenderd irányába (sztenderdizáció), másrészt a részben már említett mikroszociális motiváló erők (minél inkább integrálódni a kisközösségbe is) hatására asszimilálódni közvetlen környezetükhöz. Vagyis a magyarországi sztenderdtől eltérő, a sztenderd szempontjából stigmatizált változatokat is átvesznek (nyelvi asszimiláció). Egy konkrét példa az utóbbi jelenségre: egyik 14 éves adatközlőm családjával Szomoron, Zsámbéktól néhány kilométerre telepedett le, s naponta bejár egy budapesti iskolába. Amikor megkérdeztem tőle, mi a véleménye az itteniek beszédéről, megdöbbenve mondta, hogy Szomoron az emberek úgy beszélnek, hogy *a ember*, *a autó*. Ő ilyen otthon nem tapasztalt. Tehát határozottan elítélte ezt a formát. Másfél évvel később tanúja voltam egy beszélgetésnek, amely adatközlőm és egy szomori illető között zajlott, s az erdélyi fiú előszeretettel használta a korábban elítélt változatot. Családi körben, iskolatársai között, de a velem való beszélgetésekben is kerülte. E példa érzékelteti a sztenderdizáció és az asszimiláció közötti különbséget is.

De hogyan mennek végbe valójában a kódolt jelenségcsoportok változásai? Egyetértek Ervin-Tripp (1972) megállapításával, mely szerint a horizontális és vertikális kookkurencia-szabályok értelmében a fonológiai-grammatikai-lexikai jegyek együtt mozognak. A vizsgálatból mégis úgy tűnik, hogy leghamarabb a lexika szintjén találunk eltéréseket, ha van a magyarországi sztenderdben egyenértékű megfelelő.

Mivel az erdélyi és a magyarországi nyelvhasználati norma nem feltétlenül azonos, az egyes szituációkban a beszélő a helytől, beszédpartnertől stb. függően tudatosan vagy automatikusan választ az egyik vagy a másik változat elemei közül. A folyamatot Giles et al. (1987) nyomán a NYELVHASZNÁLATI ALKALMAZKODÁS HIPOTÉZISÉNEK nevezném, amely az egyes megvalósulásokban kifejezi a beszélő vagy beszélő közösség szociális integrációra vagy elkülönülésre való törekvését. A megfigyelhető konvergáló/divergáló magatartásminták széles skálán mozognak. Eltérő kimenetei lehetnek a következő alaphelyzeteknek:

I.a. erdélyi menekült kommunikál erdélyi menekülttel

b. erdélyi menekült kommunikál otthon maradt erdélyi magyarral

II. erdélyi menekült kommunikál magyarországi magyarral

Tapasztalataim szerint az I. helyzetben gyakrabban választják a nyelvi repertoár otthonról hozott elemeit, míg a II. esetben éppen az ellenkezője történik. Mindemellett az alkalmazkodásnak mindkét esetben azonos mozgatói vannak:

- a beszédpartner szociális jóváhagyásának előidézése;
- a kommunikáció hatékonyságának fenntartása;
- az azonosságtudat fenntartása a partnerek között;
- lojalitás a saját, illetőleg az új közösséghez;
- azonos státusz elérése.

A divergáló magatartás ezzel szemben a különállást, a lojalitás, a presztízsnövekedésre való törekvés hiányát jelenti.

Számtalan más körülmény is befolyásolja még a konkrét választást. Meg kell említenünk a használati gyakoriság stabilizáló erejét; a megváltozott körülményeket (rendszeres hazalátogatás, visszatelepülés); a menekültcsoportok egymással történő érintkezésének gyakoriságát és intenzitását.

Az előbbiekkel összhangban úgy tűnik, hogy az erdélyi menekültek nyelvhasználata diglosszikus vonásokat is mutat, ahol a fölértétegződött (high) változatot a magyarországi sztenderd, illetve annak közelítése, míg a sztenderd alatti (low) változatot saját hozott, már csak a családban használt nyelvváltozatuk képviseli.

Az otthoni kétnyelvűségből adódó és a regionális nyelvi jelenségek magyarországi környezetben, a nyelvhasználat számos színterén visszaszorulóban vannak ugyan, de annak eldöntése, hogy a vázolt kommunikációs alaphelyzetekben ténylegesen mi és hogyan történik, további vizsgálatot igényel.

IRODALOM

- Bartha Csilla 1991a. *Nyelvhasználat – emigráns kétnyelvűség: Szociolingvisztikai vizsgálatok a detroiti magyar közösségben*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE. Kézirat.
- 1991b. „Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai”. *REGIO* 1991. 1: 77-87.
- Brown, H. D. 1980. *Principles of Language Learning and Teaching*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Csepeli Gy. – Sík E. – Tarjányi J. – Závecz T. 1989. *Jelentések az erdélyi menekültekről 1989 július*. Gyorsjelentések 3. TÁRKI.
- Ervin-Tripp, S. 1972. „On sociolinguistic rules: Alternation and co-occurrence.” Gumperz, J.J. és Hymes, D. szerk., *Directions in sociolinguistics*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Giles, H. és mtsai 1987. „Speech Accommodation Theory: The First Decade and Beyond.” McLaughlin, M.L., szerk., *Communication Yearbook 10*, Sage, Beverly Hills, CA.
- Grosjean, F. 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- 1984. „Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation.” John Baugh és Joel Sherzer, szerk., *Language in Use: Readings in Sociolinguistics* 28-53. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.

Szintaktikai összefüggések – nemzetiségi környezetben

B. FEJES KATALIN

1. Előadásomban annak a szintaktikai vizsgálatnak az eredményeiből mutatok be egy részletet, amelyet tanulói szövegeken végeztem.

A vizsgálat anyagát képező tanulói fogalmazásokat 1980-ban és 1981-ben gyűjtöttem az ország földrajzi középpontjában fekvő kalocsai járásban. Célom az volt, hogy feltárjam a 9-11 éves tanulók írásbeli nyelvhasználatának szintaktikai jellemzőit. Vizsgálatom arra a feltevésre épült, hogy a szocializáció folyamatával együtt jár a nyelvhasználat gazdagodása, tehát olyan anyag kellett, amelyben ez a fejlődés nyomon követhető. Így a 3. osztály közepétől az 5. osztály októberéig kísértem figyelemmel a kiválasztott osztályok tanulóit. Az anyaggyűjtést úgy terveztem meg, hogy a nyelvhasználat nemzetiségi összefüggéseiről is tapasztalatokat nyerjek. Ebben a járásban ugyanis a magyar lakossággal együtt németek, szlovákok és szerb-horvátok élnek.

A mintavétel módja az osztályonkénti anyaggyűjtés volt. Ebben két irány nyílt: a) az évfolyamkövető, tudniillik az alapévfolyam osztályait 3. osztálytól 5. osztályos korukig kísértem figyelemmel; b) ugyanakkor metszetekben való gyűjtés is volt ez, hiszen azonos időszak párhuzamos 3., 4 és 5. osztályaiból származott a korpusz másik fele.

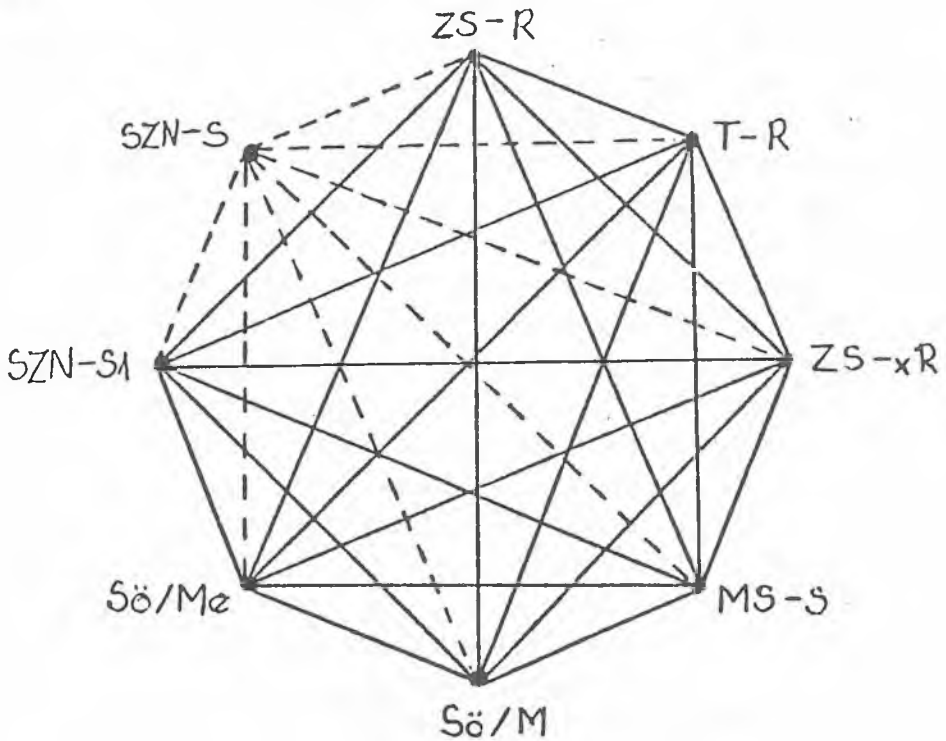
A gyűjtött anyagnak egy mintavételi egységét kísérletképpen számítógépre dolgoztam fel: 310 db 4. osztályban készült elbeszélő műfajú fogalmazást.

Már a szövegek szintaktikai elemzése során felfigyeltem arra, hogy a nemzetiségi környezetben élő tanulók fogalmazásaikban gyakran használnak egy-egy sajátos szót, kifejezést, idegenszerű szóösszetételt. Érdekelt, vajon mondatszerkesztésükben, szerkezeteikben is találok-e mutatókban megfogható eltéréseket, rájuk jellemző mondatszerkezeti sajátosságokat. Ezeket az eltéréseket mutattam be és értelmeztem a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán Szombathelyen.

A számítógépre vitt anyag¹ lehetőséget teremtett arra, hogy a nemzetiségi–nem nemzetiségi tanulók által írt fogalmazások mutatókban kifejezett eltéréseit mélyebb összefüggésükben is elemezhessem. Érdekelte ugyanis, hogy a két csoport összevetésében megmutatkozó eltérések közül melyek szignifikánsak. A VARIANCIAANALÍZIS (vagyis a minták átlagainak eltérésvizsgálata) alapján számba vehettem ezeket. Vizsgáltam továbbá a két csoport szövegeinek mondatszerkezeti sajátosságait a TÖBBDIMENZIÓS SKÁLÁZÁS módszerével is, amelynek lényege az volt, hogy a számítógép a szövegek szerkezeti mutatóinak kapcsolata alapján készített geometriai reprezentációt. Így képet kaptam arról is, hogy olyan objektív tényező, mint – jelen esetben – a nemzetiségi szempont, befolyásolja-e a változók (azaz a mondatszerkezeti jellemzők²) közötti szokásos viszonyokat.

2. A tanulói szövegek mondatszerkezeti jellemzőinek mint változónak a kapcsolaterősségeiről a számítógép korrelációs mátrixokat készített. A geometriai reprezentációk és a korrelációs mátrixok alapján összeállítottam az egyes mondatszerkezeti jellemzők kapcsolatköreit.³ E korrelációs vizsgálat legfontosabb nemzetiségi eltéréseiből mutatok be néhányat, figyelembe véve a varianciaanalízis eredményét is. Példáimat a MONDATRÉSZEK ZSÚFOLTSÁGI MUTATÓJÁNAK KÖRNYEZET-STRUKTÚRÁJÁBÓL vettem. Ez a kapcsolatkör viszonylag kevés erős kapcsolatot tartalmaz, ezért könnyebb e kapcsolatkört vizsgálni az eltérések szempontjából.

2.1. A csoportba tartozó mutatók és kapcsolataik

- ZS-R = a szövegek mondatrészeinek zsúfoltsági mutatója (azaz a mondatrészekre jutó szerkezettagok átlagos aránya);
- T-R = a szövegek mondatrészeinek telítettségi mutatója (azaz a mondatrészekre jutó tartalmas szavak átlagos aránya);
- ZS-xR = a szövegek szerkezetes mondatrészeinek zsúfoltsági mutatója (azaz a szerkezetes mondatrészekre jutó szerkezettagok átlagos aránya);
- MS-S = a szövegek szintagmáinak mélységmutatója (a szerkezettagok szintbeli fekvése alapján);
- Sö/M = a szövegek mondategységeire jutó szerkezettagok átlagos aránya;
- Sö/Me = a szövegek mondategységeire jutó szerkezettagok átlagos aránya;
- SZN-S = az alárendelés első szintjén álló szerkezettagok szintnépesség-mutatója (azaz a vizsgált szöveg összes szerkezettagjának hány százaléka található az alárendelés első szintjén);
- SZN-S1 = az alárendelés második és további szintjén álló szerkezettagok szintnépesség-mutatója (azaz a vizsgált szöveg összes szerkezettagjának hány százaléka található az alárendelés második, illetve további szintjein).

2.2. A kölcsönös összefüggések bemutatása és értelmezése:

Az ábráról leolvasható, hogy mely mutatók között találunk pozitív lineáris kapcsolatot (jele a folytonos vonal), és melyek összefüggése ellentétes irányú (jele a szaggatott vonal).

Elemzésünkben induljunk ki a mondatrészek ZSÚFOLTSÁGI mutatójának (ZS-R) és TELÍTETTSÉGI mutatójának (T-R) a kapcsolatából. A két mutató mindkét csoport szövegeiben erős pozitív kapcsolatot jelez: nem nemzetiségi: 0,83, nemzetiségi: 0,81. Kapcsolatuk erősségébe a morfológiai szintű szókapcsolatok (összetett állítmány, névutós szókapcsolatok, elváló igekötők, tagadószók gyakorisága szólhat bele. A mondatrészek zsúfoltsága és telítettsége azonban döntően a szerkezetességükből adódik. Ezt támasztja alá, hogy a mondatrészek zsúfoltsági mutatója igen erős kapcsolatot mutat a mondategységekre és a mondategységekre jutó szerkezettagok átlagos arányával (Sö/M, Sö/Me), mindkét csoportban egyaránt 0,97 a kapcsolaterősség.

A zsúfoltsági mutatóból kiindulva több erős kapcsolatot nem találunk, néhány eltérésre azonban már most érdemes felfigyelnünk. Az egyik ilyen kapcsolat, hogy a nemzetiségi csoport tanulóinak szövegeiben majdnem kétszer erősebb az összefüggés a MONDATRÉSZEK ZSÚFOLTSÁGA (ZS-R) és a SZERKEZETES MONDATRÉSZEK ZSÚFOLTSÁGA (ZS-xR) között, mint a nem nemzetiségi tanulóknál: nemzetiségi: 0,45, nem nemzetiségi: 0,24. Elvileg erősebb összefüggést várhatnánk, hiszen ha nő a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága, ennek tükröződnie kellene a mondatrészek átlagos zsúfoltságának növekedésében. Ebben az életkorban azonban ezen a szerkezeti szinten nem a hierarchikusan építkező szintagmák játsszák a döntő szerepet a mondatrészek zsúfoltságának alakulásában, hanem az újabb szerkezetes mondatrészek megjelenése. A különbség csupán arra utal, hogy e kettő arányában van eltérés a két csoport szerkezeti építkezésében.

Figyelnünk kell a kapcsolatokról többi összefüggésére és eltérésére is, amikor a szerkezeti mozgásokat jellemezni akarjuk. Vegyük sorra ezeket!

A mondatrészek ÁTLAGOS ZSÚFOLTSÁGA ellentétes tendenciát jelez az ALÁRENDELÉS ELSŐ SZINTJÉN ÁLLÓ SZERKEZETTAGOK

SZINTNÉPESSÉG-MUTATÓJÁVAL (SZN-S), de eltérő erősségben: nemzetiségi: -0,38, nem nemzetiségi: -0,19. Ilyen mértékű az eltérés a MONDATRÉSZEK TELÍTETTSÉGÉVEL is: nemzetiségi: -0,31, nem nemzetiségi: -0,15. Ezek az összefüggések és eltérések tovább valószínűsítik az előző megállapításokat.

További kapcsolaterősség-eltérésekkel találkozunk a két csoport szövegeinek összevetésében. A szerkezetes mondatrészek ZSÚFOLT-SÁGÁNAK növekedésével az alárendelés első szintjén álló szerkezettagok NÉPESSÉGE a nem nemzetiségi csoportban csak -0,19-os gyenge kapcsolatot jelez, míg a nemzetiségi csoportban erős az összefüggés: -0,74. Ezen a különbségen érdemes elgondolkodnunk, különösen akkor, ha tudjuk, hogy ilyen nagy az eltérés a SZINTAGMÁK MÉLYSÉG-MUTATÓJÁNAK (MS-S) és az alárendelés első szintjén álló szerkezettagok SZINTNÉPESSÉG-mutatójának kapcsolaterősségében is: nemzetiségi: -0,99, nem nemzetiségi: -0,29.

Milyen szerkezeti mozgások és elérések lehetnek a fenti adatok mögött? Az ellentétes tendencia azt jelzi: ha nő az alárendelés első szintjén található szerkezettagok aránya a szövegen belül (az alsóbb szinteken található szerkezettagok arányához képest), akkor csökken a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága. Ez a tendencia azonban csak akkor érvényesül, ha a szintnépesség-mutató változása egyben további szerkezetes mondatrészek megjelenésével jár együtt: illetve akkor, ha a második vagy további szerkezettagi szinten növekszik a szerkezettagok száma. Ez a szerkezeti mozgás a nemzetiségi csoport szövegeiben játszódik nagyobb szerepet.

De van más lehetőség is a szerkezeti mozgásban. Nem érvényesül, illetve jóval gyengébb erősségű lehet az összefüggés, ha például változatlan szintnépesség-mutató mellett növekszik a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága; illetőleg ha az alárendelés első szintjén található szerkezettagok szintnépesség-mutatója növekszik, és vele együtt nő a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága is. Mindkét esetben az első szinten álló szerkezettagok halmozottsága okozhatja a tendencia gyengítését, és előfordulhat olyan eset is, hogy a szerkezetes mondatrészek hierarchikus tagolódása nem haladja meg az alárendelés első szintjét. Ezek a lehetőségek gyengítik az összefüggés erősségét, de tendenciáját

nem változtatják meg. A nem nemzetiségi csoport gyenge erősségű kapcsolataiban a több elvi lehetőség közül tipikusan az jelentkezik, hogy az első szintű szerkezettagok szintnépesség-mutatója új szerkezetes mondatrészek megjelenése következtében változik, azaz ilyen esetben nő.

3. Ennek a kapcsolatkörnek az összefüggései és eltérései további hangsúlyokat kapnak a többi kapcsolatkör összefüggésrendszerében, s együttesen adnak képet a vizsgált korosztály szövegeinek szerkezeti összefüggéseiről.

JEGYZETEK

1. Az adatok matematikai statisztikai elemzését a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium számítógépén végeztük el. A programtervezést a laboratórium két munkatársa Vas Zoltán tud. főmunkatárs és Tóth Éva programtervező matematikus végezte el. A statisztikai elemzéshez a laboratórium az OSIRIS statisztikai programokat használta fel (Judith Rattehnbury–Neal Van Eck: OSIRIS architecture and design. Survey Research Center. Institute for Social Research. The University of Michigan. Ann Arbor, Michigan 1973. 305 p.)
2. 61 mutatóba foglalt mondat szerkezeti sajátosságát vizsgáltam a számítógép segítségével.
3. Négy nagy kapcsolatkört állítottam össze a korrelációs mátrixról:
 - a) a szerkesztettségi mutató környezetstruktúráját,
 - b) a mondat egységek telítettségi mutatójának a környezetstruktúráját,
 - c) a tagmondatok szintmélység-mutatójának a környezetstruktúráját és a
 - d) a mondatrészek zsúfoltsági mutatójának a környezetstruktúráját.

Bomló kétnyelvűség

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

A kétnyelvűség jelenségét sokféle szempontból vizsgálhatjuk. Lehet egy folyamat keresztmetszete, esetleg eredménye, tehát állapot, ám vizsgálható maga a folyamat is. Vizsgálata szorosán kapcsolódhatik az egyén ilyen jellegű fejlődéséhez; van neuropszichológiai háttere, elemezhető a nyelvi és a kognitív fejlődés egymás iránti relációjában, és mindebben igen fontos a társadalmi kulturális környezet szerepe is.¹

Egy bevezetésre szolgáló részben feltétlenül meg kell említenünk a két- és a többnyelvűség jelenségével kapcsolatban a diglossia² állapotát, amely ugyancsak kapcsolódhatik a bilingvis személyiség kommunikációs potenciáljához. Ha tudományközi megközelítésben vizsgáljuk a fent említett jelenségeket, akkor ebben alapvető szerepe lesz a fejlődés- és a társaslélektannak, a szociálpszichológiának: ez utóbbi viszont már-már átfedi a szociológia dominiumát is. Maga a katexochen nyelvészet is jogot tarthat a bilingvizmus, két nyelv rendszere korrelációjának kutatására.³

A nyelvnek azonban nemcsak keletkezése van, tapasztalatból ismerjük a lebomlás, a nyelvfelejtés, a megszűnés folyamatait is.⁴ Mindezt nemcsak az afáziakutatás nyelvészeti szektorából tudjuk meg. Ugyanakkor a második nyelv elsajátítási időszaka nem feltétlenül a korai gyermekkor. Igen gyakran „beleesik” a korai vagy a későbbi iskoláskorba, a katonai évek periódusába, sőt egyetlen életkor sem zárható ki ebből a folyamatból. Látjuk tehát, hogy maga a kétnyelvűség igen ingtag fogalom, sokkal árnyaltabban kell róla beszélni, ha tapasztalatainkat elméleti vonatkozásban értékesíteni akarjuk. Szükségünk lesz különböző osztályozásokra, tipológiákra, de vizsgálunk kell olyan – szinte sehol sem elemzett – területeket, mint amilyen a beszélő és nyelvi környezetének állandósága vagy alapvető változása, a nyelvhez fűződő kultúra és a mindkettőre ráépülő presztízs. Szinte semmilyen vagy vég-

zetesen kevés szakirodalom szól az erdélyi és/vagy romániai magyar lakosság egészen sajátos nyelvi-kétnyelvűségi hullámszerűségéről.

A továbbiakban először adott két nyelv kompatibilitási fokáról szövegek, majd megkísérlem a valóságosan élő, érvényesülő erősebb vagy gyengébb erdélyi kétnyelvűség tipológiai megszerkesztését. Végezetül az egyik nyelv, esetünkben főleg a „volt anyanyelv” lebomlásáról, megszűnésének folyamatáról igyekszem valamit mondani.

KÉT NYELV KOMPATIBILITÁSI FOKA⁵

Korunkban igen divatos dolog arról beszélni, hogy valamennyi nyelv teljesítőképesége egyforma. Hangsúlyozni szeretném, hogy erről a valóságban szó sincs. Igaz, több-kevesebb nehézséggel bármely nyelven kifejezhetünk bármit, ám mind a rendszerek és a részrendszerek, mind a nyelvhasználat változatai igen nagy eltérést jelezhetnek. Lehetséges-e ezen a területen egyáltalán bármilyen numerikus vagy másképpen egzaktan nevezhető mérés, egybevetés, értékelés? A kérdésre nem kívánok válaszolni. Minden fordító, minden műfordító beszámolhatna arról, milyen nehézségekkel kell megbirkózniuk hiányzó lexémák vagy grammatikai szerkezetek felmerülése esetén, hogyan pótolják a célnyelven vagy annak nyelvterületén nem létező reáliákat, mennyire nehéz dolguk van, ha a szinonimagazdagság egy-egy nyelvi szelet esetében nagyon eltér a két nyelvben, és sorolhatnánk még az ő problémáikat. A hangtani és prozódiai, valamint az ezekhez csatlakozó paralingvisztikai jelenségek elsajátításának nagy nehézségéről pedig az idegen nyelvek tanulói számolhatnának be.

A és *B* nyelv nem egyformán kompatibilis, ha a szimbólumok helyébe konkrét nyelveket képzelünk. Az összemérhetőség nyilván úgy történhetik, hogy valamennyi „nyelvi szintet” párba állítjuk. Igen ám, de nem is ismerjük valamennyit. Egyrészt senki sem szokta például az adott szöveg vokális vagy konzonantális láncát vizsgálni, azt tehát, hogy általában melyik magánhangzó után melyik szokott állni, más-

részt ha bővül is kelléktárunk fontos új összehasonlítható részekkel, a kellően széttagolt vizsgálatokat mi köti majd újra egységbe? Mi az a nyelvi-beszédbeli GESTALT, amelynek forrás- és célváltozatában egyaránt szerepet játszik minden egység, a „feature”-tól kezdve a szöveg-szerkesztési törvényszerűségekig? Ennek a metodológiájáról ezúttal nem kívánok szólni, csak éppen felvillantok néhány empirikus tény, amely magyarok román nyelvelsajátításánál gyakran fölmerül. Ilyenek a gazdag diftongus-rendszer, egymáshoz hasonló, tehát homogén gátlást kifejtő vokálisok gyakori együttléte a célnyelvi lexémákban, mondatokban; beszédsebesség, és sok egyéb olyan tényező, amely más indoeurópai nyelvek elsajátítási esetében is felmerül. A kulturális összehasonlítást még megnehezíti a közös dallamkincs, a folklór egy részének egybevághósága.

Ha egy beszédnéprajzi elemzés során arra az eredményre jutunk, hogy a „beszédesemény” nem feltétlenül csak szűk és kiterjesztett kódú beszélők között valósul meg,⁶ hanem mindehhez hozzájárulhat a műveltségtől nem is függő idiolektus,⁷ akkor talán belátható, hogy a fent vázolt kompatibilitási elemzésre mind a tudománynak, mind az életnek szüksége volna. Nem zárható ki mindebből a kultúrantropológiai vagy etnikai összemérés sem.

Kognitív területről kellő önfegyelem híján könnyen siklunk át az érzések és előítéletek homályos és ingoványos szféráiba, ha nem vetünk számot azzal, hogy az egyes nyelvek nem azonos életkorúak. Igaz, hogy az orális és az írott kultúra keveredési vagy participációs aránybeli különbségét a mindenkori jelen kiegyenlíti, de a műveltség mindennapi kenere a közel- és a távoli múlt is.

Mindebből azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le, hogy a szociolingvisztikán, a kontaktus-konfliktus szituációk elemzésén át,⁸ a beszéd életének interakciós és csoportbeli változatait ugyanúgy kellene jellemezni a kétnyelvűség szemszögéből, mint ahogyan az monolingvális megfigyelések és kutatások világában megtörtént és megtörténik. Az eddig több-kevesebb sikerrel megejtett kontrasztív vizsgálatok,⁹ projektumok tehát kiegészítendőek, és hasznuk nem csupán az idegennyelv oktatása szférájában mutatkoznék meg.

A KETTŐS NYELVHASZNÁLAT TÍPUSAI

Egészen általános osztályozás keretében szokás a kevert (compound) és az egymás mellett élő (coordinate) kétnyelvűséget megkülönböztetni. Ez a két típus azonban valószínűleg csak egy keresztmetszet állapotában érhető tetten. Esetleg mint művelődési jegy tarthatjuk számon. Ám akkor is igen nagy szava van ebben a differenciálpszichológiának, a lélektani típusok elemzésének. Az anyanyelvén is beszédes (talkative) vagy hallgató típus nyilvánvalóan másként reagál a második nyelv ingerhatásainak tengerére, bármely életkorban érje is. Némi-
leg ez egybevethető a C. Jung¹⁰ kutatta extrovertált és introvertált kettősséggel. Ám tudjuk, annak is sok alete van, és életkorok szerint is változik. Talán adós a pszicholingvisztika egy kommunikatív irányultságú lélektani tipológiával. A megfigyelés mindenesetre azt mondhatja velünk, hogy vannak „megtartó”, nyelvüket használat híján is megtartó típusok, és olyanok, akiknél a keveredés hamar beáll. Egy ilyenfajta elemzésben Kraepelin, Freud, Szondi, Kretschmer, Spranger szempontjai sem hanyagolhatók el.¹¹

Ha immár a tipológiát, a kétnyelvű élet empirikus eseteit akarjuk felvázolni, szólnunk kell a környezet fogalmáról. Ezen belül is kitüntetett szerepet játszik témánk szempontjából a SZÓRVÁNY, valamint a HOMOGÉN TÖMB jelensége. Sok helyen a környezet nyelve egy harmadik nyelv, sok helyen léteznek segédnyelvek is. A kantonális területi példák vizsgálódásunkba nem vonhatók be. Mindennek igen konkrét gyakorlati jelentősége is van. A homogén tömbből kiszakított csoportok nyelvfelejtése és végül nyelvvesztése sokkal gyorsabban történik meg, mint a szórványokban, a vegyes területeken élőké, akik mintegy nyelvi immunitással rendelkeznek anyanyelvük megvédésére.

Szólnunk illik még a nyelvterület fogalmáról, amely az előzőek értelmében lehet egységes és szétszórt, sőt a valamilyen nyelven beszélő ember életszínterének, munkahelyének megváltozása is döntő lehet éppen a környezet nyelvi megváltozása szemszögéből.

Lássunk ezek után hozzá a vázlatos osztályozáshoz!

- 1) A zárt tömbök homogén csoportjai nyilvánvalóan egynyelvűek. Nyelvük használatát azonban át- meg átszövi a „többségi nyelv”, a másik nyelv, az államnyelv egy-egy részegysége, kölcsönzött szavak, szólások tükörfordítása, alkalmi együttlét esetén felmerülő minimális beszélgetés (minimal talk) szükségessége. Nem túl szerencsés terminológiával FERTŐZÖTT EGYNYELVŰSÉGNEK nevezhetjük ezt a típust.
- 2) Az élet hatására sok helyen kifejlődik egyfajta FÉLOLDALAS KÉTNyelvűség, amely még a nemzetközi érintkezésben is meg-megjelenik. *A* nyelv aktív használata párosul *B* nyelv receptív, passzív tudásával: megértésével. Rosszindulatú nyelvpolitika esetén gyakori jelenség az, hogy az állam nyelvét beszélő és bizonyos ellenőrző funkcióval felruházott személy csak érti a kisebbség nyelvét, de nem használja. (Lehet, hogy a használatra képtelen is lenne.)
- 3) A FÉLNYELVŰSÉG állapotában élő ember típusa megfelel a bernsteini szűk kód emberének, sőt ennél mélyebb szinten is ábrázolható: iskolázatlan vagy gyengén és félig iskolázott személyek kommunikatív potenciálja gyakran eleve a keveredett nyelvállapotot mutatja.
- 4) Az a fajta kétnyelvűség a leggyakoribb, amelyben valamelyik nyelv dominanciája erőteljesen felismerhető. Ez jelentkezik bármely műveltségi szinten.
- 5) Van olyan kétnyelvűség, amelyben a *B* nyelv használata nem párosul sem a meta- vagy paralingvisztikai tényezők használatos ismeretével, sem pedig *B* nyelv kultúrájával.
- 6) Létezik olyan teljes kétnyelvűség, amely az H. Martinet értelmében megjelölt globális szemiotikai viselkedés mindkét nyelvi változatának birtokában van. (Ez még nem a nyelvre épülő kultúra.)
- 7) Létezik olyan teljes kétnyelvűség, amelyhez még kreatív idiolektus is járul vagy csak az egyik vagy mindkét nyelv relációjában. Párosulhat ez vagy csak az egyik nyelv vagy mindkét nyelv kultúrájával.

A fenti osztályozás, ezt be kell ismernem, nem feszes logikai alapon történt. Más alkalommal ezt tovább illik finomítanom.¹² A már említett

diglossziát is be kell vonni további kutatásokba: valamelyik nyelv ismeretéhez társulhat annak nyelvjárási változata is.

NYELVEK A NYELVEN BELÜL

Említettük, valamelyik nyelv dominanciája szinte mindig kimutatható. Előfordulhat egyfajta oszcilláló nyelvhasználat is, ez azonban már átvezet a szociológia területére. A fent felsorolt típusok közül a leggyakoribb a 4) és az 5) változat. A lényeg azonban éppen az, ki mikor milyen helyzetben melyik nyelvet használja! Ehhez bevezetjük az ÉLETMINTA fogalmát.¹³

Ki kivel beszél? – Szerepe van ebben a családi háttérnek, esetleg a nyelvi vegyes házasságnak: a valóságos anya- és apanyelvnek. Ám még a vegyes házasságok esetében is a házasság minősége és a családi érdektervezés szabja meg valamelyik nyelv dominanciáját. Ismeretes a nemzetközi szakirodalomból az iskola–otthon kétnyelvűsége (home – school bilingualism), de ugyanígy előfordulhat a családi otthon és a munkahely nyelvi szembenállása. Az amerikai VERNACULAR LANGUAGE¹⁴ szerepe: otthoni–intim és életbeni nyelvhasználat. Gyakori az általános és a szaknyelv különbözősége. (Magyarországra készülő erdélyi diákok a felvételi vizsgát románul kívánták megpróbálni.) Mindezt még erősíti egy olyanfajta kétnyelvűség is, amelyben az egyik nyelv presztízse valóságosan vagy irányítottan jóval magasabb. Kontra Miklós triádjá: az öregamerikás, a dípí és az ott született mutatis mutandis így változik meg Erdélyben: 1) iskoláit is magyar nyelven végezte, 2) csak a mindennapi élet nyelvét ismeri magyarul, 3) „csángósodott” nyelvi állapot. Erről az utóbbiról hadd jegyezzem meg, hogy valószínűleg nem igaz a humboldti mondat: Die wahre Heimat ist die Sprache (= az igazi haza a nyelv), mivel éppen csángóföldön gyakori a VÁGYOTT KÉTNyelvűség. („Nem vagyok se román, se magyar: csángó vagyok és katolikus.”)

A KI KIVEL BESZÉL? életmintáját azonban kiegészíti az is, ki kivel

kinek a jelenlétében beszél. Ez már a következő alfejezet tárgya, a megfélemlített nyelvhasználaté. Téma azonban az, hogy ki miről beszél? Láttunk erre példát az általános és a szaknyelv eltérő használatában. A KI HOL BESZÉLI *A* VAGY *B* NYELVET? ugyancsak a hatóságok, otthon, hivatal, tehát a beszéd színtereinek változataira utal.

Megragadható azonban a leegyszerűsített beszédnek, a modellértékű kommunikatív szituációnak egy másik szempontja is. Interakció esetén a nyelvhasználat lehet: a) információ kérése vagy megadása, b) információcsere, mint a konverzáció tartalma, c) kérés, utasítás, viszonylagos parancs, és ehhez csatlakozhatik még egy sereg beszédaktus, d) argumentáció, e) és végül de nem utolsó sorban a kommunikáció, mint szükségletkielégítés, vagy ennek megtagadása. Ilyen vonatkozásban a kommunikáció az Eric Bern-i cirógatás vagy csipkedés metaforáival jellemezhető.¹⁵

Tudjuk a szakirodalomból is, hogy ha kétnyelvű személy egynyelvűvel kommunikál, a retorikai normát használja. Két kétnyelvű beszédében viszont a kommunikatív norma érvényesül.

A szituatív-nyelvhasználati változatokat talán globálisan így foglalhatnánk össze:

- 1) Részleges dominanciájú kétnyelvűség nagy gyakorisággal.)
(Életkor, nem, milió nagyjából változatlan.)
- 2) Részleges dominanciájú kétnyelvűség alkalmak felmerülése esetén.
(Az alkalmak számossága döntő tényező lehet a nyelvfelejtésben. – Egy brassói öreg román keservesen kért, menjek el hozzájuk: magyar feleségének nincs alkalma anyanyelvén beszélnie.)
- 3) Kényszerű kétnyelvű nyelvhasználat pusztán gyakorlati céllal.
- 4) Kétnyelvűség érvényesülése szimpla vagy kettős érzelmi kötődéssel.

Talán kijelenthetjük, hogy a kétnyelvű személy várható beszédshituációinak halmaza, a halmaz tagjai közötti *A* nyelv és *B* nyelv megoszlása az az erő, amely a bilingvizmust részben fenntartja.

Szólhatnánk arról is, miként változik a beszélt, és az írott nyelvhasználat kétnyelvű személyek életében. Említhetnénk nem egy szomorú esetet, amelyben az egyik nagyszülői páros nem tud unokájával beszélgetni. Ki tudná a szerelem nyelvét nyomon kísérni, amennyiben külön

anyanyelvűek között merül föl. Az életminták szövevénye gazdag és alig jósolható meg valamennyi. Ha azonban valamelyik nyelv kényszerű presztízst élvez, fellép egy sajátos nyelvhasználati mód.

MEGFÉLEMLÍTETT NYELVHASZNÁLAT¹⁶

A pontosság kedvéért jegyezzük meg, hogy az újfanarióta asszimilációs folyamat nemcsak az érzelmek fölkelését sorolja fegyvertárába, hanem igen gyakran az információfosztottság fenntartását is. A többségi lakosság polgára gyakran nem is tud arról, hogy országa területén nemzeti kisebbség él. Mindez beleillik a MARGINALIZÁCIÓ; jelenségébe.

A nemzeti-kisebbségi rádióadások zavarása vagy nehéz műsoridőbe történő illesztése, az újságok, a nemzetiségi lapok terjesztésének megakadályozása egyre szorosabbra vonja a hurkot például író és olvasói kör köré.

A megfélemlítés kezdetben nem feltétlenül *B* nyelv használatának megtiltása. Egy vertikálisan is, területileg is szétszórt, műveltsége fejlesztésétől megfosztott „nyelvi közösség” gyakran él szűk csoportokban, kényszerű magányban, faluban vagy hegyi pásztorként, többségi nyelvű munkahelyi közösségben. Nemcsak egy adott korszak nyelvhasználati szintjén ragadhat meg, megragadhat egy régebbi műveltségi szinten is. Egy társadalmi időszakban mindig három generáció él együtt. A gyermeket érheti nagyszülői, szülői és/vagy kortársi művelődési ingerhalmaz. Műveltsége is elszakad az anyanemzet kulturális színvonalától. Szegényesebbé válik a konverzáció, nehezebb az utasítások megértése, és ha a félelem gyökeret ver a szívben, megszületik a nyelvi elfojtás jelensége. Kísérheti ezt pusztán a többségben megteremtelt közöny légköre is. Vannak persze másodlagos érzelmi kötődések. Hiszen bármilyen is a környezet, vannak mindig pozitív interakciók vegyesnyelvű személyek között. A külföldre vetődött székely és román valamilyen módon mégiscsak „testvérek”. Jól érthető mindez Szilágyi

N. Sándor „Mit kezdünk egymással?” című cikksorozatában a Romániai Magyar Szóban.

A valódi megfélemlítés kettős hatású: elfojtást is eredményez, dacreakciókat is. A meglévő elvételével is lehet „kondicionálni”, de lehet a feltételhez kötött lehetőségek fölcillantásával is. Mint a római jogban a DAMNUM EMERGENS a fölmerülő kár fogalma, a LUCRUM CESSANS pedig az elmaradt haszoné.¹⁷

A megfélemlítés kiváltotta reakciók a menekülés, az elrejtőzés, a szembeszállás és a részleges participáció. Kontaktusok és konfliktusok áramában alakul ki az anyanyelv új helyzete, veszélyeztetett élete. Mindez pusztán kognitív lélektani megközelítéssel meg sem közelíthető.¹⁸

A nyelvi elfojtás eredménye a NYELVFELEJTÉS. Kezdetben azonban az el nem hangzó közlés bennszorul a tudatban. Nem kap további megerősítéseket. Elfajtott közlések egymásra rétegződnek, az asszociáció szegényessé válik. Nos, a beálló hiányt vagy nem pótolja semmi, vagy betölti a másik nyelv. A másik nyelv kizárólagos használata ritka. Valószínűbb a keveredés, a funkcionális regresszió. A bühleri funkciók közül például kiesik az ábrázolásé. Megjelennek a „tisza kölcsönsvak”, amelyeket az erdélyi ember visszalatinosít magyar reminiscenciái révén (*inkurkáljuk azt*, ‘összevarrjuk’), de megjelennek hibrid kölcsönsvakok is. Ugyanígy tükörszvak és szerkezetvegyülések. (A Kontraféle kísérletből adódó példa: *valószínűleg, hogy Szigetváron fog lakni.*)

Igen nagy a szerepe a használat gyakoriságának. Ezt támadja meg a diszkrimináció, a menekülési vágy, amelynek során még a MEGMENEKÜLÉSI EUFÓRIA állapota is bekövetkezhet.

A dekompozíciónak induló lexikon egyes szeletei sokáig fennmaradhatnak. (*Van buletinem, kurzusom van, a tanár úr medítál* stb.) Vegyülhet mindez még nyelvjárási változatokkal is: *megformálom a telefonszámot* ‘hívom’; *kukkra szökkent a madár* ‘hirtelen magasra szökkent’; *fölkecskézi a lábát* ‘egyik lábát a másikon keresztbe veti’; *megsapkázták a caraneszkes hapsit* ‘pofonvágták a falusi hapsit’ stb.

A fonetikai-prozódiai, a szerkezeti és lexikai-grammatikai kopás, vegyülés, eltűnés triádot alkot, amelyen át egy pontos kísérlet végigkísérhetné a nyelvet, az egyik nyelv lebomlását. Érdekes lenne ezt a hosz-

szútávú folyamatot egybevetni az afáziás nyelvleépüléssel. A rövid- és a hosszútávú memória áll harcban az asszimilációra kijelölt emberekben. Nehezen végezhető kísérletekre is gondolhatunk. Judgment sample, probability sample, kérdőívek, irányított beszélgetések, Angelusz–Tardos-féle reprezentatív mintavétel stb. A kísérlet ismerheti az inputot, például a román iskolába járó gyermek kezdeti anyanyelvi állapotát, majd az outputot, iskolai elvégzése utáni nyelvi státusát.

Nyelvlélektan, nyelvszociológia, fejlődéslélektan és főleg az érzelemlélektan, ennek esetleges szociálpszichológiai változata lehetne az ilyen munkában a nyelvtudomány hűségese társa.

Bármely nyelv üldözése, elpusztítása a genocídium egy válfaja, szemiotikai gyilkosság. Ölni lehet hanggal is, ezt a fizikából tudtuk, ám a jelentéssel bíró nyelv is alkalmas erre, főleg azonban a nyelvmegvonás folyamata. Ugyanakkor sohasem kizárt a feltámadás.¹⁹

Dolgozatom tárgya immár még általánosabbá is tehető, nemcsak a kétnyelvű ember egyik nyelve halhat el: a nyelv önmagában is elhalhat.²⁰

Úgy gondolom, előadásom burkolt kutatási javaslatokat is tartalmaz.

JEGYZETEK

1. Josiane F. Hamers and Michel H. A. Blanc: *Bilinguality & Bilingualism*. Cambridge University Press, 1989.
Pierre Mardaga: *Bilingualité et bilinguisme*. Bruxelles, 1983. 33-58.
2. Charles A. Ferguson: Diglossia. In: *Társadalom és nyelv*. Budapest, Gondolat, 1975. (291-320.o.)
3. Utalhatunk a könyvtárnyi kontrasztív, konfrontatív nyelvészeti szakirodalomra, bibliográfiákra.
4. Roman Jakobson: Deux aspects du langage et deux types d'aphasie. In: Jakobson and Halle, 1956.

5. Lásd 3. Az angol–magyar, az angol–szerbhorvát stb. elkészült projektumokra is gondolunk.
6. Basil Bernstein: *Class, Codes and Controls*. London, 1971. Fordításban: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság*, XV/11, 45-57. 1971.
7. A szokásostól eltérő jelentésben használom: műveltségtől független nyelvi kreativitás.
8. A kommunikációs szituációk elemzésével, osztályozásával ugyancsak könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Folyóiratok, pl. *PLURILINGUA* (Bruxelles).
9. A fenti 3. jegyzetre való utalás mellett témánk szempontjából alapvető Péter Mihály: *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.* Szerk.: Dezső László, Hajdú Péter, Telegdi Zsigmond. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1978. (221-231.)
10. C. G. Jung: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába.* Európa, Budapest, 1990.
11. A lélektani tipológiák számolnak be róla. (L. C. G. Jung: *Psychologische Typen.* 1941.)
12. A felsorolt típusok empirikus kategóriák.
13. Az életminta valójában egy adott életmód modellált változata.
14. Kontra Miklós idézi amerikai magyarok nyelvhasználatát tárgyaló cikkeiben. (Ezekre utalok a várható kutatási módszerek vonatkozásában is.)
15. A fenti osztályozás a szokásos tipológiákon alapul, hozzátéve az E. Bern-i.
16. Kontra Miklós – John Baugh: Önként s dalolva adja fel nyelvét s kultúráját? *REGIO*, 1990. április (27-43)
17. Marton Béla: *A Római Magánjog Elemeinek Tankönyve.* Debrecen, 1937. 4. kiadás. (200. old.)
18. Rétai Gábor (= Fülei-Szántó Endre): Idegen nemzetiségkép és asszimiláció. *VILÁGOSSÁG*, 1989. 4/5.
19. A nyelv feltámadásának példái az izraeli ivrit és az indonéziai hindi nyelv.
20. Szándékosan nem közöltem utalásokat a mesterséges asszimiláció, a megfélemlítés és a marginalizálás jelenségeire. Mindezek egyrészt még csak újságcikkek témái, másrészt nem általánosíthatók. Kapcsolatos vele pl. Fishman J. A. *Language maintenance and language shift as a field of inquiry.* In: *Linguistics*, 9/1984.

Mi a nyelvcseré és hogyan történik?*

SUSAN GAL

Köztudott, hogy a nyelvcseré világlélség: minden kontinensen és sok történelmi korszakból van példa arra, hogy egy nép vagy kisebb népcsoport elhagyja mindennapi nyelvét és átáll egy másik nyelv használátára. Ebben a folyamatban a kétnyelvűség sokszor mint átmeneti szakasz szerepel – bár a kétnyelvűség lehet állandó, stabil állapot is. Az általánosabb helyzet azonban, különösen a XX. században, az, hogy az államnyelv kiszorítja a kisebbség nyelvét amikor a két nyelv használói egységes gazdasági és politikai rendszerbe kerülnek.

Ezzel szemben amikor az emberek benépesítenek egy világrész, mint például az amerikai kontinent sok ezer évvel ezelőtt, akkor a legjellemzőbb nyelvi változás a nyelvek elágazása. Új nyelvek úgy jönnek létre, hogy népcsoportok elválnak az anyacsoporttól. Ez a nagy társadalmi folyamat képezi a nyelvtörténészek családfa-elméletének az alapját.¹ A mai világban azonban egy nyelvcsopórt kiterjeszkedése üres világrészekre igen ritka jelenség. Inkább összejönnek, összeütököznek, vagy össze vannak kényszerítve a nyelvcsopórtok – határátalakítás, gyarmatosítás, vagy munkakereső, menekülő vándorlás következtében. Az ilyen társadalmi változások nyelvi következményeit kevésbé ismerjük.² Ide tartozik nemcsak az új, összetett nyelvek kialakulása – mint például a pidzsin és kreol nyelvek a Karib-szigeteken –, hanem a kétnyelvűség, a nyelvcseré és a kisebb nyelvek halála is.

A nyelvcserét, mint szociolingvisztikai jelenséget, két oldalról lehet vizsgálni, és a kettő közötti kapcsolat igen lényeges. A szociológiai kérdés az, hogy milyen társadalmi helyzetben történik nyelvcseré, pontosan mi a folyamata, milyen társadalmi, szimbolikus és nyelvi tényezők

* Ez a cikk – mivel a nyelvészekénél jóval szélesebb olvasóközönség érdeklődésére tarthat számot – megjelent a *Regio* 1991. évi 1. számában is (66-76).

határozzák meg. Ebben benne van az az előfeltétel, hogy nyelvi különbségek sokféle személyi identitást képesek jelezni, és az is, hogy az emberi beszéd formája mindig alkalmazkodik a közvetlen szituációhoz és a szituáció szerint változik.³ Azt is szeretnénk tudni tehát, hogy az identitást kifejező nyelvi különbségek és a szituációk vagy események szerinti nyelvi variáció miként függ össze a nyelvcserevel. Másrészt vannak a nyelvészeti kérdések. Fogadjuk el azt a szociolingvisztikai elméletet, hogy a nyelv nem csupán autonóm rendszer, hanem kognitív tényezők, társadalmi funkciók és használati szokások mind befolyásolhatják és korlátozhatják struktúráját. Ekkor azonnal világossá lesz, hogy a nyelvcsere voltaképpen egy „természetes kísérletet” nyújt: egy közösségben drámaian megváltozik a nyelv használata és funkciója, gyakran egy-két generáció alatt. Ebben a folyamatban megfigyelhetjük, hogy az ilyen változásoknak van-e hatása a nyelv szerkezetére, és ha van, akkor milyen ez a hatás. Mindkét kérdést – a társadalmi és a nyelvészeti – meg kívánom világítani, főleg a saját kutatásaim alapján.

Nézzük először a szociológiai kérdéseket! Igaz, hogy az iparosodás, az állami központosítás, a tömegkommunikáció kiépülése, tehát mind az a társadalmi változás, ami erősen jellemzi a XX. századot és különösen a II. világháború utáni időszakot, előre viszi a nyelvi kisebbségek asszimilációját. E folyamatok a kisebbséget közelebb hozzák a domináns nyelvet követelő intézményekhez: az iskolához, a munkahelyhez, a hivatalhoz. Az intézmények pedig éppen azért követelik meg az államnyelv használatát, mert az elmúlt két évszázadban a nyelv és nemzet közötti kapcsolat mélyen politizált lett, főleg Európában. Egy másik nyelv használata az államnyelv mellett vagy helyett sokszor politikai veszélynek tűnik a politikailag domináns nép szempontjából. De ezek a „külső” tényezők – az iparosodás, a nemzeti politika – nem egyforma hatással vannak a különféle kisebbségbe került nyelvközösségekre. Szerintem nem elég ezeket az objektív és materiális föltételeket vizsgálni. Legalább olyan fontos tudni, hogy ezek hogyan befolyásolják az emberek értékrendszerét, a nyelv iránti beállítódásukat, a nyelv szimbolikus értékét számukra. Utóvégre ezek a „belső” tényezők határozzák meg a csoport nyelvhasználati rendszerét. A „belső” tényezők se-

gítségével inkább meg lehet érteni a nyelvcsere típusait, és proponálni lehet: mely körülmények segítik illetve gátolják a nyelvcsereét.

A nyelvcsere fő példajaként szeretném nagyon röviden bemutatni Felsőőr (Oberwart) esetét. Ebben a kis burgenlandi magyar városban terepmunkát végeztem 1974-ben és többször is azóta. Összesen majdnem két évet töltöttem Felsőőrben és megpróbáltam az angolszász antropológiai elméletet és módszert követve, beilleszkedés és részvétel (participant observation) alapján megismerni az emberek mentalitását és nyelvi szokásait.⁴ Noha 1921 előtt a mai Burgenland magyar terület volt, a lakosság főleg német és horvát nyelvű volt s az öt magyar község már évszázadok óta nyelvszigetnek számított. Felsőőrben, a legnagyobb magyar községben, már a XIX. század közepén jelentős német lakosság volt. Sőt, a helyi rétegződést, ami fontos a nyelvcsere megértéséhez, etnikum szerint kell bemutatni. A földművelők mind magyarok voltak, zömmel reformátusok. Az értelmiségiek, a tanítók, orvosok, ügyvédek és állami tisztviselők szintén magyar nyelvűek voltak. De a kisiparosok és kereskedők, egy jómódú réteg, mely a falu közepét lakta, evangélikus és német nyelvű volt. Ők egy német nyelvű közösséget alkottak, iskolával, gimnáziummal, hetilappal és templommal. A magyar földművesek nagy része tudott valamit németül, a napszámos munka, gyerekcsere, katonaság vagy kereskedelmi kapcsolat révén. A németek egy része is kétnyelvű volt, a kereskedelmet megkönnyítendő. Mindazonáltal e két csoport teljesen eltérő értékrendszerrel bírt. A német társadalom polgárosult volt, a pénz presztízisére és értékére építve. Az aránylag szegény magyar gazdák viszont a földet, a munkát és a kisnemességüket becsülték. A két csoport lenézte egymást és nagyon ritka volt közöttük a házasság. A magyar vezető réteg elég közel állt a magyar földművesekhez és szintén lenézte a németiséget. De amikor a területet átcsatolták Ausztriához, akkor e réteg nagy része elmenekült Magyarországra. Német nyelvűek jöttek helyükbe. Idővel csak a város mezőgazdasággal foglalkozó lakói maradtak magyar nyelvűek: a parasztság. Ők megtartották értékrendszerüket, nyelvüket. Járak Szombathelyre és elzárkóztak a német nyelvűektől.

A helyzet csak akkor változott jelentősen, amikor a második világháború utáni országos iparosodás és jólét elért Burgenlandba is. Új és

kedvező lehetőségek nyíltak a szegény földművesek számára és a fiatalok ezeket ki is használták. Részben bekapcsolódtak a német nyelvű nagyiparba, mivel kicsi birtokukat nem lehetett gépesíteni. Részben elmentek osztrák hivatalokba dolgozni és Felsőőr egyre nagyobb kereskedelmi központjába – ahol németül beszéltek. A hagyományos értékrendszerüket elhagyták. A föld, a spórolás és a szorgalom helyett a kényelmet, a tiszta munkát, a modern öltözetet és az egyre bővebb fogyasztást értékelték nagyra. Így a fiatalok a hetvenes években már nem tartották magukat parasztnak. Az új tisztviselő- vagy munkásidentitást viszont a német nyelv fejezte ki. Kialakult a fiatalokban egy sajátos mentalitás: a helyi társadalmi helyzet és a hidegháború hatására arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar nyelv a parasztok, a kelet nyelve, a múlt szimbóluma. A német viszont a jövőt, a társadalmi mobilitást tárgyilagosan ígérte és szimbolikusan képviselte. Ezért szerintük a német magas státuszt, presztízst érdemelt. Az ő elképzelésük szerint a magyar nyelv, különösen a tájszólás, amit otthon hallottak, alárendelt szerepet kapott a némettel szemben. A magyar azt jelezte, hogy szegény paraszti közösségből származtak; a német azt, hogy mi és ki lett belőlük.

Jelentős konfliktusok alakultak ki a generációk között a fogyasztás, a viselkedés és részben a nyelv vonatkozásában, amelyek még inkább rögzítették az új szimbolikus rendszert. A fiatalok nagy része a magyart csak az idősebbek kedvéért használta, mikor falusi vagy családi szolidaritást akart mutatni. A német viszont nem csak maguk között élt, hanem minden formális, komoly ügyben használható volt, amikor igényes vagy választékos nyelvre volt szükség.

Amikor 1974-ben felmértem az őri nyelvszokásokat, ez a mentalitás sokféleképpen megmutatkozott. Az 1. táblázat azt mutatja meg, hogy egy-egy adatközlő hogyan beszélt társaival.

1. táblázat

Felsőőri férfiak és nők nyelvválasztása

Beszélő	Életkor	Beszédtárs										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	14	M	NM		N	N	N			N		N
B	15	M	NM		N	N	N			N		N
C	17	M	NM		N	N	N			N		N
D	25	M	NM	NM	NM	N	N	N	N	N		N
E	27	M	M		NM	N	N			N		N
F	25	M	M		NM	N	N			N		N
G	42		M		NM	N	N	N	N	N		N
H	17	M	M		M	NM	N			N		N
I	20	M	M	M	M	NM	N	N	N	N		N
J	39	M	M		M	NM	NM			N		N
K	22	M	M		M	NM	NM			N		N
L	23	M	M		M	NM	M		NM	N		N
M	40	M	M		M	NM		NM	N	N		N
N	52	M	M	M	NM	M		NM	N	N	N	N
O	62	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM	N	N
P	40	M	M	M	M	M	M	NM	NM	NM		N
Q	63	M	M		M	M	M	M		NM		N
R	64	M	M	M	M	M	M	M	NM	NM		N
S	43	M	M		M	M	M	M	N	M		N
T	35	M	M	M	M	M	M	M	NM	M		N
U	41	M	M	M	M	M	M	M	NM	M		M
V	61	M	M		M	M	M	M	NM	M		N
W	54	M	M		M	M	M	M	M	M		N
X	50	M	M	M	M	M	M	M	M	M		N
Y	63	M	M	M	M	M	M	M	M	M	NM	N
Z	61	M	M		M	M	M	M	M	N	NM	N
A1	74	M	M		M	M	M	M	M	M	NM	M
B1	54	M	M		M	M	M	M	M	M	NM	M
C1	63	M	M	M	M	M	M	M	M	M	NM	M
D1	58	N	M		M	M	M	M	M	M		M
E1	64	M	M		M	M	M	M	M	M	M	M
F1	59	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M

Az adatok interjúkból származnak. Ahol hiányzanak az adatok, azért hiányzanak, mert a kérdés irreleváns, pl. 14 éves adatközlőnek még nincs házastársa.

Beszédpартnerek: 1. Isten, 2. nagyszülők és a velük egyidősek, 3. fekete piaci kapcsolat, 4. szülők és a velük egyidősek, 5. barátok (*kolegák*), azonos korú szomszédok, 6. testvérek, 7. házastárs, 8. gyerekek és a velük azonos korúak, 9. állami tisztviselők, 10. unokák és a velük azonos korúak, 11. orvos.

A Guttman skálára való illeszkedés: 97%. Beszélők száma = 32 (férfiak és nők)
N = német M = magyar

A táblázat egy implikációs skálát mutat, amit megfigyelések és azokat követő szisztematikus rákérdezés alapján állítottam össze. Függetlenül a beszélők vannak feltüntetve, nagyjából életkor szerint, vízszintesen pedig a beszédpartnerek, kategóriák szerint, például: a beszélő szülei, gyerekei, hivatalnokok. Így leolvasható a táblázatról, hogy melyik nyelvet használja valaki melyik beszédpartnerrel. Megfigyelhetjük, hogy minél fiatalabb a beszélő, annál több beszédpartnerrel használja a németet. De a beszédpartnereket is sorrendbe lehet állítani. Az a kategória, ami szimbolikusan a német világhoz kötődik, inkább a jobb oldalon található. Ezekkel a beszédpartnerekkel többen beszélnek németül. Fontos, hogy a református istentisztelet áll legmesszebb a német világtól. Ha most ezt a képet nem csak életkor szerinti leírásnak tekintjük, hanem elfogadjuk, hogy az öregek nyelvhasználata régebbi mintát követ a fiatalokénál, ahogy ezt a nyelvre vonatkozó történelmi adatok sugallják, akkor a táblázat világosan bemutatja, hogyan jött használatba a német nyelv fokozatosan és szituáció szerint; hogyan szorítja ki a magyart, szinte szabályszerűen.

De nem csak életkor szerint fogyott a magyar szó. Vizsgáltam a társadalmi kapcsolatok hálózatát is: kinek kivel volt milyen mindennapi érintkezése. Akinek a hálózata földműves emberekből állt, az lényegesen többet használta a magyart mint mások. Ez még a legfiatalabbaknál is érvényes volt és mutatja egyben az idős földművesek befolyásának erejét. Családon belül az öregek megkövetelték a magyar nyelv használatát. Meg is kapták, amit kértek, de azon az áron, hogy a fiatalok inkább családi nyelvnek tartották a magyart, hiszen csak a családban volt érvényes. Emellett a német a hatalom és a szaktekintély nyelvévé vált.

Ugyanezt az értékelést igazolja egy másik jelenség is: a beszélgetés közbeni nyelvváltás (codeswitching). Lássunk néhány példát! Egy családi vita közben a fiatal mama átváltott németre, amikor elmondta a nagyszülőknek, hogy a gyereket miként kell helyesen nevelni. A szülők erre elhallgattak; a fiatalasszony érvelése erősebbnek, nyomatékosabbnak hangzott németül. Megnyerte a vitát. Másik példa: egy apa hívta a kisfiát, aki viszont nem reagált. Harmadszor az apa már nem magyarul hívta, hanem németül. Így jelezte, hogy már nem kérésfélé

beszédaktusnak számított a hívás, hanem parancsnek. Harmadik példa: egy középkorú földműves, aki cipésznek is tanult, új cipőkkel kapcsolatban magyarázott valamit társainak. Mikor a hallgatók kételkedtek abban, hogy ért hozzá, átváltott németre. Ettől – úgy látszott – meggyőzőbb lett a mondanivalója. Aki németül beszélt, az tekintélyt nyert – legalábbis a fiatalok szerint.

Ez tehát az a belső folyamat, ami által a magyar nyelv szerepe és jelentősége csökkent Felsőőrben. De ez csak egy változata a nyelvcsere-nek.

Érdeemes röviden leírni egy másik, eltérő példát is és így rámutatni arra, hogy a nyelvcsérének több típusa van. A romániai szászok között is van kétnyelvűség és nyelvcsere is, de az egész más jellegű. Évszázadok óta a román-német falvakban élő szászok gazdag tőkés földművelők voltak. A román jobbágyokkal és később részes bérlőkkel szemben ők voltak a domináns falusi réteg. Az 1970-es évek végén végzett fölmérések azt mutatják,⁵ hogy ők is és a román szomszédok is még mindig úgy vélték, hogy a németek civilizációt, magas szakértelmet és technikát hoztak a faluba tőkéjük segítségével. A németek tekintélye nem csökkent sokat, annak ellenére, hogy a háború utáni kitelepítés, kollektivizálás, központosítás és iparosítás miatt már gyakorlatilag alig van társadalmi különbség a falusi románok és németek között. A szászok közül sokan megőrzik a német nyelvet. Ez megint csak nagyobb társadalmi és nemzetközi feltételekhez fűződik: a német nyelv kapcsolta őket szimbolikusan egy gazdaságilag fejlett és ezáltal vonzó Nyugat-Németországhoz. A német nyelv igazolja német nemzetiségüket, aminek révén hosszú ideig kis csoportok eljutottak Nyugat-Németországba, a Brandt-féle Ostpolitik jóvoltából. Mindamellet mégis van nyelvcsere a fiatalok között, de a felsőöri esettel ellentétben, az állam és munkahely nyelve, a román, nem számít presztízisnyelvnek, használata nem kölcsönöz tekintélyt. A legöregebb szászok, az őri magyarokhoz mutatis mutandis hasonlóan, csak románokkal beszélnek románul. Maguk között sosem. A középkorúak és a fiatalok viszont már inkább használják a román nyelvet, de éppen az ő szerintük legkevésbé tiszteltreméltó események közben. Náluk a viccmondás és az ittas veszeke-dés már románul folyik. Ez a nyelvhasználati rendszer nyilván eltér a

felsőőritől. Sőt, azt lehet mondani, hogy csökkenhet a nyelvhasználat „felülről”, mint Felsőőrött, úgy, hogy az anyanyelv tekintély nélküli családi nyelvként marad meg. Vagy ellenkezőleg, mint a latin és a szász-német esetében: a nyelv tekintélyes, presztízses változata megmarad, de a mindennapi, káromkodó (a latin esetében a világi), az nem. Mindkét típusra van példa világszerte.⁶

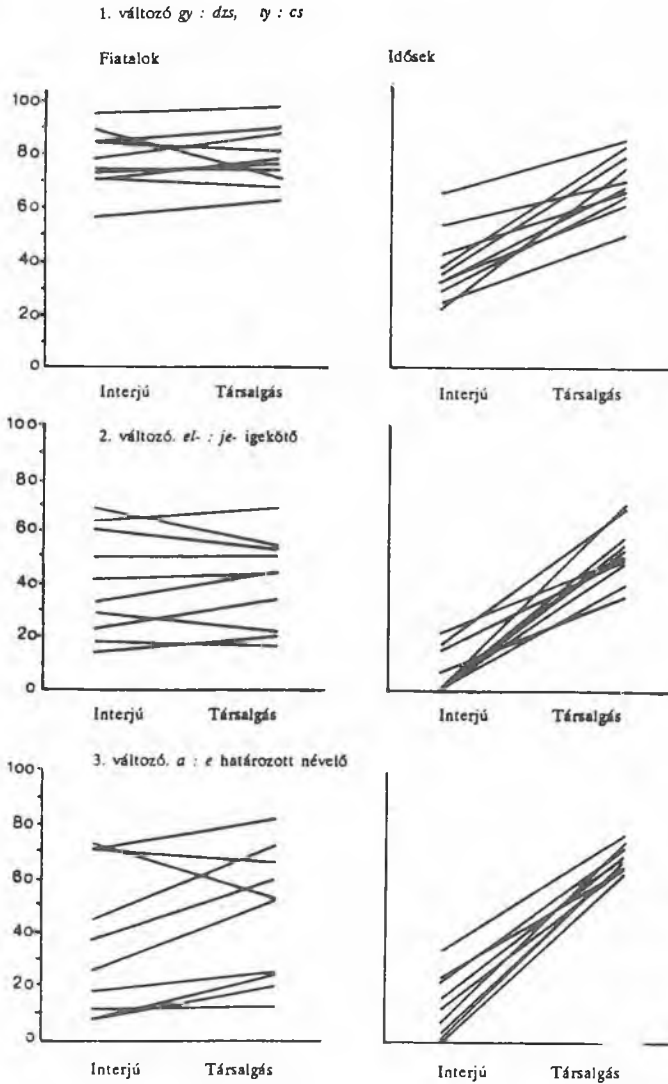
Most nézzük meg röviden a nyelvcsere másik oldalát, a nyelvészeti kérdéseket! Felsőőrt vizsgálva, a nyelv változó funkciója hogyan befolyásolja a magyar nyelv szerkezetét? Itt a hagyományos szociolingvisztikai elmélet azt veti föl, hogy ahol csökken a funkció és a használat, ott várható a bonyolult vagy sajátos (jelölt) nyelvi szerkezetek kiesése. Amit nem használnak – például Őrött a választékosságot kifejező magyar köznyelvet –, az nem marad meg. Evvel szemben az én adataim azt mutatják, hogy ez az elmélet túl egyszerű. A funkció és szerkezet közötti kapcsolat inkább ellentmondásos és ebben a kapcsolatban a nyelv szimbolikus jelentősége is fontos szerepet játszhat.

Először a felsőőri fonológiát vizsgáltam.⁷ Tudtam, hogy a helyi fonológiai változóknak két (időnként három) változata, vagyis kiejtése létezik az öregeknél. Az egyik általában megközelíti a magyar köz- vagy irodalmi nyelvet, a másik kimondottan a helyi tájszólást jellemzi. Összehasonlítottam az öregebb generációt (60-80 évig) egy fiatalabbal (20-40 évig), gondolván, hogy ami különbséget meg lehet figyelni közöttük, az nagy valószínűséggel az eltérő nyelvhasználatból következik. Az adatközlők beszédét magnetofonnal rögzítettem két szituációban: 1. Formális interjú idegen személlyel (velem, a terepmunka elején), amiben igyekeztem komoly kérdéseket feltenni, 2. Családi vagy baráti körben folytatott beszélgetés, ezeken az oldottabb beszédhelyzetet jelentő alkalmakon sokszor ott sem voltam.

A 2. táblázat három fonológiai változó esetében mutatja az eredményeket. Az első változónak a köznyelvi változata a palatalizált zöngés /gy/ és párja, a zöngétlen /ty/, amelyeknek a nyelvjárásban bizonyos fonológiai környezetben /dzs/ és /cs/ felel meg.⁸ A második változó az *el*-igekötő, melynek a nyelvjárásbeli változata leggyakrabban *jel*-. A harmadik változó a határozott névelő (*a*, *az*), melyben a magánhangzónak két kiejtése van Felsőőrött: az egyik körülbelül olyan, mint a köznyelvben, a másik jóval zártabb, magasabb nyelvállású. (Mindkettő előfordulhat azonos fonológiai kontextusban.)

2. táblázat

Három fonológiai változó nyelvjárási változatainak előfordulási gyakorisága százalékban

A táblázat összehasonlítja, hogy a két szituációban (formális interjú és kötetlen családi beszélgetés) milyen gyakran fordult elő a tájsházra jellemző változat a másik változathoz képest. Egy-egy adatközlő produkcióját egy vonal jelzi. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az öregebbek nyelviileg pontosan megkülönböztetik a kétféle eseményt. A tájsházos változatokat egymás között használják, a köznyelveket az interjúban. Meglepő módon a fiatalok eltérnek ettől. Náluk nem esett ki a köznyelvi forma, amint a szociolingvisztikai elmélet jóslja; a fiatalok ismerik a köznyelvi kiejtést, gyakran előfordul beszédükben, de nem használják következetesen azért, hogy eseményeket megkülönböztessenek vele. A két formát heterogénül használják mind az interjúban, mind a kötetlen társalgásban.

Szerintem ezt a fonológiai különbséget az előbb elmondott társadalmi helyzet alapján kell értelmezni. A fiataloknál a magyar nyelv a családi kapcsolat, a szoros összeköttetés és szolidaritás jeleként szerepel. Éppen emiatt a magyar nem alkalmas arra, hogy formális, idegenkedő jelzést adjanak vele. Tudják ugyan a köznyelvi változatot, de az ő részükre ennek a formalitást jelző funkcióját már a német nyelv tölti be.

Második példám a szóképzés területéről származik. Akik a nyelvcsere főleg nyelvészeti szempontból vizsgálják, már többször kijelentették, hogy a nyelvcsere (vagy nyelvhalál) egyik első jele az, hogy a beszélők idegen szavakat kölcsönöznek új tárgyak elnevezésére, mert – mondják a kutatók – a beszélők nem képesek anyanyelvüket ALKOTÓ módon használni. Ehhez a következtetéshez legtöbbször kérdőívvel gyűjtött anyag alapján jutottak.⁹ Ezzel szemben az én adataim szabad beszédből származnak és más elméletet támasztanak alá. Az öregebb és a fiatalabb nemzedéket a szóképzésben is összehasonlítottam. Azt vizsgáltam, hogy öt igeképzőt hogyan és milyen mértékben használnak. Ezek: 1. denominális causativus (-ít, rövid : rövidít), 2. deverbális causativus (-ít, áll : állít), 3. -tat/-tet causativus (csinál : csináltat), 4. igekötő + ige (eltesz), 5. denominális igeképző (-ol, kalapács : kalapácsol).

A szociolingvisztikai elmélet szerint talán nem meglepő eredmény, hogy a fiatal nemzedék a műveltető (causativusi) igeképzőket nem használja termékenyen, sőt, alig ismeri őket. Végeredményben ezek az igeképzők elég ritkán hallhatók még az öregebbek beszédében is.

Hogy a fiatalok nem ismerik őket, azt több mutató jelzi. Nemcsak alacsony e szerkezetek előfordulási gyakorisága, hanem amikor előfordulnak a fiatalok beszédében, akkor sem a szokásos szemantikával fordulnak elő; vagy ellenkezőleg: a fiatalok nem használják e képzőket ott, ahol az öregek és a köznyelv szerint a szemantika megköveteli. Viszont nagyon fontos megjegyezni, hogy ez a nyelvi csökkenés nem minden igeképzőre jellemző. Sőt, az igekötő + ige kombinációt nemcsak gyakran használják a fiatalok, hanem sokkal termékenyebben is, mint az öregek. Vagyis sokkal több olyan összetett szót hoznak létre, amely nincs meg se a magyar köznyelvben, se az öregek beszédében, se a német mintában. Az igekötő + ige kombináció az öregeknél is nagyon gyakori, de ők nem gyártanak új kombinációkat. A fiatalok által kreált szavaknak áttetsző a szemantikája, mindenki megérti őket, noha az öregek néha kijavítják a fiatalokat, ha az új szó szokatlanul hangzik számukra. Néhány példa talán megvilágítja e jelenséget:¹⁰

1. *Összecsínáltuk a listát.* (Köznyelv: *összeállítottuk*)
2. *Meghalt az ember mikor lejárta.* (Köznyelv: *elütötték, elgázolták*)
3. *Olyan nagy emberek voltak, nem tudod meggondolni.* (Köznyelv: *elképzelni*).

Az, hogy a fiatalok bizonyos szóképzési mintákkal gyakran élnek, meglepő eredmény. Ezt megint az előbbi feltételek kontextusában magyarázom. Látszólag ellentmondásos az, hogy náluk eltűnt néhány képző, holott ami megmaradt, az feltűnően termékeny. De ha belegondolunk abba, hogy ezek a fiatalok nagyon ritkán használják a magyar nyelvet, de a nagyszülők és az idősek iránti tisztelet és szolidaritás arra ösztönzi őket, hogy az idősekkel mégis magyarul beszéljenek, akkor nem olyan rejtélyes a jelenség. Nyelvi alkotóképességük, kreativitásuk nem veszett el. Arra használják, hogy gondolataikat kifejezzék, még az adott hátrányos helyzetben is. Amit elvesztenek a nyelv egyik részében, azt igyekeznek máshol pótolni. Tehát a nyelvcsere nemcsak nyelvsorvadáshoz, hanem a nyelv újraalkotásához is vezethet. De ez csak akkor derül ki, ha nem a sztenderd nyelv és a preskriptív nyelvészet szempontjaiból indulunk ki, hanem a beszélő helyzetéből és stratégiájából.

Befejezésül tanulmányom lényegét két pontban szeretném összegezni:

1. Noha a nyelvcsere nyilván óriási külső társadalmi és gazdaságpolitikai tényezőktől függ, fontos vizsgálni a belső feltételeket is. Ezek közé tartozik az emberek belső mentalitása, a nyelvhez tapadó értékrendszer és attitűdök. Ezek határozzák meg, hogy melyik irányban és hogyan folyik a nyelvcsere; hogy lesz-e nyelvcsere egyáltalán.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a külső tényezők közül a mentalitásra és a nyelvi attitűdökre különös hatása van a nemzetközi viszonyoknak. Például egy kisebbségi nyelv vonzó ereje nő, ha ez a nyelv összeköti beszélőit szimbolikusan vagy gyakorlatilag egy gazdaságilag és politikailag fejlettebb világrésszel.

2. Ha a nyelvcsere olyan, mint egy laboratórium, ahol a nyelv társadalmi funkciója és szerkezete együtt vizsgálható, akkor azt kell mondani, hogy a kettő közötti kapcsolat bonyolult és ellentmondásos. A nyelvi forma időnként megmarad – úgy, mint a felsőőri fonológiai változók vagy a műveltető igeképzők esetében –, de eltűnik a szemantikai vagy társadalmi funkciója, amit más forma tölt be. Időnként és váratlanul a nyelv csökkenő társadalmi funkciójából, csökkenő használatából, kreativitás és új alkotás keletkezik.

JEGYZETEK

1. Dell Hymes (1974) hívta fel a figyelmet erre a kapcsolatra.
2. Talán a fő kivétel a szókölcsonzés, illetve az interferencia, aminek hatalmas szakirodalma van.
3. Ezeket az alapelméleteket Hymes (1974), Gumperz (1982) és Labov (1972) fejtették ki az amerikai szociolingvisztikában.
4. Ennek a kutatásnak az eredményeiről részletesen beszámol Gal (1979, 1984, 1989).

5. Ebben a leírásban főleg McClure és McClure (1989) elemzésére támaszkodom.
6. Fontos összefoglaló tanulmányban Hill (1983) elemzi a nyelvcsere típusait, más példák alapján.
7. A fonológiai vizsgálatot Labov (1972) szociolingvisztikai módszerei segítségével végeztem.
8. Lásd Imre Samu munkáit a felsőöri nyelvjárásról, például (1973). A köznyelvi magyar-nak Felsőőrben *madzsar* felel meg, a *kutya*-nak pedig *kucsa*. A köznyelvi *elmént* megfelelői: *emēnt* és *jemēnt*. Az *a* névelőnek *e* változata is van.
9. Ennek az elméletnek jelentős képviselői Dressler és Wodak (1977).
10. Több példa és bővebb elemzés Gal (1989)-ben található.

IRODALOM

- Dressler, W. és R. Wodak-Leodolter, eds., 1977. Language death. In: *Linguistics* 191.
- Gal, S. 1979. *Language Shift*. Academic Press, New York.
- 1984. Phonological Style in Bilingualism. In: D. Schiffrin, ed., *Meaning, Form and Use in Context*. Georgetown University Press, Washington, D.C.
- 1989. Lexical Innovation and Loss. In: N. Dorian, ed., *Investigating Obsolescence*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gumperz, J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hill, J. 1983. Language Death in Uto-Aztecan. *International Journal of American Linguistics* 49. 3: 258-276.
- Hymes, D. 1974. *Foundations in Sociolinguistics*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Imre Samu. 1973. Az ausztriai magyar szórványok. In: Ortutay Gyula, szerk., *Népi kultúra – népi társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- McClure, E. and M. McClure. 1989. Macro- and Micro- sociolinguistic Dimensions of Codeswitching in Vingard. In: M. Heller, ed., *Codeswitching*. Mouton, The Hague.

Két erdélyi magyar napilap nyelvi vizsgálata

KABÁN ANNAMÁRIA

A modern szemiotikai kutatások bebizonyították, hogy a nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában. Tehát a sajátos nyelven kívüli pragmatikai tényezők, a sajátos közléshelyzet alakítja a nyelvhasználatot. Az adó, a szerző szempontjából a sajtó szövege kollektív alkotás. Egységét a szerkesztő, helyesebben szerkesztők biztosítják. Ez az egység természetesen nem tartalmi összefüggést jelent, hiszen az egyes cikkek tartalmilag teljesen függetlenek egymástól, azaz bármilyen sorrendben el lehet olvasni őket, anélkül, hogy valamilyen értelmi zavar állna be. Ezeknek az írásoknak az összetartozását a laptest biztosítja. A szerzők a tudományos, a művelődési, a gazdasági, a hivatalos és a társadalmi élet egyéb területéről kerülhetnek ki. A vevő, vagyis az olvasó szintén a legszélesebb olvasóréteg. Ezért ezek a szövegek oldottabbak, közérthetőbbek. Azt is mondhatnók, hogy a beszélt nyelv és az igényes irodalmi nyelv között helyezkednek el. Sőt itt is fokozatok vannak. Nyilvánvaló, hogy a napilapok szövegei a legközérthetőbbek.

Dolgozatom témája két erdélyi magyar napilap, a kolozsvári „Szabadság” és a csíkszeredai „Hargita népe” nyelvi vizsgálata. Előbb a két napilapot átfogó szövegtani szempontból elemzem (rovatok, címrendszer), majd a „Szabadság” és a „Hargita népe” két-két számának kvantitatív módszerrel készült nyelvi elemzését végzem el. („Szabadság” II. évfolyam 3. szám, 1990. január 6., „Szabadság” II. évfolyam 8. szám, 1990. január 12., „Hargita népe” II. évfolyam 44. szám, 1990. február 23., „Hargita népe” II. évfolyam 45. szám, 1990. február 24.).

Mínt hogy a kommunikáció szempontjából a szöveg a legmagasabb rendű nyelvi egység, s ennek rendelődnek alá a többiek (mondat, szó, hang), a nyelvi vizsgálatnak természetesen a legteljesebb egység vizsgálatából kell kiindulnia. Így előbb az egyes újságszámok tipográfiá-

ját, szövegtípusait térképezem föl, s csak ezek után keríték sort a mondat- és szótani sajátosságok kvantitatív módszerrel készült elemzésére.

Kezdjük tehát azzal, hogy milyen a két napilap tipográfiája. Vannak-e különbségek, s ha igen, ezek miben állnak. Minthogy minden egyes újságszám közlemények sokaságából áll, amelyek általában tartalmilag nem kapcsolódnak egymáshoz, a tipográfiai eszközök segítenek a tájékozódásban. De eligazító szerepe mellett a tipográfia propagandisztikus szerepet is ellát, és esztétikai funkciója is van. A cím legfontosabb feladata, hogy világos fogalmat adjon a közlemény tartalmáról, és magára vonja az olvasó figyelmét. A különböző betűformáknak is nagy a jelentősége, hiszen a különböző betűváltozatoknak jelentéshordozó szerepe is van. Épp a betűformák révén különbözik az újság-szöveg más nyomtatott szövegfajtatól.

A két napilap címrendszerét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy eltér egymástól. A „Szabadság”-ban a címek rövidebbek, és ritkán találunk felcímet meg alcímet. Ezzel szemben a „Hargita népe”-ben a címek rendszerint hosszabbak, és gyakori a felcím és alcím kettőssége. A „Hargita népe” címrendszere abban is eltér a „Szabadság” címrendszerétől, hogy valamennyi fontos közéleti cikket elkezd az első lapon, és valahol a következő lapokon folytat. Ennek mindenképpen figyelemfelkeltő szerepe van.

Bizonyos közlemények fontosságát a betűk sajátos szedésével is hangsúlyozni lehet. A főcímetek rendszerint nagybetűkkel szedik, de az említett nagybetűk között is van különbség. Ilyen szempontból a „Hargita népe” sokkal változatosabb betűtípusokkal él.

Az egyes cikkek rovatokba sorolása mindkettőben megtalálható. A legismertebb rovatok a „Szabadság”-ban a következők: az első lapon keretbe foglalva a legfontosabb aktuális közéleti témáról olvashatunk, a 2. lapon „Közügy – közélet” címmel a napi közéleti hírek olvashatók, a negyedik lapon „Hírügynökségek jelentik” címmel a külföld hírei, s ugyancsak a negyedik lapon „Apróhirdetés” és „Haláleset”. Ezek a rovatok naponta szerepelnek. Vannak azonban a hét bizonyos napjához kötött rovatok is. Például „Levélbontó” címmel olvasók leveleiből közölnek összeállítást, „Nyelvművelés”, „Sport”, „Tévé-, Film- és Szín-

házkritika” stb. A „Hargita népe”-ben mindennap a második lapon olvasható a „Napról-napra” című közéleti híreket, tudósításokat tartalmazó közérdekű rovat, valamint a „Nyilvánosság” című rovat, amely nyílt levelekből készült összeállítás. A negyedik lapon „A nagyvilág híreiből” a külföld hírei, valamint „Apróhirdetés” és „Elhalálozás”.

Az egyes újságcikkek a legkülönbözőbb szöveg- és műfajtypusokat képviselik. A „Szabadság”-ban és a „Hargita népe”-ben a következőket találtam: cikk, hír, tudósítás, hivatalos közlemény, nyílt levél, riport, recenzió, kritika, szépirodalmi betét, interjú, ismeretterjesztés, apróhirdetés, reklám.

Mindkét lapban tehát az információs műfajok vannak túlsúlyban. A felsorolt műfajok egy része személytelen közlemény (a hír, tudósítás, hivatalos közlemény), más részük viszont személyes közlemény (cikk, nyílt levél, riport, recenzió, kritika, szépirodalmi betét, interjú, ismeretterjesztés, apróhirdetés).

Az egyes újságszámok átfogó szövegtani vizsgálata után rátérek a mondattani, szótani, hangtani jelenségek föltérképezésére. Céлом a tallózások és értékítéletek helyett kvantifikált nyelvi jellemzést nyújtani.

Mielőtt rátérnék a nyelvi eltérések föltérképezésére, szükségesnek tartom tisztázni azt, hogy mihez viszonyítva minősülnek ezek eltéréseknek. Közismert, hogy egy magyar irodalmi nyelv létezik, és nem több. Viszont teljes mértékben egyetérték Petével (1988) abban, hogy „ennek ellenére a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogi rendszerekhez, szokásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent”, és mindez többé-kevésbé a nyelvhasználatban is tükröződik. Kontra (1982) felveti a különböző államokban használt magyar nyelv szigorúan deskriptív és nem értékítéletekbe bonyolódó elemzése elvégzésének szükségességét. Itt emeli ki, hogy erre „az újságok egységesítő és kiegyenlítő szerepe következtében legalkalmasabbnak a sajtó nyelve látszik”.

A továbbiakban ezért a két vizsgált napilapból a sztenderd magyartól eltérő nyelvi jelenségeket veszem számba. Kontra előbb idézett cikkében kifejtett véleményéhez hasonlóan jómagam is a sztenderd magyar részének tartok minden olyan szót, kifejezést és nyelvtani jelenséget, amelyet a Magyar értelmező kéziszótár (1972), a Bakos szerkeszt-

tette Idegen szavak és kifejezések szótára (1973), a hét kötetes Magyar Nyelv Értelmező Szótára (1959-62) tartalmaz. A nyelvtani jelenségek helyes értékelése szempontjából az akadémiai leíró nyelvtant, A mai magyar nyelv rendszerét (1961-62) vettem alapul.

Ezek az eltérések, természetesen, nem csupán az erdélyi magyar nyelvhasználatra jellemzőek, hanem jó részük a magyarországi nyelvhasználatban is megtalálható. Néhány mondatszerkezeti vagy szókincsbeli eltérés viszont a román nyelvi hatást vagy a sajátos intézmény- és jogi rendszerhez, szokásokhoz való kapcsolódást tükrözi. Egészében véve viszont elenyésző ezeknek az eltéréseknek a száma. Sőt felfigyelhetünk a hiperpurizmusra is. A nyelv tisztaságát óvandó, még ott is magyarátnak, ahol a magyarországiak természetesen használják az idegen vagy kölcsönszót.

A nyelvi elemzés során módszerem a következő volt: valamennyi a sztenderdtől eltérő nyelvtani szerkezetet, szóhasználatot kiírtam, majd pedig tipizáltam. Pontos statisztikai felmérést készítettem a sztenderdtől eltérő nyelvi jelenségtípusok előfordulási arányáról. Kiderült, hogy a legtöbb a nyelvtani eltérés: a „Szabadság”-ban az összes eltérés 61,53 százaléka, a „Hargita népe”-ben 65,55 százalék. A szókincsben mutató eltérések a „Szabadság”-ban 38,46 százalék, a „Hargita népe”-ben 31,03 százalék. Hangtani eltérés csupán a „Hargita népe”-ben található 3,44 százalékban.

A nyelvtani szerkezetben többféle eltérés figyelhető meg. Nyolc csoportot állítottam fel. Gyakorisági sorrendben ezek a következők: 1. A mondatszerkezetben észlelhető eltérés például: *...Csíkszeredában voltam az állatösszeírás megszervezésével kapcsolatosan.* (Hargita népe, február 24.), *Megelégedett csupán azzal, hogy sajnálatát fejezze ki a megszállt területeken való település-létesítések, mint a béke útját álló akadályok fölött.* (Hargita népe, február 24.), *...önkényes kivizsgálásokat, rossz bánásmódra való kényszerítést, igazságtalan megtorlást, szökést követtek el.* (Szabadság, január 6.). 2. Az állandó határozós szószerkezetekben, más műszóval vonzatokban észlelhető eltérések, például: *Alkalmat adott az egyházak közötti együttműködés fejlesztésének* (Szabadság, január 12.), *...a politikuson keresztül megpróbálta befolyásolni* (Hargita népe, február 23.), *...garanciákat kapjon nyugati barátainak sérthetetlen-*

ségéhez (Hargita népe, február 24.). 3. Az egyeztetésben észlelhető eltérések, például: *a sebesültek családjainak megsegítése...* (Szabadság, január 12.), *Ezzel elősegíthetik a fűtőközpontok jobb működését, és megelőzhetjük a szünetelését.* (Szabadság, január 6.). 4. A kötőszóhasználatban mutatkozó eltérés, például: *A forradalom közössége az, ami alapja lehet...* (Szabadság, január 12.), *Helytelenül jártak el, amikor ha, amint írja, Csíkszentdomokoson ilyeneket is bevásároltak a február 11-i nagygyűlésen.* (Hargita népe, február 24.). 5. Az igemód használatában észlelhető eltérések, például: *Ne mocskoljuk be fiatal demokráciánkat azzal, hogy ki-ki önkezével szolgáltatson igazságot...* (Szabadság, január 12.), *Az események alatt távol álltak ennek központjától, de most, ha lehet, miért ne húzzanak hasznot...* (Szabadság, január 12.) 6. A szórendben észlelhető eltérések, például: *...ítéleteit a törvénysértés elbírálása alapján határozza meg, minden politikai párt befolyásától és nyomásától függetlenül.* (Szabadság, január 12.), *...akik az egyetlen még használható stúdióban mind többen álltak ki a vártára, pillanatnyi pihenést sem engedve maguknak, napokig.* (Szabadság, január 12.) 7. A logikai rendben észlelhető eltérések, például: *...sok bűncselekmény tisztázását fel kellett függeszteni, vagy annak súlyosságát csökkenteni.* (Szabadság, január 12.), *...a szabadlábra helyezettek jó része visszakerült a börtönökbe, azzal a különbséggel, hogy az amnesztia eltörölte előző vétségeik nyomát* (Szabadság, január 12.).

Az imént felsorolt nyelvtani eltérések előfordulási arányáról pontos statisztikai felmérést készítettem:

Nyelvtani eltérés	Szabadság		Hargita népe		összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
a mondat szerkezetben	12	37,50	12	63,15	24	47,05
a vonatokban	5	15,62	3	15,78	8	15,68
az egyeztetésben	3	9,37	1	5,26	4	7,84
a kötőszóhasználatban	1	3,12	3	15,78	4	7,84
az igemód használatában	4	12,50	0	0,00	4	7,84
a szórendben	2	6,25	0	0,00	2	3,92
a logikai rendben	2	6,25	0	0,00	2	3,92

A felmérésből látható, hogy mindkét napilapban a mondatszerkezetben észlelhető eltérések vannak túlsúlyban, de a „Hargita népe”-ben ezeknek kiugróan magas az előfordulási aránya: 63,15 százalék. A vonzatokban és az egyeztetésben észlelhető eltérések aránya nagyjából egyforma. Az igemód használatában, a szórendben és a logikai rendben észlelhető eltérés pedig csak a „Szabadság”-ban található.

A szókincs használatában mutatkozó eltéréseket szintén előfordulási arányuknak megfelelő sorrendben közlöm: 1. Tükörszavak, például: *a maga során Constantin tábornok...* (Szabadság, január 12.) a román *la rindul sau* fordítása, *jó viselkedést tanúítottak* (Szabadság, január 6.) a román *au dat dovada de o comportare buna, meghatározott időre van alkalmazva* (Hargita népe, február, 23.) a román *este angajat pe un timp determinat* fordítása. 2. Helytelen szóhasználat, például: *a tévé kezdi újrendezni sorait* (Szabadság, január 12.), *büntetések megkegyelmezése* (Szabadság, január 6.), *leellenőrizni* (Hargita népe, február 23.). 3. Idegen szavak és hibridszavak a román nyelvi interferencia következménye, például: *CEC* (Szabadság, január 6.), ‘takarékpénztár’, *kliens* (Hargita népe, február 23.), ‘vendég’, *municipium* (Hargita népe, február 23.) ‘önrendelkező város’. Ezenkívül van néhány olyan szó, amely a Magyar értelmező kéziszótárban csillaggal szerepel, tehát használata helytelen: *inkluzíve, normalizál, bázis* (Szabadság, január 6.). 4. Tájszót csupán egyet találtam: *a kocsi lerakva* (Szabadság, január 6.). 5. Elavult szó szintén csak egy szerepel: *liceum* (Szabadság, január 12.).

A szókincsben mutatkozó eltérésekről is pontos statisztikai felmérést készítettem:

Szókincsbeli eltérés	Szabadság		Hargita népe		összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
tükörszavak	9	45,00	2	22,22	11	37,93
helytelen szóhasználat	7	35,00	4	44,44	11	37,93
idegen szavak	2	10,00	3	33,33	5	17,24
tájszó	1	5,00	0	0,00	1	3,44
elavult szó	1	5,00	0	0,00	1	3,44

A „Szabadság”-ban tehát a legtöbb a tükörszó, ezt követi a helytelen szóhasználat és az idegen szó, a „Hargita népe”-ben viszont a helytelen szóhasználat és az idegen szavak fordulnak elő a leggyakrabban.

A hangtani jelenségek közül az irodalmi nyelvi normához viszonyítva egyetlen eltérést találtam, egy labiális-illabiális megfelelést, mégpedig ö-zést: *bövön ömlő szavak* (Hargita népe, február 23.).

A továbbiakban azt is megvizsgáltam, hogy az egyes nyelvi eltérések milyen szövegtípusban fordulnak elő gyakrabban, hiszen ebből lehet következtetni arra, hogy mi magyarázza jelenlétüket (lásd a következő oldalon lévő táblázatot).

A táblázat alapján megállapítható, hogy a legtöbb nyelvtani és szókinszbeli eltérés a közéleti tudósításokban, a hírekben és a hivatalos közleményekben található. Ezek a szövegtípusok mind a személytelen műfajokat képviselik. Nem véletlen tehát, hogy a legtöbb eltérés éppen ezekben a szövegtípusokban jelentkezik, hiszen ezek a szövegek többnyire fordítások. A többi szövegtípusban már a szerző nyelvi műveltségétől függően alig vagy egyáltalán nem található nyelvi eltérés.

Nyelvi eltérés	Az újság neve	közéleti tudósítás		hivatalos közlemény		hír		apró-hirdetés		kritika	
		szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Rossz mondat szerkezet	Szabadság	5	41,66	4	33,3	3	25,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita Népe	8	66,6	0	0,0	3	25,0	1	8,3	0	0,0
Helytelen vonzatok	Szabadság	3	60,0	0	0,0	2	40,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	2	66,6	0	0,0	1	33,3	0	0,0	0	0,0
Egyeztetési eltérés	Szabadság	2	66,6	0	0,0	1	33,3	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	1	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Eltérő kötőszó-használat	Szabadság	1	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	3	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Eltérő igemód	Szabadság	1	33,3	1	33,3	1	33,3	1	33,3	0	0,0
	Hargita népe	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Eltérő igeidő	Szabadság	1	33,3	0	0,0	2	66,6	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Eltérő szórend	Szabadság	1	50,0	1	50,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0

Nyelvi eltérés	Az újság neve	közéleti tudósítás		hivatalos közlemény		hír		apró-hirdetés		kritika	
		szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Eltérő logikai rend	Szabadság	0	0,0	2	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	0	0,0	2	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Tükörszavak	Szabadság	3	3,3	3	33,3	3	33,3	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	2	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Idegen szavak	Szabadság	1	50,0	1	50,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	1	33,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Eltérő szóhasználat	Szabadság	4	57,13	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	4	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Tájszavak	Szabadság	1	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Elavult szavak	Szabadság	0	0,0	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0
	Hargita népe	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0

JEGYZETEK

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. I-VII. kötet, Budapest, 1959-1962.

A mai magyar nyelv rendszere. (Leíró nyelvtan) Szerk. Tompa József. Budapest, 1961-62.

Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Budapest, 1973.

Kontra Miklós: Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. *MNy.* 1982, 1.

Magyar értelmező kéziszótár. Budapest, 1972.

Pete István: A magyar nyelv állami változatai. (Kárpátukrán változat.) In: *A magyar nyelv rétegződése.* Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest 1988, 780.

Az infinitivusok vizsgálata az élőbeszéd szerkezetében

T. KÁROLYI MARGIT

1. Az infinitivus mint átmeneti szófaji kategória szinte bármely mondatrész szerepét betöltheti, ezért hálás kutatási téma az élőnyelvi kutatásokat végzők számára. Ennek ellenére sem a regionális köznyelvet kutatók, sem a nyelvjárási kutatásokat végzők nem vizsgálták behatóbban – Keszler Borbála (1980) kivételével – e szófaj élőbeszédben való megjelenését, pedig várhatóan tartogathat még meglepetéseket szintaktikai szerepét illetően, esetleg segít eligazodni az infinitivus vitatott szintaktikai pozícióinak megítélésében. Tudjuk ugyanis, hogy „A beszélt nyelv grammatikája a beszélt és az írott változat közötti lényeges különbségek miatt más mint az írott nyelv” (P. Lakatos 1990: 189). Számos eddig már vizsgált, illetve még nem vizsgált tényező játszhat szerepet abban, hogy az írott nyelvtől eltérő mondatszerkezetek jönnek létre.

Keszler Borbála (1980: 481-5) vizsgálatai is azt igazolták, hogy a főnévi igenév a hagyományos nyelvtanokban felsorolt mondatrészi szerepeken kívül más funkciókban is megjelenhet.

2. Az infinitivus eredetéről és funkciójáról a hagyományos nyelvtanokban megegyezik a szerzők véleménye. „Az infinitivus minden nyelvben egy-egy elvont főnévnek (nomen actionis) határozói, mégpedig többnyire irányhatározói esete, és eleinte csak vég- vagy célhatározói értéke van. Csak midőn idővel megmerevedik, veszi fel a ragtalan főnév jelentését, a magyarban csak annyiban, hogy alanyul és tárgyul szerepelhet” – írja Simonyi (1984: 508). Hasonló megállapítást tesz Klemm Antal is (1940: 260). A fenti felfogást Károly Sándor is megerősíti. „Az indogermán és a finnugor nyelvek főnévi igeneve (infinitivus) cselekvést jelentő deverbális főnevek valamilyen lativusi irányú határozói esete, illetőleg határozóragos alakja” (Károly 1955: 11).

Az infinitivus szófaji hovatartozását a hagyományos nyelvtanok és tankönyvek általában vagy közvetlenül az ige után vagy a főnév után jelölik. Simon Györgyi (1974: 47-57) az infinitivust szemantikai tulajdonsága, toldalékolása és mondatbeli szerepe alapján elkülöníti a főnevektől, és más igevevekkel együtt egy külön szófaji osztályba sorolja be a névmások után.

Antal László (1977: 122-3) véleménye a fentiekkel ellentétben az, hogy az igazi főnévi igenév az *-ás/-és* képzős főnév, mivel úgy ragozható mint a főnevek, ugyanakkor az ige jelentéstartalmát teljesen megőrizzte. Antal a *futni, várni* típusú alakokat infinitivusnak nevezi, s önálló szófaji osztálynak tartja, mivel paradigmája nem főnévi, nem minden főnévi szintaktikai pozícióban jelenhet meg, nem veheti maga mellé a főnév bővítményeit, s ugyanakkor az igei pozíciókat sem töltheti be.

Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy „A főnévi igenév tipikusan átmeneti képződmény, külön kategória, és ha vizsgálati szempontunk tisztán strukturális, akkor elkülöníthető más szófajoktól. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy funkcionális szempontból a *-ni* és az *-ás/-és* képző szigorú elkülönítése nem lehetséges. A *-ni* és az *-ás/-és* képző használatának szemantikai szempontból közelít egymáshoz, grammatikai szempontból pedig távolodik. [...] a szerkezetalkotás szempontjából elég világosan elhatárolható a két képző. Birtokos szerkezetben csak *-ás/-és* képző léphet fel, ugyanakkor a *-ni* képzős alakokkal megszokott szerkezetekben az *-ás/-és* fellépése vagy kizárt vagy esetleges. Ami azonban legfontosabb és első helyen kiemelendő, az a *-ni* képző sokoldalúsága, mutatív képessége. Alkalmas arra, hogy az igét, amelynek alapfunkciója állítmányi, alannyá, tárggyá vagy határozóvá tegye a mondatban más képzők segítségével nélkül. Erre az *-ás/-és* képző csak tárgy- és határozórag segítségével képes” (Fodor, 1988: 318).

Mivel az infinitivus bármely fő mondatrész szerepét betöltheti a mondatban, sokféle szerkezetet alkothat más mondatrészekkel, alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk, hogyan viselkedik az élőbeszédben.

3. Az infinitivusok előfordulásának statisztikai vizsgálatát az 1980-as évek közepén Hajdúhadházon gyűjtött szövegfelvételekből kiválasztott három, egyenként tízezer szövegszónyi korpuszon végeztem el. Az első

korpuszt a nyolc általánost végeztek egyenként 2000–2000 szövegcsónyi, a másodikat az érettségizettek, a harmadikat pedig a főiskolát és egyetemet végeztek hasonló nagyságú korpusza adja. Az adatközlők között mindhárom csoportban megtalálhatók a különböző korosztályok. A szövegfelvételek hasonló körülmények között készültek, egy hajdúhadházi magyartanárno készítette családja és jó ismerősei körében, kinek-kinek a saját otthonában.

Kérdés egyrészt az, hogy az infinitívusok különböző szempontú gyakorisági vizsgálata kimutat-e lényeges különbségeket a különböző társadalmi helyzetű csoportok nyelvhasználata között, s ha igen, mi lehet ennek az oka; másrészt az élőnyelvi anyagon elvégzett vizsgálat során felbukkan-e új szintaktikai pozícióban az infinitívus, továbbá az infinitívust tartalmazó elliptikus szerkezetek mondatrész szerepét meg lehet-e egyértelműen állapítani a kontextus függvényében.

4. Először a vizsgált korpuszok szógyakorisági mutatóit érdemes szemügyre venni (1. sz. táblázat – 83. old). Jelentős különbség mutatkozik az infinitívus számértékében és százalékos mutatóiban is, különösen az I. és a III. korpusz összevetésében. A számértékben kifejezett különbség meghaladja a százat, a százalékos pedig az egy egészet. E korpuszok adatait érdemes összevetni mások vizsgálati eredményeivel is (2. táblázat – 83. old.). A szófajok megoszlását a spontán beszédben, illetve a szépirodalomban többen is vizsgálták (pl. Szende 1973: 54, Nagy F. 1980: 36-7, Keszler 1980: 481, uó 1983: 173 stb.). Az összehasonlító táblázatból az állapítható meg, hogy minél igényesebb egy szöveg megformáltsága, annál kisebb az infinitívusok aránya (pl. értekező próza 1,20 százalék), s ugyanakkor minél kevesebb gondot fordít a beszélő a szövegformálásra, annál nagyobb (1,79, 1,62, 1,64, 2,08 százalék). Az általam vizsgált korpuszok százalékos mutatóját éppen az I. csoport teljesítménye növeli meg, hisz a másik két csoport gyakorisági mutatója hasonlít az átlaghoz.

A kitűzött célhoz nem visz közelebb az, ha megvizsgáljuk az infinitívusok mondategységekre és mondategységekre eső gyakoriságát (3. sz. táblázat – 85. old.), mert más az egyes mondatok szerkesztettsége, s a mondatokban és tagmondatokban jelentkező lexémák átlaga.

5. A felvetett kérdések megválaszolásához közelebb jutunk akkor, ha elvégezzük az infinitívus mondatbeli funkciójának vizsgálatát. Az infinitívusok szerkezeti hovatartozását mondatbeli szerepük dönti el. A következőkben az infinitívus funkcionális gyakorisági mutatóit elemzem. Köztudott, hogy az infinitívus fő szintaktikai pozíciói: alany, tárgy, határozó, ritkán állítmány (vö. MMNyR. 110-47., MMNy. 32-3 stb.). A tárgyi és határozó szerepét a mondat szintjén, és a mondat szintje alatt, azaz szerkezettagként is betöltheti. Az élőbeszédben ritkábban fordul elő mondat szint alatti tárgyi vagy határozói determinánsként, mint írott szövegben, ezért a táblázatban a mondat szintjén jelentkező és a mondat szintje alatti tárgyakat és határozókat együtt vizsgálom. Az infinitívus a beszédben megjelenhet még elliptikus szerkezet tagjaként, használatos a jövő idő kifejezésére (*trni fog*), továbbá udvariassági kifejezésekben is előfordulhat (vö. Keszler 1980: 483).

A nyolc általánost végzettek feltűnő gyakorisággal használják tárgyként pl. (92, 121) (l. 4., 5., 6. táblázat – 84-85-86. old.).

Van géemká, lehetne keresni, csak nekem nem *tudják megódo-
ni*, mivel vasárnap kellene.

Szeretnék a nyáron építkezni.

De az infinitívus alanyként való használata is messze fölülmúlja a másik két csoportét (92, 64, 67).

Nincs benne ojan haszon, amijér *érdemes vóna csinálni.*

Akár maratt, akár nem, az adó^{ut} *be kellett fizetni.*

Miért használják gyakrabban a nyolc általánost végzettek az infinitívust alanyként és tárgyi determinánsként? Véleményem szerint a válasz a szövegek jellegéből, megformáltságából és felépítéséből, s végső okként az adatközlők társadalmi helyzetéből, az önmagukhoz s a külvilághoz fűződő viszonyukból adódik. Mindenki életéről, családjáról, munkájáról beszélt. A hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők (I. korpusz) az elbeszélés folyamán nagyjából megmaradnak az egy-

szerű ténymegállapításnál, nem fűznek hozzá reflexiókat (vö. Bernstein, 1975: 393-8; Bíró, 1984: 72).

Akinek kedvezőtlenebb (volt) a társadalmi helyzete, egyéni életében, munkájában nem voltak vagy nincsenek különböző lehetőségek, amelyek közül választhatna, az gyakran használja a személytelen, modifikátor jellegű *kell* 'szükséges', s a *tud* – leggyakrabban negatív *nem tud* formában – 'lehetősége van', illetve 'nincs lehetősége' igealakokat. E használatban is az jut kifejezésre, hogy az illető választási lehetőségei beszűkültek (l. 6. sz. táblázat – 86. old.).

Mindig csak *hajtani kell*, csak hajtani.

Othon *kel maradni* szegény kisján miatt.

(Nem mehet el dolgozni, gyermeke súlyos beteg.)

Ezér *nem tuttam tanulni*.

Ot *nem tuttak* vele *menni* semmire.

Érdeemes annak is utánanézni, hogy az alanyként álló infinitívus személyragozásában van-e lényeges különbség a három csoportban.

a) Személytelen igék és a névszók mellett álló infinitívust akkor kell ragozni, ha határozottan akarunk utalni a logikai alany személyére:

Mindenképpen *tanítanom kellett*. (diplomás)

Úgy érzem, hogy akkor mindenképpen *vállalnom kellene* még egy gyereket. (8 ált. végzett)

b) A mondatban az igei állítmányhoz részeshatározó kapcsolódik, de a közlés személyrag nélkül kétértelmű:

A motort *át kell íratni a srácnak*.

(Helyesen: A srácnak *át kell íratnia* a motort.)

Nem szükséges személyraggal ellátni az infinitívust akkor, ha:

- a) a mondatban lévő részeshatározó megegyezik a mondat alanyával:

Nekem újból vissza kellett vón menni Téglásra.

Még *nekem* Pestre is fel *kellett menni* ebbe az ügybe a rendőrségre vallomást tenni.

- b) a közlés személytelen, általános érvényű (vö. NyKk. I. 685-6):

Ojan világos volt a Sztalin-gyertyáktúl, hoty paszújt lehetett vó^un szedni.

Akkor, aszt hiszem, hatszáz forintot attak egy bornyújér, ha *el lehetet adni*.

Abba az idő^übe Hatházon *nehéz vót elhejeszkedni*.

E nyelvhelyességi szempontokat figyelembe véve vizsgáltam az említett kategóriák gyakoriságát. A 7. sz. táblázatból (86. old.) leolvasható, hogy az iskolázottság növekedésével arányosan emelkedik az infinitívus személyragozásának aránya, mert az infinitívus személyragos formában való használata a nyelvi műveltség mutatója is lehet, s észrevehetően presztízsváltozatként jelentkezik egyes beszélők szövegében. Ugyanakkor az infinitívus népnyelvi használatára jellemző a ragozatlanság, tehát azok nyelvhasználatában, akik dialektikálisan beszélnek, ez nem lehet „stigmatizált” változat.

6. Határozóként legnagyobb arányban az érettségizettek használják az infinitívust, legkevesebbet viszont a nyolc osztályt végzettek. Az élőnyelvben az írott nyelvhez hasonlóan az infinitívus leggyakrabban célhatározói (90%) szerepben áll a mozgást jelentő (*megy, jár, jön* stb.), esetleg helyben létet kifejező igék mellett.

Hát a replő^ütél^lren ugvi, mán aki tudott, *ment telefonálni*.

Debrecenbe *mentem be* mint szeméj^üpénsztáros *dolgozni*.

Itt egy fiatalasszony terhes lett, és ahejet *jöttem haza* mint gyesest *hejjettesíteni*.

És minket *kitettek* oda a csendőrlaktanyába *tanúlni*.

Bizonyos igék mellett (*készül* valamire, *ráér* valamire, *van idő*, *pénz* stb. valamire) állandó határozóként állhat (10%):

Hát eccer mán ippen *ebédelni*, *enni készültek* a zorosok.

Nincs időü, aszonygya, *megbeszélni*, már küldeni kell a választ.

Maszkolni nem tud elmenni az ember jobban *ráér aludni*.

Mindhárom vizsgált korpuszban 1-1 alkalommal tekintethatározóként szerepel:

Hát *szólani szólottam* én, de hijába.

...monygyuk *jáccogattni jáccogattunk*.

De én férhez *menni*, legalábbis amíg gyerekek önállóak nem lesznek, *nem megyek*.

Adataim arról tanúskodnak, hogy a beszédben a jövő idő kifejezésére túlnyomórészt nem a *fog* + infinitívus összetett igealakot választják a beszélők, de természetesen erre is akad példa:

Én aszt hiszem szeptembertől *főjlatni fogom*.

Montam neki, hogy *fázni fogól*.

Klemm Antal (1940: 262) hívja fel a figyelmet arra, hogy a *kezd* + infinitívust a régi nyelvben a jövő idő kifejezésére is használták, mivel valamihez való hozzáfogást, a történés beállását fejezte ki. Anyagomban csupán két – véleményem szerint kissé erőszakolt – idevonható példa volt (vö: Keszler 1980: 484).

Kezd elmúlni ez a nagy koncertjárás. —> El fog múlni ez a koncertjárás.

Kezdem nem szeretni az egészszet. —> Nem fogom szeretni az egészszet.

A vizsgált korpuszokban csupán függő beszédben fordult elő az infinitívus udvariassági formulákban:

Monta nekem, hoty *tessék* már *idefigyelni*.

7. Önálló fejezetet érdemelne az elliptikus szerkezetek vizsgálata. Az élőnyelvet vizsgálók mindig megállapítják, hogy a hiányos szerkezetű mondatok nagyobb számban találhatók e szövegekben, mint az írottakban, de kevesebbszer, mint a párbeszédekkel teletűzdelt társalgási nyelvben (Szende 1973: 26-27; Szabó 1983: 46; Keszler 1980). E vizsgálat keretében a mondatban alaptag nélkül álló infinitívusok különösen nagy figyelmet érdemelnek. Elképzelhetetlennek tartom ugyanis, hogy mindig állítmányként vagy magányos főtagként kell őket értelmezni (vö: MMNyR II. 129., Berrár 1977: 87-88).

A hiányosság a kontextusba beépülő mondatok szerkesztési sajátossága. „A hiány nem is funkcionális, hanem szerkezeti kérdés, nem a mondategész, hanem mondategység szerkezetének kérdése” (Dienes 1973-74: 21). „Egy konstrukció akkor válik hiányossá, ha az azt szerkeszen alkotó, a benne szükségszerűen egymáshoz kapcsolódó elemek valamelyike kimarad belőle, mégpedig úgy, hogy a többi elem helyzete, minősége, egymáshoz való viszonya továbbra is megőrzi a hiányzó elem helyét, mintegy utalva annak létére és minőségére” (Dienes 1978: 6.) E témára vonatkozóan lásd még: Vincze 1986; Dezséri–Terestyéni 1976; P. Lakatos 1990.

A továbbiakban felvázolom az általam vizsgált korpuszokban az infinitívussal valamilyen kapcsolatban álló hiányok fajtáit, különös tekintettel az infinitívus mondatrész-szerepére.

a) Hiányzik a *kell*, *lehet* stb. igei alaptag, tehát ALANYI funkciót tölt be az infinitívus:

Féltem, mer akkor is a rendőrségnek *szólni*, a mentőknek *szólni*, és akkor még engem tettek felelőssé, hogy mír nem vettem azt a fíjatalembert kezelízsbe.

Mindig szint neki *csinálni*, oszt oda *felfűzni*.

(Az előzmény: A dohánynal sokat kelled bajlódni, tavasztúl őüszig mindig vóút vele munka.)

b) Kérdésre adott válaszban a beszélő nem ismétli meg a kérdésben szereplő *kell* alaptagot:

– Mit kell csinálni?

– *Irányítani, szervezni*, eszt csinálni, aszt *csinálni*.

– Egy felírónak mi a dolga, mit kell csinálnia?

– Útyhogy amit do^lgoznak egy nap, aszt *felvételizni* és hónap végén *összesztteni*.

c) Hiányzik a *tud*, *akar*, *szere*t állítmány, tehát TÁRGYI szerepet tölt be az infinitívus:

(Megvettem pár disznó^{ut}, szeretném leadni, sok a kiadásom.)

Pészt *csinálni* belő^{ülle} magyarul mondva. —> Szeretnék belő^{le} pénzt csinálni.

d) Előfordul alanyi vagy jelzői mellékmondati funkcióban is:

Útyhogy nem tuggya az, hogy mi az, hoty *kapálni*, meg csirké^{it} *nevelni*, meg disznó^{ut} nevelni. —> Nem tudja, hogy mi a *kapálás*, *csirkenevelés*.

És itten néhány katonának az volt a dolga, hogy *vigyázni*, *felvigyázni* a civilekre. —> Néhány katonának a civilekre *vigyázás* volt a dolga.

Hát könnyeb vót így, hogy ijen gondunk nem vó^{ut}, hogy *épitkezni*. —> Hát könnyebb volt így, hogy nem volt *épitkezési* gondunk.

e) Strukturálisan nagyon hiányos „IMPLICIT” mondatok:

Ugyi jobban *odafigyelni*, és akkor *csinálni*, nemcsak *mondani* valamit. *Odafigyelni*.

A beszélőnek, aki betanított munkásként dolgozik, azt kellett volna megfogalmaznia, mit csinálna ő, ha községi vezetőként hatalmat kapna. Ő ebben a helyzetben hátrányos helyzetű beszélő, aki nem tudja az éppen soros környezetet kisajátítani, tagolni, azaz nem sikerült véleményét, állásfoglalását explicitté tenni, vagy ha igen, csak nagyon töredekésen (vö. Bíró 1984: 72). Az ehhez hasonló „implicit” mondatok az alacsonyabb iskolai végzettségűek beszédében jelentkeznek olyankor, amikor egy-egy témában nem rendelkeznek megfelelő kompetenciával.

Összegzésképpen megállapítható, hogy egy adott nyelvtani szerkezet – jelen esetben az infinitívus – több szempontú funkcionális vizsgálata is alkalmas lehet arra, hogy a nyelvhasználatban jelentkező társadalmi különbségeket tetten érjük, sőt néhány esetben a különbségeket létrehozó ok is feltárható.

E szerény vizsgálat azt is bizonyította, hogy érdemes az élőnyelv grammatikáját az eddigieknél részletesebben is feltárni, mert felszínre kerülhetnek olyan szintaktikai formák, amelyekkel eddig nem vagy éppen keveset foglalkoztunk.

Befejezésként ez utóbbi gondolathoz kapcsolódva hadd említsem meg azt, hogy az élőbeszédben gyakrabban jelentkezik a létige infinitívusa névszóval együtt – kopulaszerűen – összetett (névszói–igenévi) alanyi, tárgyi s esetleg határozói szerepben:

Boldog óhajtanék lenni.

A férjem szeretne tanár lenni.

Nem voltam hajlandó katona lenni.

Végre behatóbban meg kellene vizsgálni, hogy az utolsó mondat *katona lenni* tagját alanynak vagy állandó határozónak kell-e tekintenünk.

IRODALOM

- Antal László, 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bernstein, Basil, 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: *Társadalom és nyelv*. Pap Mária és Szépe György. Budapest, Gondolat, 383-430.
- Berrár Jolán, 1977. Alany és állítmány. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondat-tana köréből*. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó.
- Bíró Zoltán, 1984. *Beszéd és környezet*. Bukarest, Kriterion.
- Dezséri Judit – Terestyéni Tamás, 1976. Élőszöveg – stúdiószöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, XI.: 51-77. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dienes Dóra, 1973-74. A hiányos mondat kérdéséhez. In: *Néprajz és Nyelvtudomány*, XVII-XVIII. Szeged.
- 1978. *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülés*. NytudÉrt. 98. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fodor Katalin, 1988. A főnévi igenév és szerkezetei a mai magyar műszaki nyelvben. In: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor, 1955. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. NytudÉrt. 10. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Klemm Antal, 1940. *Magyar történeti mondattan*. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve). Budapest, MTA.
- Keszler Borbála, 1980. Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. In: *A magyar nyelv grammatikája*. Szerk.: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. NytudÉrt. 104. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó, 481-9.
- 1983. Kötetlen beszélgetések szövegtani vizsgálata. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk.: Rácz Endre – Szathmári István. Tankönyvkiadó, 162-202.
- Nagy Ferenc, 1980. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NyKk. *Nyelvművelő kézikönyv* I. kötet. Szerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- P. Lakatos Ilona, 1990. Szerkezetkeveredés az élőnyelvben. In: *Élőnyelvi tanulmányok* (Linguistica, A. 3.). Szerk.: Balogh Lajos és Kontra Miklós. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 187-99.
- Simon Györgyi, 1974. A szófaji felosztás problémái. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 33-58.

Simonyi Zsigmond, 1894. *Tűzetes magyar nyelvtan*. Budapest.

Szabó József, 1983. *A mondatszerkesztés nyelvészológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvújításban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szende Tamás, 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. NytudÉrt. 81. sz. Budapest, Akadémia Kiadó.

Vincze Krisztina, 1986. Hiányjelenségek nyelvjárási szövegekben. MNy. LXXXI. 349-356.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Az 10000 szövegszóra jutó infinitivusok előfordulási számértéke és gyakorisága

		előfordulási szám	százalék
I.	8 ált. végzettségűek:	268	2,68
II.	érettségizettek:	196	1,96
III.	diplomások:	162	1,62
	Összesen:	626	2,08

2. táblázat

Az infinitivusok szöveggyakorisági mutatói más szerzőkkel való összehasonlításban

	százalék
Nagy F. adatai 1000 szövegszónyi értekező próza alapján	1,20
Nagy F. adatai 1000 szövegszónyi nyelvjárási minta alapján	1,79
Szende T. adatai 18000 szövegszónyi spontán beszéd alapján	1,62
Keszler B. adatai 10500 szövegszónyi beszédminta alapján	1,64
Az általam vizsgált 30 000 szövegszónyi élőbeszéd alapján	2,08

4. táblázat

Az infinitívusok funkcionális megoszlása előfordulási számértékben
10000 szövegszónyi korpuszonként

	I.	II.	III.	Összesen	Keszler B.* adatai 50000 szövegszónyi korpuszban
Alany	92	64	67	223	301
Tárgy	121	64	58	243	255
Határozó	31	50	25	106	60
Elliptikus szerkezet	20	10	4	34	Állítmány 16
Jövő idő	1+1	6	6+2	16	52 5
Udvariassági forma	2	2	–	4	25
Egyéb	–	–	–	–	16
Összesen:	268	196	162	626	734

3. táblázat

A infinitívusok mondatgyakorisági mutatói vizsgált korpuszonként

	m száma	m _e száma	szerkesz- tettség	az infinitívusok száza- lékos gyakorisága	
				m	m _e
I.	1070	1950	1,8	25,04	13,74
II.	797	1887	2,3	24,6	10,38
III.	623	1346	2,16	26,0	12,03
Σ	2490	5183	2,08	25,24	12,07

5. táblázat

Az infinitívus funkcióinak egymáshoz viszonyított megterheltsége
százalékban

	I.	II.	III.	Összesen
Alany	34,32	32,65	41,35	35,62
Tárgy	45,14	32,65	35,80	38,81
Határozó	11,56	25,51	15,43	16,93
Ellipszis	7,46	5,01	2,46	5,43
Jövő idő	0,74	3,06	4,93	2,55
Udváriassági forma	0,74	1,02	–	0,63
Összesen	100	100		100

6. táblázat

Az infinitívus funkcionális megoszlása alaptagok szerint

	I.	II.	III.
Alany			
<i>kell</i>	52	35	36
<i>lehet</i>	22	15	9
<i>muszáj</i>	4	—	—
egyéb ige	3	5	8
névszó	8	6	8
Tárgy			
<i>tud</i>	45	38	16
<i>szokott</i>	31	1	2
<i>szeret</i>	27	4	16
<i>akar</i>	7	12	10
egyéb	11	14	8
Határozó			
cél: mozgást	23	38	8
jelentő ige			
egyéb ige	4	5	5
állandó és egyéb határozó	4	8	4

7. táblázat

Az alanyként álló infinitívus logikai alanyának jelölése előfordulási számértékben

	I.	II.	III.
Személyragos infinitívus	5	6	18
Rag nélküli infinitívus	70	34	23
Részeshatározó + infinitívus	10	12	4
Az infinitívus általános alany szerepét tölti be	8	12	22

Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás¹

KONTRA MIKLÓS

Chomsky (1965: 42) szerint NYELVÉSZETILEG JELENTŐS ÁLTALÁNOSÍTÁSSal akkor van dolgunk, ha „egy szabály-sort egyetlen szabállyal tudunk helyettesíteni, vagy amikor kimutatható, hogy az elemek egy »természetes osztálya« egyazon folyamaton megy át vagy hasonló folyamatok során megy keresztül.”² A klasszikus generatív fonológiában; „olyan formális szabályok megfogalmazása kívánatos, amelyek megengedik olyan szabályok összevonását (egybeejtését), amelyek valódi általánosításokhoz vezetnek, de amelyek kizárják az összevonás azon eseteit, amelyek kétséges általánosításokat eredményeznek” (Hyman 1975: 117).

E dolgozat célja egy olyan eset bemutatása, amelyben egy klasszikus generatív fonológiai általánosítás (két szabály összevonása kapcsos zárójelekkel) bizonyos magyar nyelvi jelenségek szociolingvisztikailag tarthatatlan leírását eredményezi. Bemutatom, hogy a kínálkozó általánosítás elszalasztásával (meg nem fogalmazásával) azonban lehetséges a tények helyes leírása.

A GENERATÍV ELEMZÉS

Amint köztudott, a sztenderd magyarban (SM) a *t*-végű igék felszólító és kijelentő alakjai között nincs homonímia. A nemsztenderd magyarban (NSM) bizonyos eredetileg felszólító alakokat kijelentőként is használnak. A releváns igéknek három csoportja van: 1. a magánhangzó+*t* (V+*t*) tövűek (pl. *arat*, *üt*), 2. a szonoráns+*t* (R+*t*) tövűek (pl. *márt*,

ért), és 3. az obsztruens+*t* (O+*t*) tövűek (pl. *halaszt, fest*). A NSM-ban homonímia van a veláris igék egyes szám harmadik személyű és valamennyi többes számú kijelentő és felszólító alakja között, de a palatális igék esetében csak a többes szám első személyű alakoknál.

A generatív dialektológia (vö. Chambers és Trudgill 1980: 45 kk.) kívánalmainak is megfelelően mind Hetzron Róbert (1972), mind Vágó Róbert (1980) azt állítják, hogy a szabályok megfelelő rendezésével leírható a SM és a NSM változat is.

Nézzük Vágó (1980) elemzését. A felszólító mód /*j*/-je előtt a tövégi *t* [s]-re vagy [cs]-re palatalizálódik, [s]-re akkor, ha magánhangzó áll előtte (*üt* – *üss*), [cs]-re akkor, ha a *t* szonoráns mássalhangzó után áll (*márt* – *márts*). (Ezután a /*j*/ módjel a *j*-hasonulás szabálya révén az előtte álló [s]-hez vagy [cs]-hez hasonul.) Formálisan az eddigieket a *t*-palatalizáció szabálya (1) írja le:

(1) *t*-palatalizáció

$$t \longrightarrow \left[\begin{array}{c} +\text{felső} \\ -\text{ant} \\ +\text{érdes} \\ +\text{késl} \\ \alpha\text{foly} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} +\text{szon} \\ \alpha\text{szill} \end{array} \right] \longrightarrow \left[\begin{array}{c} -\text{szill} \\ -\text{mshg} \\ +\text{felső} \\ -\text{hátsó} \end{array} \right]$$

(A felszólító mód /*j*/-je előtt a tövégi *t* [s]-re vagy [cs]-re palatalizálódik, [s]-re akkor, ha magánhangzó áll előtte, [cs]-re akkor, ha a *t* szonoráns mássalhangzó után áll.)

Az O+*t* tövű igék *t*-jét a (2) szabály törli:

(2) *t*-törlés

$$t \longrightarrow 0 / \left[-\text{szon} \right] \longrightarrow \left[\begin{array}{c} -\text{szill} \\ -\text{mshg} \\ +\text{felső} \\ -\text{hátsó} \end{array} \right]$$

(Az obsztruens+*t* végű tövekben a *t* a felszólító mód /*j*/-je előtt törlődik.)

Vágó e két szabályt összevonja kapcsos zárójellel, így kapja a *t*-palatalizáció/törlő szabályt (3):

(3) *t*-palatalizáció/törlés (*t*-pal/törl)

$$t \longrightarrow \left\{ \left\langle \left[\begin{array}{l} +\text{felső} \\ -\text{ant} \\ +\text{é} \text{r} \text{d} \text{e} \text{s} \\ +\text{ké} \text{s} \text{l} \\ \alpha \text{f} \text{o} \text{l} \text{y} \end{array} \right] \right\rangle \right\} / \left\langle \left[\begin{array}{l} +\text{szon} \\ \alpha \text{s} \text{z} \text{i} \text{l} \end{array} \right] \right\rangle \longrightarrow \left[\begin{array}{l} -\text{s} \text{z} \text{i} \text{l} \\ -\text{m} \text{s} \text{h} \text{g} \\ +\text{f} \text{e} \text{l} \text{s} \text{o} \\ -\text{h} \text{á} \text{s} \text{o} \end{array} \right]$$

(Felszólító módban a /t/ [s]-sé alakul mshg után, [cs]-vé szonoráns mshg után, és törlődik obsztruens után.)

Hetzron és Vágó szerint a SM változat levezetése extrinszikus (nyelvspecifikus) szabályrendezést követel, vagyis a *t*-palatalizáló/törlő szabály megelőzi a *j*-betoldó szabályt (4).

(4) *j*-betoldás

$$0 \longrightarrow j / \neq \left[\begin{array}{l} \text{---} \\ +\text{ige} \end{array} \right] \vee \left\{ \begin{array}{l} \# \\ [-\text{szon}] \end{array} \right\}$$

$$0 \longrightarrow j / \neq \left[\begin{array}{l} \text{---} \\ +\text{ige} \end{array} \right]$$

Így a SM és a NSM levezetések (5) és (6) szerint alakulnak:

(5) Sztenderd magyar változat

	kijelentő /nyit ≠ uk/	felszólító /nyit ≠ j + uk/
<i>t</i> -pal/törl	—	s
<i>j</i> -betoldás	j	—
<i>j</i> -hasonulás	—	s
	[nyitjuk]	[nyissuk]
	/ragaszt ≠ uk/	/ragaszt ≠ j + uk/
<i>t</i> -pal/törl	—	0
<i>j</i> -betoldás	j	—
<i>j</i> -hasonulás	—	sz
	[ragasztjuk]	[ragasszuk]

A NSM-ban a kérdéses szabályok a természetes sorrendben (vagy TÁP-SORRENDEN, vö. Koutsoudas, Sanders, Noll 1989) követik egymást, vagyis a *j*-betoldó szabály a *t*-palatalizáló/törlő szabály előtt kerül alkalmazásra, s így a *j*-betoldó szabály növeli azoknak az alakoknak a számát, amelyekre a *t*-palatalizáló/törlő szabály alkalmazható:

(6) Nemsztenderd magyar változat

	kijelentő	felszólító
	/nyit ≠ uk/	/nyit ≠ j + uk/
<i>j</i> -betoldás	j	–
<i>t</i> -pal/törl	s	s
<i>j</i> -hasonulás	s	s
	[nyissuk]	[nyissuk]
	/ragaszt ≠ uk/	/ragaszt ≠ j + uk/
<i>j</i> -betoldás	j	–
<i>t</i> -pal/törl	0	0
<i>j</i> -hasonulás	sz	sz
	[ragasszuk]	[ragasszuk]

A *t*-pal/törl ilymódon megjósolja, hogy aki *ragasszuk*-ot használ *ragasztjuk* helyett, az *nyissuk*-ot is használ *nyitjuk* helyett, vagyis: aki szukszüköl, suksüköl is, és viszont.

A MI ADATAINK

A MAGYAR NEMZETI SZOCIOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLAT során a felnőtt magyar lakosság egy rétegzett reprezentatív mintáján (N=850) grammatikalitási ítéleteket és mondatkiegészítésből származó adatokat is gyűjtöttünk. Többek között megítélttük a (7) és a (8) mondatok nyelvtani helyességét:

(7) Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést

(8) Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet

A szuksükölő (7) mondatot 808 adatközlő 43,4 százaléka ítélte helytelennek, a suksükölő (8) mondatot pedig 797 adatközlő 70 százaléka tartotta rossznak (vö. pl. Kontra és Váradi 1991).

Vágó (3) szabálya szerint aki suksüköl, szuksüköl is, és viszont. Ha ez igaz, akkor a beszélők két csoportba tartozhatnak csupán, így:

(7)

		„helytelen” sztenderd beszélők	„helyes” nemsztenderd beszélők
(8)	„helytelen” sztenderd beszélők	X	
	„helyes” nemsztenderd beszélők		X

Aki (7)-et helyesnek ítéli, (8)-at is helyesnek ítéli. Aki (7)-et helytelennek ítéli, (8)-at is. Tehát két üres cellát kellene kapnunk. Vizsgálatunk eredménye az 1. táblázatban látható.

1. táblázat. Grammatikalitási ítéletek

(8) és (7)

(7) —————>	„helytelen” sztenderd	„helyes” nemsztenderd	sorösszeg	
(8)	„helytelen” sztenderd	313 40,0%	234 29,9%	547
	„helyes” nemsztenderd	34 4,3%	202 25,8%	236
oszlopösszeg	347	436	783 100,0%	

Nyilvánvaló, hogy Vágó szabálya nem tud számot adni az adatközlők 29,9 százalékáról, azokról, akik szerint (7) helyes, de (8) helytelen.

Mondatkiegészítő feladataink során a szótári alakjában megadott szót illesztették adatközlőink egy megadott mondat üresen hagyott helyére. Például:

(9) Az asztalos éppen most *ragasztja/ragassza* a szék lábát

(10) Ebben a zajban nem hallom, ha Éva *kinyitja/kinyissa* az ajtót

Mondatkiegészítési adatainkat egymásra vetítve a 2. táblázatbeli eredményeket kapjuk:

2. táblázat. Mondatkiegészítések

(10) és (9)

	(9) —————>	sztenderd „ragasztja”	nemsztenderd „ragassza”	sorösszeg
	sztenderd „kinyitja”	592 79,9%	104 14,0%	696
(10)	nemsztenderd „kinyissa”	8 1,1%	37 5,0%	45
	oszlopösszeg	600	141	741 100,0%

Látható, hogy a jobb felső cellában lévő 104 adatközlő (= 14 százalék) szukszükölt, de nem suksükölt. Róluk Vágó (3) szabálya képtelen számot adni.

A magyar beszélők tehát három csoportra oszlanak ebben a tekintetben. Vannak SZTENDERD beszélők: ők se nem szukszükölnek, se nem suksükölnek. Vannak FÉLSZTENDERD beszélők: ők szukszükölnek, de nem suksükölnek. Végül vannak NEMSZTENDERD beszélők: ők szukszükölnek is és suksükölnek is.

EGY FONOLÓGIAI ÁLTALÁNOSÍTÁS ELMULASZTÁSÁNAK ELŐNYE

Vágó a *t*-palatalizáló és a *t*-törlő szabályt kapcsos zárójellel összevonta, hogy megfogalmazzon egy nyelvészetileg jelentősnek látszó általánosítást. Ez a szabály számot ad a sztenderd és a nemsztenderd beszélőről, de csak róluk, a félsztenderd beszélőkről nem. A Vágó használta klasszikus elméleti keretben a félsztenderd beszélőkről csak úgy lehetne számot adni, ha azt állítanánk, hogy esetükben a *t*-palatalizáló/törlő szabály extrinszikusan van rendezve a *V+t* tövű igék esetében (tehát a *j*-betoldás előtt), de intrinszikusan az *O+t* tövűek esetében (vagyis a *j*-betoldás után). Ez az eljárás azonban a kívánatos általánosítás föladását jelenti.

Ha eltekintünk a palatalizáló és a törlő szabály összevonásától, akkor a félsztenderd beszélőkről is számot tudunk adni:

(11) Félsztenderd magyar változat

	kijelentő /nyit ≠ uk/	felszólító /nyit ≠ j + uk/
<i>t</i> -palatalizáció	–	s
<i>j</i> -betoldás	j	–
<i>t</i> -törlés	–	–
<i>j</i> -hasonulás	–	s
	[nyitjuk]	[nyissuk]
	/ragaszt ≠ uk/	/ragaszt ≠ j + uk/
<i>t</i> -palatalizáció	–	–
<i>j</i> -betoldás	j	–
<i>t</i> -törlés	0	0
<i>j</i> -hasonulás	sz	sz
	[ragasszuk]	[ragasszuk]

A sztenderd magyar változat levezetése úgy történik, mint (5)-ben, de a *t*-palatalizáló szabály és a *t*-törlő szabály két szabály. A nemsztenderd változat levezetése olyan, mint (6)-ban, de itt is két szabály van.

A sztenderd beszélők esetében a *t*-palatalizáló és a *t*-törlő szabály a *j*-betoldó szabállyal FORDÍTOTT TÁPSORRENDENBEN (vö. Koutsoudas,

Sanders, Noll 1989) áll. A félsztenderd változatban a *t*-palatalizáló és a *j*-betoldó szabály fordított tápsorrendben áll, de a *j*-betoldás és a *t*-törlés természetes tápsorrendben áll. A nemsztenderd változatban a *j*-betoldás a *t*-palatalizációval is és a *t*-törléssel is természetes tápsorrendben áll. Ez a leírás megfelel Kiparsky (1968) azon hipotézisének, mely szerint amikor egy nyelvben vagy nyelvváltozatban szabály-átrendezés történik, akkor a szabályok a természetes tápsorrendbe rendeződnek.

Összefoglalva: a magyar suksük- és szukszük-ragozás használata, társadalmi disztribúciója három nyelvváltozat meglétét mutatja. A klasszikus generatív fonológiai leírás csak kettőről tud számot adni a nyelvészeti jelentős általánosítások megfogalmazásának kívánalma következtében. A tények leírása a klasszikus keretben megoldhatatlan, ami e meghaladott elmélet elégtelenségének újabb bizonyítéka.

JEGYZETEK

- ¹ E cikkben jelentős mértékben támaszkodtam a IX. Alkalmazott nyelvészeti világkongresszuson (Thessaloniki, 1990. április) Várad Tamással közösen tartott előadásunkra. Rajta kívül köszönet illeti Siptár Pétert is számos kritikai észrevételéért.
- ² Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

IRODALOM

- Chambers, J. K. és Trudgill, Peter, 1980. *Dialectology*. Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam, 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Hetzron, Robert, 1972. Studies in Hungarian morphophonology. *Ural-Altäische Jahrbücher* 44: 79-106.
- Hyman, Larry M., 1975. *Phonology: Theory and Analysis*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kiparsky, Paul, 1968. Linguistic universals and linguistic change. In: Emmon Bach és Robert T. Harms, szerk., *Universals in Linguistic Theory*, 170-202. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kontra Miklós és Váradi Tamás, 1991. Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ* 1991/2: 61-70.
- Koutsoudas, Andreas; Sanders, Gerald; Noll, Craig, 1989. A fonológiai szabályok alkalmazása. In: Siptár Péter, szerk., *Modern fonológiai szöveggyűjtemény I.*, 170-202. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Vago, Robert M., 1980. *The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, D.C., Georgetown University Press.

Beszélt nyelvi szövegek közhelyeinek vizsgálata

P. LAKATOS ILONA

A beszélt nyelv jellemzőivel foglalkozó munkák legtöbbszörében találunk utalást arra, hogy a nyelvi klisék, s ezen belül a közhelyek a beszélt nyelv jellegzetességei közé tartoznak általában növelve a szintén tipikus redundáns elemek számát. (Vö.: például Keszler Borbála [1983: 168], Huszár Ágnes [1985: 100], Vincze Krisztina [1986: 221-229]). A Nyíregyházán 77 adatközlőtől felvett kb. 40 órányi beszélt nyelvi szövegből kijegyzett meglehetősen nagyszámú (közel 760) közhely szintén ezt igazolja. A beszélt nyelvi szövegek ugyanakkor lehetőséget adnak arra is, hogy a közhelyeket funkcionális szempontból tanulmányozzuk (vö.: Kemény Gábor 1985: 125). A Kemény Gábor által felsorolt „Ki, mikor, hogyan, mi céllal, milyen nyelvi összefüggésben, milyen beszédhelyzetben mondta ki az illető nyelvi elemet?” (1985: 125) kérdéssorból mostani dolgozatomban elsősorban a „ki mondta?” vizsgálatának eredményéről szeretnék beszámolni.

A 77 adatközlő két nagy csoportja (óslakosok [45] és a megye egyéb, nyelvjárásilag megközelítően azonos területeiről betelepültek [32]) megfelel a város településtörténetének, régebbi és mai mozgásának; életkor, nem és iskolai végzettség szerinti megoszlása pedig tükrözi a város lakóinak fenti szempontok szerinti tagolódását. (Az adatközlők kiválasztásáról P. Lakatos Ilona 1981: 455-456.)

Mielőtt a konkrét adatokra rátérnék, néhány problematikus kérdéssorról szólnék.

A beszélt nyelvi szövegekből 752 közhelyet jegyeztem ki. A „közhely”-et Hernádi Miklós (1973: 20) és a Nyelvművelő kézikönyv definíciói alapján értelmezem, főleg tehát „Olyan sztereotip nyelvi forma, amelynek sztereotip volta feltűnő, mert nem tükrözi hűen a háttérül szolgáló szituációt”. Természetesen, hogy egy kifejezés közhely-e vagy sem, mindig csak a beszédhelyzet és a nyelvi környezet ismeretében,

összefüggésében dönthető el. (Vö.: Hernádi [1973: 19], Kemény Gábor [1985: 125.]) Fontosnak tartottam az elhatárolásban az „elcsépeltséget”, a funkciótlaniságot, a sztereotípiát és az egyéniség háttérben maradását, hiszen – némi fenntartással – a közhelyekre is igaznak tarthatjuk H. Molnár Ilona (1961: 55) megállapítását a beszéd-töltelékről: fontos, hogy különbséget tudjunk tenni „a rossz, a hibás ... stílustalan és a jó, a mondanivalót tartalmilag árnyaló, a hallgató figyelmét fölkelítő kifejezések között”. (Vö. még Kemény Gábor [1985: 142-144]: „A közhely ugyanis kihasználatlan nyelvi lehetőségek tömkelegét kínálja –, de csak azoknak, akik bánni is tudnak vele”). Az élőnyelvi szövegekben a beszéd-szituáció ismerete, a beszélgető partnerrel kialakult kapcsolat, a hangsúly, hanglejtés figyelembe vehetősége miatt általában sikerült minősíteni a közhelygyanús elemeket. Például egy egyetemet végzett adatközlő sajátos hangsúllyal mondja ki az alábbi mondat *vidéki kislány* szerkezetét.

Olyan büszkeséggel töltött el, hogy nahát én a vidéki kislány én ezt meg tudom csinálni.

Előfordul az is, hogy egyéb módon – ún. metanyelvi kommentárral – minősítik saját megnyilatkozásait.

Bár egy nőnek – *ahogy mondani szokták* – mindig van munkája.

Idézőjelbe téve az ember egy nap alatt szeretné a világot megváltani olyankor.

Nagyon kevés azonban az ilyen adat, a közhely legtöbbször közhely marad.

Számolnunk kell azzal, hogy a mesterséges beszéd-szituáció, a riport-jelenléte valószínűleg növeli a közhelyek számát, az adatközlők az általuk követendőnek tartott nyelvi eszménynek és az elvárásoknak akarnak eleget tenni. (Vö.: Dezséry Judit–Terestyéni Tamás 1976: 51-77 és Papp Lajos 1988: 736-751)

De térjünk rá a kijegyzett közhelyek szociolingvisztikai elemzésére! Korábban szoltam róla, hogy az adatközlők két nagy csoportját a városban született őslakosok, s a városba legalább 5 éve a megye egyéb területeiről betelepültek adják. E két szociológiai réteg egymástól eltér-

rő nyelvhasználata együttesen határozza meg Nyíregyháza mai beszélt nyelvét. (Vö.: P. Lakatos Ilona 1987: 121-129) A közhelyek vizsgálatakor a leglényegesebb különbség szintén a fenti két csoportból származó adatközlők között volt megfigyelhető. Az általam közhelynek minősített 752 vizsgált kifejezésből 545 hangzott el őslakos adatközlő szájából, s 207 származott betelepülttől. Ha játszunk a számokkal, azt mondhatjuk, hogy a 45 őslakos adatközlő mindegyikére 12 közhelyszerű kifejezés jut, míg a 32 betelepült egyenként valamivel több mint 6 frázist mondott. (Természetesen ez csak átlag, hiszen például az őslakosok között van olyan adatközlő, aki önmaga 43 közhelyet mondott, s kilenc adatközlőtől jegyeztem le 20-nál több közhelyet. S természetesen a betelepültek között is van sok közhelyet használó.) Tovább játszva s figyelembe véve, hogy a felvett szövegek kb. 30 percesek, az őslakosok minden két és fél percben, míg a betelepültek kb. csak minden ötödik percben mondanak egy-egy közhelyet. Az eredeti városlakók tehát kb. kétszer annyi frázist használnak, mint a betelepültek. Bizonyára összefügg ez azzal, hogy ez utóbbi réteg Nyíregyházánál erősebben nyelvjárási, zártabb közegből származik, beszédük nyelvjárási elemeit, természetesebb, érintetlenebb szépségét mindmáig őrzik a fiatalabbak is.

Ha az adatközlők életkor szerinti megoszlását elemezzük, nagyon határozottan a 20-40 év közötti korosztály a közhely hordozója. Az idősebbeknél kevesebb, a legidősebbeknél pedig lényegesen kevesebb a frázisok száma. (Vincze Krisztina idézett munkájában a redundáns elemek, s ezen belül a közhelyek szociolingvisztikai elemzésekor ellenkező eredményre jutott: az ő nyelvjárási szövegei alapján az idősebbeknél a legnagyobb a redundáns elemek, illetve a közhelyek száma [1986: 228-229]).

Nagyon érdekes az iskolai végzettség szerinti megoszlás eredménye. A Nyelvművelő kézikönyv szerint „a közhely igazában csak az általános és nyelvi műveltség alacsonyabb fokán álló emberek közt érvényesül” (1273). Saját adataim alapján nem teljesen érthetek ezzel egyet. Mind az őslakosok, mind a betelepültek csoportjában az idősebbeknél és az alacsonyabb végzettségűeknél, illetve a legmagasabb iskolai végzettségűeknél találtam a legkevesebb közhelyet. Érthető ez, hiszen a magasabb iskolai végzettségűek nyilván tudatosabban, a rossz hatáso-

kat kiszűrve tudják használni a nyelvet; a legegyszerűbb emberek pedig egyszerű nyelvi kódot használnak; talán emellett egészségesebb nyelvi tudatuk sem engedi be az elcsépelet formákat. Adataim alapján nagyon egyértelműen az érettségizettek, tehát a középfokú végzettséggel rendelkezők használják a legtöbb közhelyet. Valószínűleg – megfelelő kontroll híján – ezt tekintik nyelvi ideálnak, követendő eszménynek. Benkő Lorándot idézve (1982: 146): „... a közvélemény nagy része is azt gondolja, hogy úgy kell beszélni ... azokkal a klisékkel, azokkal a semmitmondó frázisokkal.”

Huszár Ágnes (1985: 100) Dezséry Judit és Terestyéni Tamás (1976: 51-77) eredményeit is felhasználva fejti ki, hogy „Nem tipikus élőnyelvi sajátosság (a közhely használata), sokkal inkább a »kancelláriai stílus«, a hivatalos vagy a mozgalmi nyelv velejárója ..., s egyben ennek a beszédstílusnak mint nyelvi ideálnak a hatását is tükrözi.”

Összefoglalva szociolingvisztikai vizsgáldásunk eredményét megállapíthatjuk, hogy Nyíregyházán a városlakó (öslakó) 20 és 40 év közötti érettségizett adatközlőkre a legjellemzőbb a közhelyek használata. Valamivel gyakrabban fordulnak elő a frázisok a férfiak beszédében.

Élőnyelvi szövegeim még egy érdekes jelenségre hívják fel a figyelmet. Ez pedig az, hogy a közhely vonzza a közhelyeket. Mivel igazolhatjuk ezt? Azzal, hogy maguk a felvételt készítő riporterek (népművelés szakos, illetve magyar szakos főiskolai hallgatók) a frázisokban beszélő adatközlőknek lényegesen többször tesznek fel közhelykérdéseket, vagy mondanak maguk is közbevetésként közhelyeket. Az 545 közhelyet tartalmazó öslakosoktól származó szövegekben 42 riporteri, a 207 frázissal tarkított betelepültek adta felvételekben mindössze négy riporteri közhely található. Nézzünk néhány példát!

Nem az iskolának, hanem az életnek tanultál.

...tíz évig tanítják az orosz tanárok a gyerekeket oroszul, és semmit nem tudnak egy pohár vizet se kérni...

Nyáron azért általában rendes diák nem tanul.

Nekem kéne egy ilyen férj!

Előadásom második részében felvett szövegeim közhelyeinek téma szerinti megoszlásáról szólnék. Meg kell jegyeznem, hogy a beszélgetések többnyire irányítottak voltak: a szabadidő, a munkahely s egy élmény elmesélése köré csoportosultak. Ez természetesen meghatározza, leszűkíti a szövegekben előforduló közhelyek témáit is. Ennek ellenére a frázisok több mint egyharmada (226) nem köthető témához, szinte bármikor, bármilyen szituációban, bármiről szólva elhangozhatna. Hernádi Miklóst idézve (1985: 14) „... ezek az igazságok nem vonatkoznak kellő erővel a konkrét, egyszeri élethelyzetekre. Igazak, de igazabb, lényegbevágóbb igazságokat szorítanak ki a gondolkodásból.” És „A közhely legmélyebb jellemzője ... az az össze nem illés, amely az egyszeri, konkrét helyzet és a sokadjára, készen alkalmazott kommentár általánossága között áll fenn.” (Hernádi, 1985: 13)

Másképp kell ezt nézni.

Akkor ott nincs mese.

Megy ez a téma.

Attól függ, hogy hol.

Úgy alakult a dolog. Úgy jött ki a lépés.

Vannak előnyei is, hátrányai is.

Mind a kettő egyszerre nem mehet.

Tetszik, nem tetszik, ezt tudják ajánlani.

Na de most már teljesen mindegy.

Ezeknek a közhelyeknek a nagyrésze Hernádi Miklós (1985: 15-21) csoportosítását figyelembe véve axióma-, de még inkább szentencia-közhely. Lezárja a témát, a beszélgetést. „Sereg, megfontolásra méltó rész körülményt hallgat és hallgattat el”. (16)

A fentiekkel sok szempontból rokon, de szellemeskedő ún. humoros-közhelyre mindössze egyetlen példám van:

A műtét sikerült, a beteg nem élte túl.

Egyébként is jellemző, s ez nyilván a mesterséges beszédhelyzetnek, a riporter jelenlétének is köszönhető, hogy nagyon kevés a humor vagy a tréfás nyelvi megoldás a szövegekben, s nagyon kevés az egyéb frazeológiai egység is, így a szólás, szóláshasonlat, közmondás. (Mindössze 18 adatom van.) Színesítőként, a személyes élmény, mondanivaló kifejezőjeként, s nem elcsépelet formában, közhelyként csak a legmagasabb iskolai végzettségűeknél, illetve a jelenleg gimnáziumban tanulóknál van jelen.

Nehogy már a nyúl vigye a puskát!

Végülis az ő bőrükre megy ki a játék.

Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka.

Itt szólnék arról, hogy a tanuló (mind általános iskolai, mind szakmunkás, illetve szakközépiskolai és gimnáziumi tanuló is van) adatközlők felvett beszélt nyelvi szövegei nagyon jól mutatják az őket ért hatásokat. Ezek közül most az ún. „szép fogalmazás” követelményeinek eleget tenni akarást és a tanári, szülői „példabeszédek” hatását emelném ki.

Egy 14 éves fiú meséli kirándulási élményeit:

A nap vörösen izzott a hegyek mögött. A víz gyönyörűen csillogott. Még egyszer pillantást vetettünk a Balatonra.

Példák a „példabeszéd-közhelyekre”:

Nem szabad egy percet sem kihagyni, mert az végzetes lehet egyáltalán a továbbtanulás szempontjából.

Nem tanultam meg tanulni a történelmet.

De otthagytam (a gimnáziumot), mert úgy éreztem, hogy nem fogom bírni. De most már rájöttem, hogy érettségi nélkül nem ér az ember semmit.

Szerintem nem egy olyan túl nehéz iskola, akinek megvannak hozzá a képességei, az el tudja végezni.

A felnőtt adatközlők szövegeiben a megadott témának megfelelően sok (közel 100) közhely kapcsolódik a munkavégzéshez, munkakörül-

ményekhez. A munkáról, „ami mindig van”, s „akkor halad, ha csinálja az ember” elmondott közhelyek között azonban elég jelentős különbségeket figyelhetünk meg. Az adatok azt is bizonyítják, hogy itt elsősorban az iskolai végzettség, s – Hernádi Miklóst idézve (1985: 12) – az általa meghatározott „gondolkodási séma, pszichológiai, szociológiai attitűd” lehet az alapja a közhelyek eltérő használatának. Az alacsonyabb végzettségűek, a nyolc vagy annál kevesebb osztályt végzettek a munkavégzés szükségességét, a megbecsülést, a maguk helyállását, számításuk megtalálását emelik ki.

Mert a munkát így is, úgy is el kell végezni.

Munkahelyemen nagyon megbecsülnek.

Én mindig csak a munkámnak éltem.

Úgy gondolom, meg is állom a helyemet.

A problémákról még közhelyekkel sem szólnak, illetve egyetlen erre utaló adatom van.

Node leküzdöttük hát a problémát, úgy hogy nem volt semmi probléma.

A magasabb végzettségűeknél (a legtöbb adat itt is érettségizettektől származik) inkább az elvárásokkal, a továbblépés lehetőségével, s a problémákkal foglalkozó közhelyek a gyakoriak.

Elvárják az embertől, hogy ... maximálisat nyújtson.

Sokat kell tanulnom ahhoz, hogy megfelelő szinten el tudjam végezni.

Nem fizikailag, inkább szellemileg fáradt el az ember.

Néhányan úgy állnak hozzá a munkához, hogy mások is hozzáférjenek.

Valami nincs rendbe, ahogy mondja Rajkin válámi van, de nem az igazi.

Szintén csak a legmagasabb végzettségűeknél találtam a munkavégzéssel kapcsolatos érzelmibb töltésű közhelyeket.

Kicsi koromtól erre vágytam.

Nem tudtam volna elképzelni mást, csak azt, hogy tanítsak.

Megfigyelhetjük, hogy munkájáról, munkahelyi kapcsolatairól szólva szinte valamennyi adatközlő sok-sok közhellyel, illetve a hivatalos nyelvre jellemző sajátosságokkal szól. Ennél a témánál vállalják legkevésbé saját véleményüket; a kipróbált, ártalmatlan frázisok mögé bújnak. Több szövegben nagy különbség van a fenti téma és a személyes élmények elmesélése, a szabadidőről mondottak között. A közhelyeket – főleg frázis- és klisé-közhelyek –, a sztereotip fordulatokat, a szakmai zsargont az ízesebb, érzelmileg telítettebb változatosabb nyelvi megoldásokat tartalmazó elbeszélés váltja fel. Példaként álljon itt két részlet egy 30-40 év közötti, érettségizett, a mezőgazdaságban dolgozó férfi anyagából.

Premizáltak vagyunk, ami arra készítet, hogy a tagjainkkal minél többet és jobbat termeltessünk, ezáltal az év végi nyereségrészesedésből és a prémiumból mi is részesedünk, tehát ösztönzővé vagyunk téve abban, hogy a termelést elősegítsük.

Négyes lottótalálattáról szólva:

Hát mondom, jól hallottátok? Azt mondja Vali, hogy jól, mert még direkt rá is kérdezett, hogy elég sok nyolcas van, hogy ilyen hülye számokat vajon ki talál ki ... De hát várjuk meg azért – a telefonhoz nyúltam, igen, és fölhívtam a helyi postát, hogy milyen számokat húztak. Mondja a postáskisasszony, hogy ő ezt nem hallotta. Hát mondom, csókolom, tessék nekem akkor felhívni a nyíregyházi üzemigazgatóságot, a tudakozót, és kérdezze meg, milyen. Erre öt perc múlva jött a telefon, hogy 8, 37, 68, 74. Mondom erre, az már döfi.

Az „élményszövegekben” egyébként is kevés, mindössze 21 közhelyet találtam. Ezek többsége is ugyanannak a gondolatnak a variálása.

Ezt látni kell, elmondani nem lehet.

Szavakkal nem lehet kifejezni.

Olyan szép helyen voltunk, hogy az csak a mesében van.

A szabadidőről (98) a legáltalánosabb közhely az, „hogyan nincs”. Az adatközlők iskolai végzettsége alapján azonban itt is különbséget tehetünk. A nyolc vagy annál kevesebb osztályt végzetek azt hangsúlyozzák, hogy „nekem nincsen arra időm, hogy én szórakozni járjak”; a magasabb végzettségűek pedig a szabadidő szükségességét és a jó időbeosztást emelik ki:

Néha egy kicsit ki kell kapcsolódnia is.

Ránk is ránk fér azért egy kis pihenés.

Hát a szabadidő nagyon kevés van, ezért nagyon be kell osztani.

A „brosúraszövegek” hatása sok adatközlőnél jellemző. Részlet egy 30-40 év közötti érettségizett férfi anyagából.

Én azonban azt mondanám, hogy a gazdasági körülmények, sajnos a gazdasági körülmények rákényszerítettek egyéneket, csoportokat, kollektívákat és talán mindannyiunkat arra, hogy bizonyos többlet időt töltsünk el a munkában mint az a bizonyos háromszor nyolcas szám, amelyben nyolc óra munkaidő szerepelt. És természetesen ráüti bélyegét a szabadidőnek a nagyságára is.

E témakörön belül külön jellemző közhelyek szólnak a televízióról, „aminek rabja az ember”, de ami a rádióval együtt „tájékoztat a világról”; a könyvekről, az olvasásról, ami sok embernek a „mindene”, „leköti, pihenteti” őket; a zenéről, „amihez sokszor nem értenek”, mert „a megértéséhez bizonyos fokú műveltség kell”; a különböző hobbikról, a kirándulásokról, amikor „egy kicsit kint vagyunk a természetben”, s „ki tudunk kapcsolódnia”, „elfelejtjük az otthoni bajokat, gondokat”; a sportról, „amire sajnos már egyáltalán nincs idő”, pedig „szépít és fiatalít”, s egyébként is „kell a mozgás”.

25 közhely szól a „nagybetűs életről”:

Ez az élet titka.

Kihasztnáltuk az élet örömeit.

32 foglalkozik az anyagiakkal. Érdekes, hogy főleg a 8 osztályt végzettek beszélnek erről:

A pénz mindig kevés.

Megnézem, hogy hová teszem a pénzemet.

Meglehetősen sok (185) frázissal jellemzik az adatközlők az embert, tulajdonságait, az emberi kapcsolatokat.

Az embernek ezt vállalnia kell.

Kibírja az ember.

Ezzel mindenki így van.

Két témakört kivéve az idetartozó közhelyek nem mutatnak különbséget az adatközlők életkora, neme és iskolai végzettsége szerint. Ez a két témakör a szerelem és a szülő-gyermek kapcsolat. Ezekről a legtöbbet s a legtöbb közhelyet használva a 8 osztályt végzettek beszélnek. Közhelyeikből az idill, a békés, boldog családi élet képe bontakozik ki.

Egy test, egy lélek vagyunk.

A jó asszonyt meg kell becsülni.

Eldöntöttem magamban, hogy vagy ő vagy senki.

Az ember próbálja sajátmagát átültetni a gyerekebe.

Azt szeretném visszaadni, amit én kaptam a szüleimtől.

Adataink azt bizonyítják, hogy mindennapi érintkezéseinkben meglehetősen sok közhelyet használunk. Különösen veszélyes ez akkor, amikor megakadályozza az egyéni vélemény elmondását, a személyes élmény kifejezését.

Befejezésül idézzük Ancsel Éva szavait (1988: CLXXII.) „A közhelyek az érintkezés mentőövei, amelyekre akkor is szükségünk van, ha éppen nincs hajótörés. Vagy lehet, hogy ami az érintkezést illeti, egy ideje állandóan a hajótörés állapotában vagyunk?”

IRODALOM

- Ancsel Éva (1988). *Százkilencvennégy bekezdés az emberről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (1982). Hozzászólás. *I. Dialektológiai szimpozion*, 141-148. VEAB Értesítő.
- Dezséry Judit—Terestyéni Tamás (1976). Élő szöveg — stúdió szöveg. *ÁltNyTan* XI. 51-77.
- Hernádi Miklós (1973). *A közhely természetrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- (1985). *Közhelyszótár*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes (1985). A rádió és a televízió beszélt nyelvének mondattana. *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. Szerk.: Grétsy László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Kemény Gábor (1985). A közhelyről — közhelyek nélkül. *Nyelvi divatok*. Szerk.: Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (1983). Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- P. Lakatos Ilona (1981). Tapasztalatok Jászberény és Nyíregyháza regionális köznyelvi vizsgálatáról. *MNy*. LXXVII: 449-457.
- (1987). Társadalmi rétegződés és nyelvhasználat Nyíregyházán. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* Tom 11/D.
- H. Molnár Ilona (1961). A beszédtöltelekekről más szempontból. *Nyr*. 85: 51-56.
- Papp Lajos (1988). A nyelvjárási anyaggyűjtés szociológiai kérdéseihez. *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk.: Kiss Jenő, Szűts László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 736-751.
- Vincze Krisztina (1986). Redundancia-jelenségek nyelvjárási szövegekben. *MNy*. LXXXII: 221-229.

Az alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggéseiről

(a Csallóköz és a Mátyusföld nyelvjárási anyaga alapján)

LANSTYÁK ISTVÁN

Az utóbbi évtizedekben a szociolingvisztika hatalmas fejlődésével párhuzamosan a hagyományos dialektológiai, ezen belül nyelvföldrajzi kutatások lendülete mintha megtört volna; és nemcsak a szociolingvisztika szülőhazájában, az angolszász országokban, hanem a világ más tájain is. A századunk elején és közepén véghezvitt hatalmas nyelv-atlasz-vállalkozások befejeztével itt volna az ideje a termés valódi betakarításának, a nyelvföldrajz különböző vonatkozásaival foglalkozó szintézisek megalkotásának, a tanulságok levonásának, elméletté való átlényegítésének. – Mindez olyannyira nem következett be, hogy a dialektológia modernebb irányzatainak egyes művelői már-már a nyelvföldrajz teljes szükségtelenségéről beszélnek, s közeli kimúlását jóslgatják. A nyelvföldrajz fönmaradását legfőljebb abban az esetben tartják lehetségesnek, ha az teljes egészében sutba dobja hagyományos metodológiáját, gyökeresen megváltoztatja szemléletét, céljait, s fiatalabb, de sokkalta életerősebb édestestvérébe, a szociolingvisztikába olvad bele.

Amióta eme életerősebb testvér világra jött, a hagyományos dialektológiának számtalan bírálatot kellett elviselnie e korszerűbb irányzat és annak segédtudománya, a szociológia részéről; sőt bizonyos részletkérdések vonatkozásában a hagyományos dialektológia képviselőinek mondható kutatók is kifejezték elégedetlenségüket a dolgok állásával.

A bírálatok egyik fő célpontja a hagyományos nyelvjáráskutatás módszertana volt, mind a gyűjtésé, mind pedig a gyűjtött anyag feldolgozásáé. Bírálták többek között az adatközlők kiválasztásának szempontjait, a mintavétel módját, az egyadatközlős módszert; kétségbe vonták a kérdőíves módszer alkalmasságát az adatközlő legtermészetese-

sebb nyelvváltozatának megragadására. A hagyományos nyelvjárástan berkein belül is sok bíráló érte a fonetikai lejegyzés gyakorlatát, megbízhatatlan voltát. A hagyományos nyelvföldrajzi kutatás egyik legsúlyosabb, alapvető módszertani hibájaként rótták föl azt a gyakorlatot, hogy a kutatók a legtöbb esetben nagyrészt intuíciójukra támaszkodtak, bizonyos eljárásaik, illetve értékeléseik szubjektívek, önkényesek voltak. Mindezek alapján több bíráló arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a hagyományos nyelvjárástan legjobban tenné, ha teljes egészében föladná korábbi módszereit, s átvinné a szociolingvisztikáét. (A hagyományos dialektológiának a szociolingvisztika szemszögéből való ismertetésére és bírálatára l. az olyan újabb összefoglaló munkák idevonatkozó részét, mint Chambers–Trudgill 1980: 15-36, Davis 1983: 62-68, Trudgill 1983: 33-51. Vö. még Davis 1976, Malkiel 1976 és 1984, Walters 1988: 120-125. Egyes szerzők kritikájának egyoldalúságáról, a dialektológia „városiasításának” elutasításáról l. Malkiel 1984: 57-8.)

Előadásomban arra szeretnék rámutatni, hogy a dialektológiai kutatásokban a hagyományos módszereknek továbbra is van létjogosultságuk; a szociolingvisztika által alkalmazott eljárásoknak nem helyettesíteniük, hanem KIEGÉSZÍTENIÜK kell a hagyományos módszereket. A megfelelő módszertani eljárások kiválasztását pedig természetesen mindig az adott kutatás céljától kell függővé tenni.

A szociolingvisztikának William Labov nevével fémjelzett vonulatában természetesen olyan eljárások kerülnek alkalmazásra, amelyek a SZOCIOLINGVISZTIKAI kutatásoknak a céljaival vannak összhangban. Tudvalevő, hogy a nyelvészet eme diszciplináját művelők érdeklődése erősen általános nyelvészeti jellegű (vö. Labov 1966: 104): a kutatók nem is annyira a konkrét, az általuk éppen akkor vizsgált jelenséget akarják minél jobban megismerni; számukra sokkal izgalmasabb az, amit ennek révén megtudhatnak a nyelvi változások lefolyásának mikéntjéről, a nyelvi variabilitás természetéről, és egyáltalán: a nyelvnek mint olyannak a működéséről és a benne érvényesülő legalapvetőbb törvényszerűségekről. Jól mutatja ezt az a tény, hogy Labov és követői a szociolingvisztikát A NYELVTUDOMÁNY MŰVELÉSÉNEK EGYIK MÓDJAKÉNT kezelik. (Vö. Romaine 1982: 2, Trudgill 1983: 2.) Nem kívánok most belebocsátkozni annak taglalásába, meny-

nyire szerencsés e tudományág ilyen felfogása; tény, hogy nem mindenki ért egyet ezzel a szemlélettel, s főként annak következményeivel a kutatási eredményekre nézve (l. Macaulay 1988: 457). Ám a nyelvföldrajz vonatkozásában legalábbis jogosnak kell tartani azt az igényt, hogy az ilyen általános törvényszerűségek mellett a kutatásnak továbbra is célja legyen a konkrét nyelvváltozatok konkrét jelenségeinek megismerése is.

Mi a hagyományos módszertannak az az előnye, amely indokoltta teheti fönnmaradását? Elsősorban az, hogy a kutatót viszonylag gyorsan juttatja hozzá meglehetősen bő anyaghoz. Persze ennek a gyorsaságnak ára van: az így nyert anyagon végzett kutatások eredményei aligha lehetnek annyira megbízhatóak, amennyire az egy olyan tekintélyes múltú tudományág esetében elvárható volna, mint amilyen a nyelvföldrajz. Azonban az ilyen felületesebb, de tágabb horizontú, „extenzív” jellegű vizsgálatokra éppoly szükség van, mint a kiemelkedő jelentőségűnek minősített, elméleti vonatkozásokkal is rendelkező kérdések alapos, „intenzív” jellegű tanulmányozására. Aki mélyfúrást akar végezni, annak nem válik kárára, ha legalább nagyjából megismeri az egész terepet; különben a fúrás helyének vagy helyeinek kijelölése nem kevésbé történik intuitív módon, mint pl. a nyelvjárási határok megvonaása szempontjából lényegesnek ítélt jelenségek kiválogatása a hagyományos nyelvföldrajzban.

Mit jelent mindez a nyelvföldrajzi kutatás gyakorlatában?

Egy kutatási program kezdetén célszerű olyan vizsgálatot végezni, amelynek eredményeként átfogó képet kapunk az illető terület nyelvjárásaiban föllelhető legfontosabb jelenségek nyelvföldrajzi összefüggéseiről. Ennek legcélravezetőbb módja alighanem a szokásos KÉRDŐÍVES GYŰJTÉS. Bár ez a munka alapvetően „hagyományos módon” kell hogy folyjon, ezen nem a századforduló gyűjtési módszere értendő, hanem annak újabban alkalmazott kifinomultabb változatai: például a kérdőíves gyűjtésnek élőbeszédből vett adatokkal való kiegészítése (tudatosítva persze, hogy egy másik stílusrétegről van szó), kutatópontként több adatközlő alkalmazása stb., nem is beszélve arról, hogy az egész anyag rögzítése magnetofonnal kell hogy történjen.

Az ilyen módon gyűjtött anyagot sok esetben elegendő a szokásos

módon térképre vetíteni, a legegyszerűbb, ADATBEÍRÁSOS MÓDSZERT alkalmazva. Az ilyen egyszerű térképekről is számos hasznos információ olvasható le; a nyelvtörténések, a településtörténések, a néprajz szakemberei sok esetben ezzel meg is elégedhetnek. – De még a nyelvi váltakozások kutatói is kapnak így alapvető információkat: az ilyen térképekről is leolvasható, mely területekre esik a nyelvföldrajzilag tagolt jelenségek „ütközési zónája”, amelyben a szociolingvisztika kutatói számára izgalmas folyamatok zajlanak. Az ilyen térképek adatai továbbá alapját képezhetik olyan komolyabb és egzaktabb eredményekkel járó vizsgálatoknak, mint amilyenek a dialektometriai számítások (Viereck 1988: 531-547; vö. még Trudgil 1983: 49-50) vagy a „cluster analysis” (Trudgill 1974: 50-1, Viereck 1988: 537). Az előbbi például a régebbi keletkezésű nyelvjárászigetek sziget voltának bizonyítására, az utóbbi egyik változata pedig a nagyobb nyelvjárási egységek elhatárolására lehet alkalmas (Kelle 1988: 585-589).

Ha a kutató ennél többet akar, például ismerni szeretné a ma zajló változások, az éppen mozgásban lévő jelenségek terjedési, ill. visszahozási irányát, vagy ha olyan kérdések foglalkoztatják, mint a városi szociolingvisztika művelőit, tehát a nyelvi változások mechanizmusának kérdéseit kívánja vizsgálni, s ezen túlmenően – lévén szó a nyelvföldrajz művelőjéről – a nyelvi jelenségek földrajzi terjedésének mechanizmusát is – nos, ez esetben már nem érheti be a hagyományos módszerekkel gyűjtött anyaggal. Ilyenkor szükség van arra, hogy ugyanazokat a jelenségeket megvizsgálja a különböző társadalmi rétegek és korcsoportok nyelvhasználatában, és a váltakozás tényének rögzítésén túl minél pontosabban megállapítsa AZ EGYES ALAKVÁLTOZATOK GYAKORISÁGI ARÁNYAIT.

Az ilyen vizsgálat során nyert adatok már nem vetíthetők olyan egyszerűen térképre, mint a hagyományos módszerekkel nyert adatok; legfőljebb térképek sorozatára, még hozzá olyan térképekre, amelyek képesek a gyakorisági különbségek ábrázolására. Erre kitűnően alkalmas P. Trudgill ún. „GEOLINGVISZTIKAI” MÓDSZERE, amely a nem nyelvi jelenségek terjedésének a földrajzban kidolgozott ábrázolási módjait veszi mintául a nyelvi jelenségek terjedésének térképre vetítésekor (Trudgill 1983: 52-97, Chambers–Trudgill 1980: 192-204).

Mivel ez a módszer nagyon időigényes, alkalmazása csak jól megrostált anyagon képzelhető el: aligha vállalkozna valaki például egy nagy nemzeti atlasz teljes címszómennyiségének ilyen ábrázolására. Bár maga az ábrázolás még a kisebb gond ilyenkor, nagyobb a megfelelő anyagmennyiség összegyűjtése. Az ilyen geolingvisztikai vizsgálatok tehát éppúgy csak NÉHÁNY KIVÁLASZTOTT VÁLTOZÓN végezhetőek el a gyakorlatban, mint a városi szociolingvisztikai kutatások, sőt ez utóbbiak még annyival egyszerűbbek is, hogy a változás földrajzi dimenziójától eltekinthetnek.

A fentiek alapján talán nem szorul további bizonyításra, hogy indokolt lehet a hagyományos módon gyűjtött anyag olyan bemutatása, amely láthatóvá teszi legalább a feltűnőbb gyakorisági különbségeket. Az ilyen térképek segítségével talán lehetséges lenne föltárni a vizsgált nyelvjárási jelenségek FÖLDRAJZI ELOSZLÁSÁNAK KÜLÖNFÉLE TÍPUSAIT. Amennyiben ugyanis valóban léteznek olyan típusok, amelyeknek az egyes konkrét jelenségek csupán egyedi megnyilvánulásai, akkor a továbbiakban a részletesebb – mondjuk éppen geolingvisztikai módszerű – kutatás számára a vizsgálandó változók kijelölésében csökkenteni lehetne a szubjektív megítélés szerepét.

A mellékelt térképek a gyakorisági eloszlás lehetséges ábrázolásának két módját szemléltetik.

Az egyik eljárás szokásos módon, síkban szemlélteti kutatópontonként az egyes alakváltozatok gyakorisági arányát, illetve bizonyos esetekben egyéb jellemzőit is (elavult vagy új voltát). Ilyenek a 3b, 4a, 4b, 5b, 6b, 7b, 8b jelzésű térképek. – E módszer hátránya, hogy vele csak KÉT változat egymáshoz való viszonya ábrázolható. Ha több alakváltozatról van szó, akkor vagy azt tehetjük, hogy ezek számát kettőre redukáljuk (amennyiben ez a köztük főnnálló rokonság alapján lehetséges), vagy külön-külön térképeken ábrázoljuk mindegyiknek az összes többivel való szembenállását.

A másik eljárás a földrajzi és gyakorisági eloszlást vonalba egyszerűsíti, s így utal az illető jelenség nyelvföldrajzi összefüggéseire. Inkább csak utal persze, mint hogy pontosan tükrözze őket. Ilyenek az 5a, 6a, 7a, 7c, 8a, 8c jelzésű sémák. – E módszerrel KETTŐNÉL TÖBB alakvál-

tozat viszonya is ábrázolható; hátránya viszont, hogy a vonalba sűrítés folytán csak bizonyos nyelvföldrajzi összefüggések érzékeltetésére alkalmas, s inkább csak a nyelvterület peremein alkalmazható. – Ha az így kialakított sémák kisebb területet fognak át, a gyakorisági különbségek hozzávetőleges ábrázolására is van lehetőség (ilyenek az 5a, 6a, 7a, 8a jelzésű sémák). Nagyobb terület esetében már inkább csak a nyelvföldrajzi összefüggés ténye ábrázolható (ilyenek a 7c és 8c jelzésű sémák).

A két ábrázolási mód legnagyobb előnye az, hogy a hagyományos módon végzett gyűjtés anyagának ábrázolására is alkalmas, s az adatok térképre vetítése rendkívül egyszerű. Hátránya viszont, hogy csak meg lehetőségen elnagyolt képet nyújt az alakváltozatok nyelvföldrajzi és gyakorisági összefüggéseiről, ezért csak alapul szolgálhat a komolyabb kutatásokhoz.

Keith Walters a dialektológia történetét röviden azzal jellemzi, hogy a fejlődés során a (főként) falusi nyelvjárásokban található jelenségek földrajzi eloszlásának vizsgálatát a (főként) városi nyelvváltozatokban föllelhető jelenségek társadalmi eloszlásának vizsgálata VÁLTOTTA FÖL (1988: 119).

Az előzőek alapján ki kell mondjuk: nagyon szomorú lenne, ha a dialektológia végérvényesen erre a sorsra jutna. A nyelvi jelenségek földrajzi eloszlásának vizsgálata nem kevésbé fontos a nyelv működésének jobb megértéséhez, mint a nyelvi jelenségek társadalmi eloszlásának vizsgálata. – A városi dialektológia beérheti a földrajzi szempont mellőzésével, hiszen ez egy város esetében elhanyagolható, vagy legalábbis jelen pillanatban nehezen megragadható. Ettől függetlenül azonban a városi nyelvváltozatok is természetesen valamilyen tágabb nyelvföldrajzi környezetbe tagolódnak bele, ezek is állomásai a nyelvi jelenségek földrajzi áramlásának. Éppen ezért a nyelvi változás e nyelvföldrajzi szempont figyelembevétel nélkül nem érthető meg maradéktalanul. (Ez régebben közhelyszerű evidencia volt; fura, hogy ma ismét hangsúlyozni kell.)

Célunk tehát semmiképpen sem lehet az, hogy a városi nyelvváltozatok vizsgálata FÖLVÁLTSA a területiségben megfogható változato-

két, hanem az, hogy a térbeli változatok vizsgálata elmélyüljön a társadalmi dimenzióknak a földrajzival egyenlő mélységű föltárása által.

Így nézve a dolgot nem a nyelvöldrajznak kell beolvadnia a városi szociolingvisztikába, hanem fordítva: a városi szociolingvisztika kell hogy betagozódjon a nyelvöldrajzi vizsgálatokba, mivel az a nyelvi változások szempontjából releváns két tényező (a társadalmi és a földrajzi) közül csak az egyiket, a társadalmi vizsgálja.

KOMMENTÁROK A TÉRKÉPEKHEZ

Megjegyzés: A kommentárok csak a témánk szempontjából leglényegesebb kérdéseket érintik; az ide közvetlenül nem kapcsolódó – bármennyire is érdekes – problémákat helykímélés céljából érintetlenül hagyják.

1. A kutatópontként szolgáló falvak térképe:

A gyűjtés még folyamatban van; a térképen csak azok a kutatópontok vannak név szerint feltüntetve, amelyekről már vannak adataink. – Itt jegyzem meg, hogy a nyelvjárási anyag nagy részét 1987-ben és 1988-ban személyesen gyűjtöttem a feltüntetett községek közül 26-ban. Ezenkívül fölhasználtam a Csemadok KB mellett működő nyelvjárásgyűjtő szakcsoport 1984 és 1986 közötti nyári gyűjtéseinek anyagát. Név szerinti említést érdemel *Madi Ilona*, a Csemadok művelődési osztályának volt szakelőadója, valamint *Csuka Julianna* és *Antal Katalin* egykori egyetemi hallgatók, akik „munkaköri kötelességüket” jóval meghaladó mértékben vettek részt a terepmunkában.

2. A jelmagyarázat:

A hagyományos módon végzett kérdőíves gyűjtés esetében az egy kutatópontra eső adatok száma alacsony, a gyűjtött anyagban ritkán haladja meg a 7-et. Ilyenkor a gyakorisági arányoknak csak olyan hozzávetőleges érzékeltetése lehetséges, mint amilyen a MNyA. eljárása (a gyakorisági különbségekre az alakváltozatok föltüntetésének sorrendje és bizonyos zárójelek alkalmazása utal). A beszédben gyakran előforduló szavak esetében kutatópontonként egy-egy szóra 20-30, esetenként még ennél is több élőbeszédbeli adatunk van. Ilyenkor a gyakorisági arányok megbízhatóbban állapíthatók meg, ezért más az alkalmazott jelölés is.

3. szeptember:

Az a és a b térkép pontosan ugyanazokat az adatokat tartalmazza, helyesebben: ugyanazon gyűjtési adatokat prezentálja. Az a térkép a MNyA. módszerét követi (az alakváltozatok viszonylagos gyakoriságára, illetve stílusértékére itt a vál-

tozatok sorrendisége, illetve a zárójelzés utal); a másik térképen, a *b* jelzésűn, ugyanez körök segítségével történik. Az összevetés jól mutatja a második eljárás szemléletességét. A *b* térkép még az adatok kis száma mellett is jól érzékel-teti, hogy a szó utolsó szótagjának (illabiális-) nyílt *e*-zése a peremterületeken kizárólagos (kivéve az 1-es kutatópontot, amely nyelvjárásziget), *s* az összefüggő nyelvterület felé haladva a nyílt *e*-s alakok száma egyre csökken; a független *ö-ző* nyelvjárású kutatópontokon túl pedig ilyenek már elő sem fordulnak.

4. *öket*:

Az a térkép a kérdőíves gyűjtés során, tehát egy, az adatközlő számára természetesnek egyáltalán nem mondható beszédhelyzetben kapott adatokat mutatja be; a *b* térkép a beszélgetésből vett adatok gyakoriságának eloszlását szemlélteti. Az előbbi adatok tehát jóval formálisabb beszédstílust képviselnek, mint az utóbbiak. Látjuk, hogy még ez az elnagyoltabb ábrázolási mód is jól szemlélteti az eltérő stílushoz köthető adatoknak eléggé feltűnő mértékben különböző gyakorisági eloszlását, amelynek ugyanakkor határozott területi kötöttsége van.

5. *lehet*, 6. *ehet*:

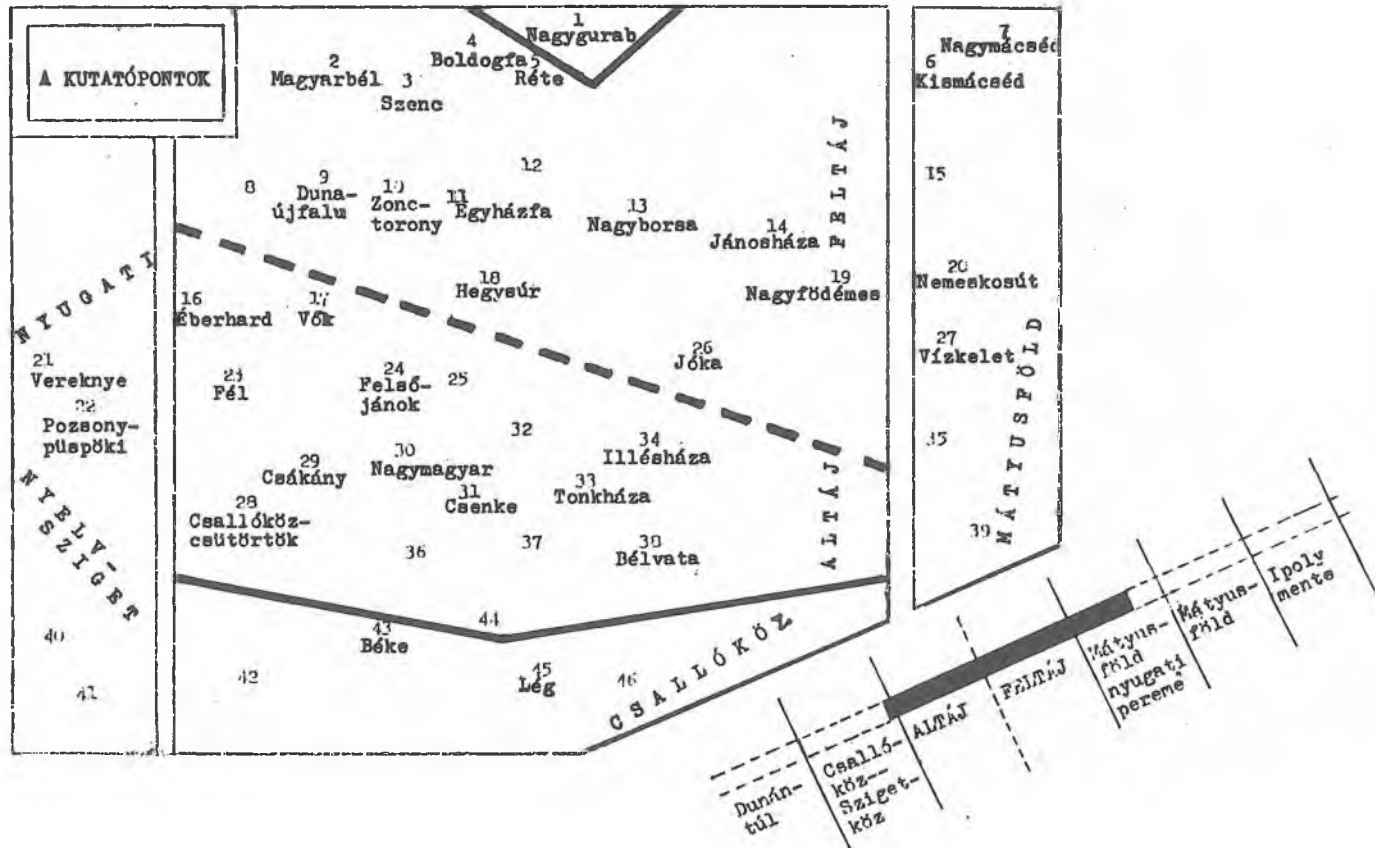
A térképlap azt szemlélteti, hogy a gyakorisági különbségek ábrázolásával még az annyira hasonló felépítésű szavakban, mint a *lehet* és az *ehet* jelentős különbségek mutathatók ki a földrajzi eloszlás tekintetében.

Az 5a és a 6a ugyanezt a jelenséget vonalba egyszerűsítve, sematikusán ábrázolja. Itt is, a térképekhez hasonlóan, az egyik alakváltozatot a fekete, a másikat a fehér szín jelöli. Ahol a két vonal párhuzamosan fut, ott a két alakváltozat egy bizonyos területen együtt fordul el; a szaggatott vonal arra utal, hogy az illető alakváltozat ennek következtében az adott területen nem kizárólagos. Ha a folyamatos vonal megszakításával létrehozott négyzetek helyett köröket találunk, ez azt jelenti, hogy az adott alakváltozat lényegesen ritkább a másikinál (hogy mi a „lényeges”, az későbbi mérlegelés és megegyezés dolga lehet; itt csak illusztrációról van szó); az egészen kicsi pöttyök arra utalnak, hogy az alakváltozat előfordulása az anyagban erősen szórványos.

7. *meg-* (igekötő), 8. *kemence*:

E két, mind hangtani fölépítés, mind funkció tekintetében eléggé eltérő morfémának feltűnően hasonló a nyelvföldrajzi helyzete: mindkettő a MNyA-nak csupán 3 pontján szerepel nyílt *e-ző* változatban. A tágabb nyelvföldrajzi környezet alapvető azonosságát jól mutatják a 7c és 8c jelzésű sémák (Dt: dunántúli, Cs-Sz: csallóközi-szigetközi, A: altáji, F: feltáji, Ny: nyugati palóc, Ip: Ipoly vidéki palóc nyelvjárás).

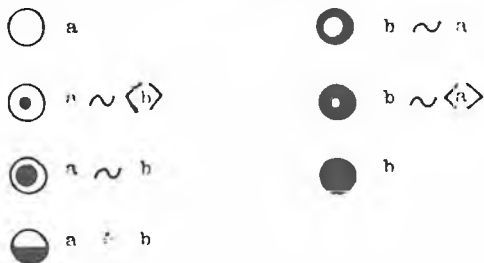
1.

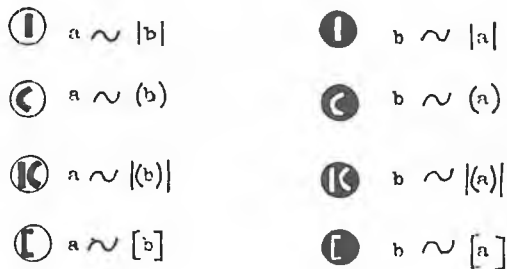
2.

A gyakoriság /és egyéb tényezők/ jelölése azokon a térképlapokon, amelyek az egy kutatópontra eső adatok száma általában 7 alatt van

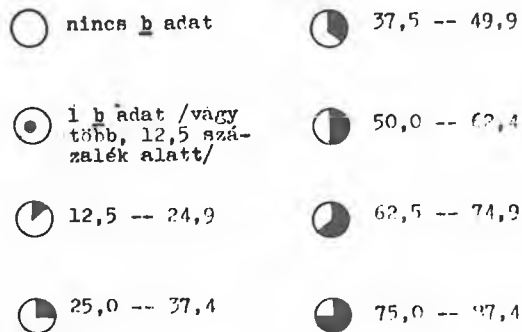
/gyakoriság/

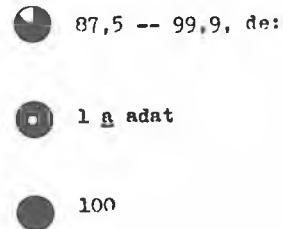
/egyéb/

A gyakoriság jelölése azokon a térképlapokon, amelyek az egy kutatópontra eső adatok száma általában 7 fölött van /a b adatok százalékos aránya/

A gyakoriság jelölése azokon a pontokon, amelyek az adatok száma mégis 7 alatt van, kisebb körrel történik.

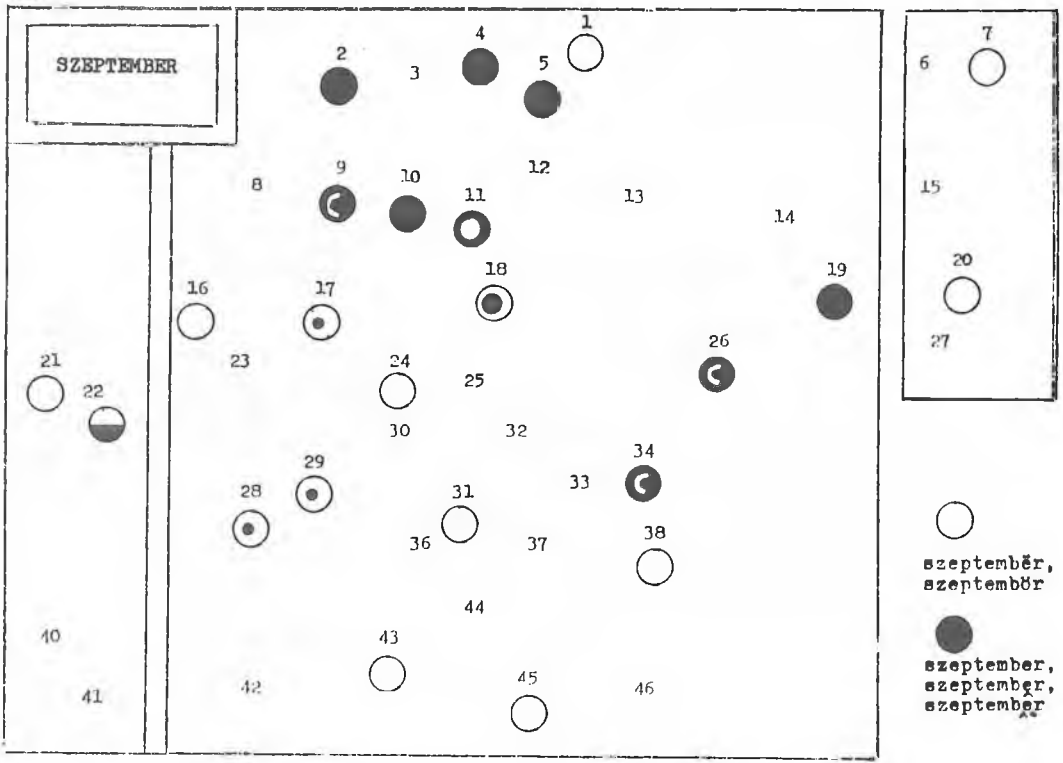

A zárójelek alkalmazása megegyezik a magyar nyelvjárások atlaszának gyakorlatával.

3a.

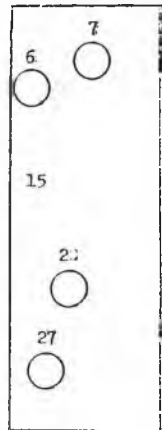
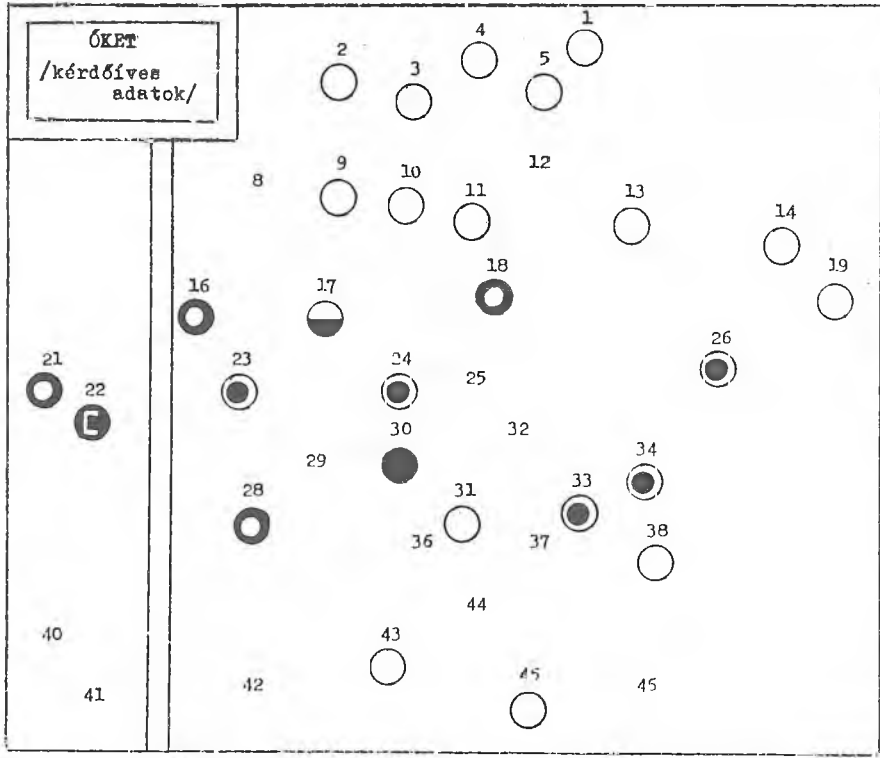
SZEPTEMBER		2 szeptember szeptember szeptember	3 szeptember	4 szeptember	5 szeptember	1 szeptember	6 szeptember	7 szeptember
		8 szeptember (szeptember)	9 szeptember ↓ szeptember	10 szeptember	11 szeptember	12 szeptember	13 szeptember	14 szeptember
szeptember <szeptember> szeptember 21.		16 szeptember	17 szeptember	18 szeptember	19 szeptember	20 szeptember	21 szeptember	22 szeptember
22 szeptember szeptember		23 szeptember	24 szeptember	25 szeptember	26 szeptember (szeptember)	27 szeptember	28 szeptember	29 szeptember
		30 szeptember	31 szeptember	32 szeptember	33 szeptember (szeptember)	34 szeptember (szeptember)	35 szeptember	36 szeptember
		37 szeptember	38 szeptember	39 szeptember	40 szeptember	41 szeptember	42 szeptember	43 szeptember
40		44 szeptember	45 szeptember	46 szeptember	47 szeptember	48 szeptember	49 szeptember	50 szeptember
41		51 szeptember	52 szeptember	53 szeptember	54 szeptember	55 szeptember	56 szeptember	57 szeptember

3b.

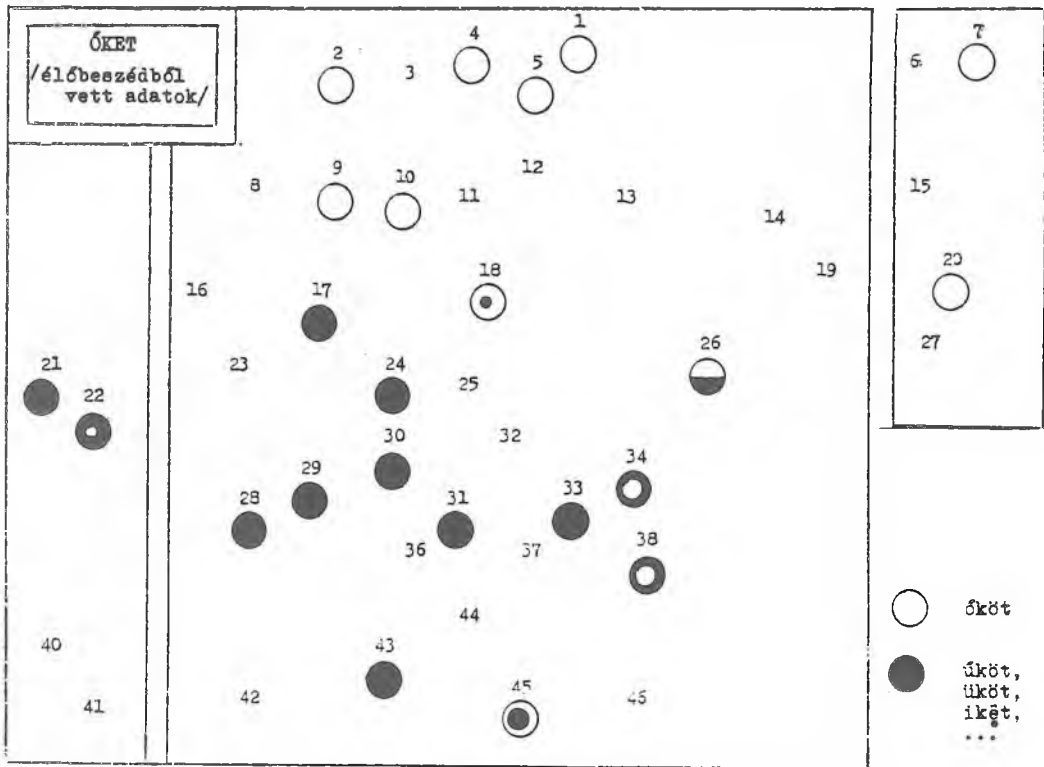
4a.

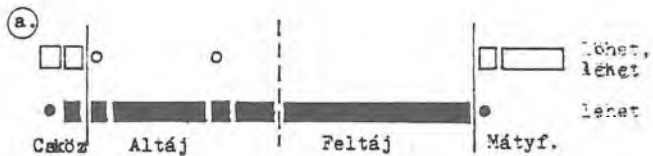
ŐKET
/kérdőíves
adatok/

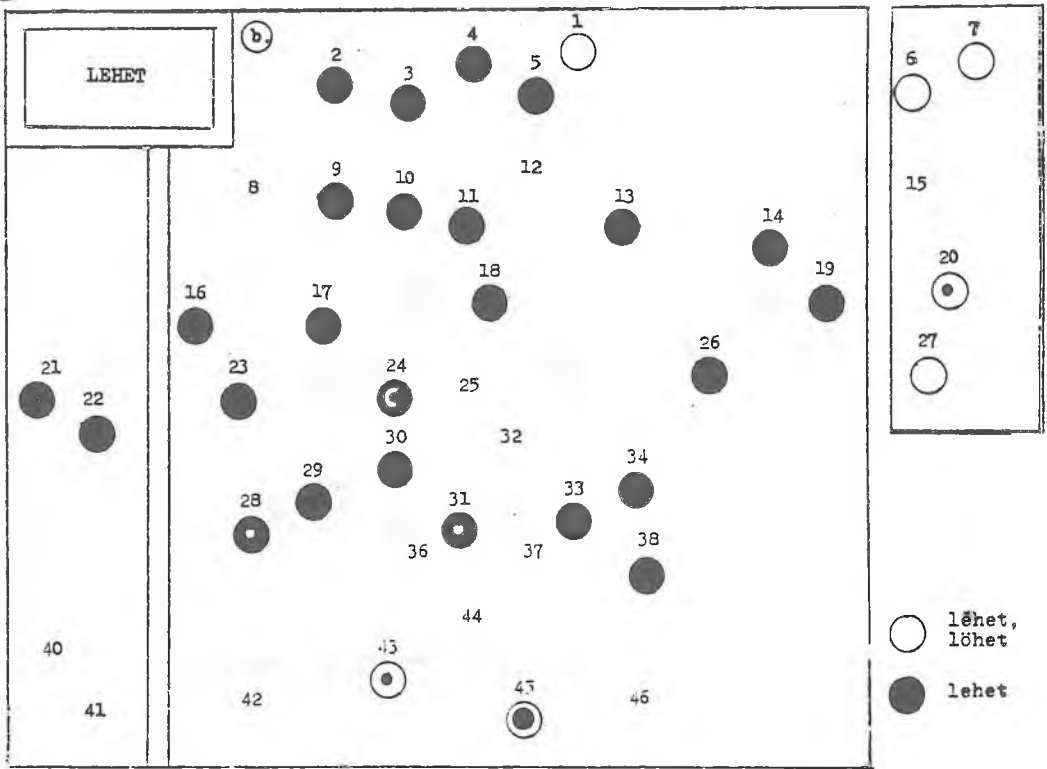
○ Őket
● űket, űket

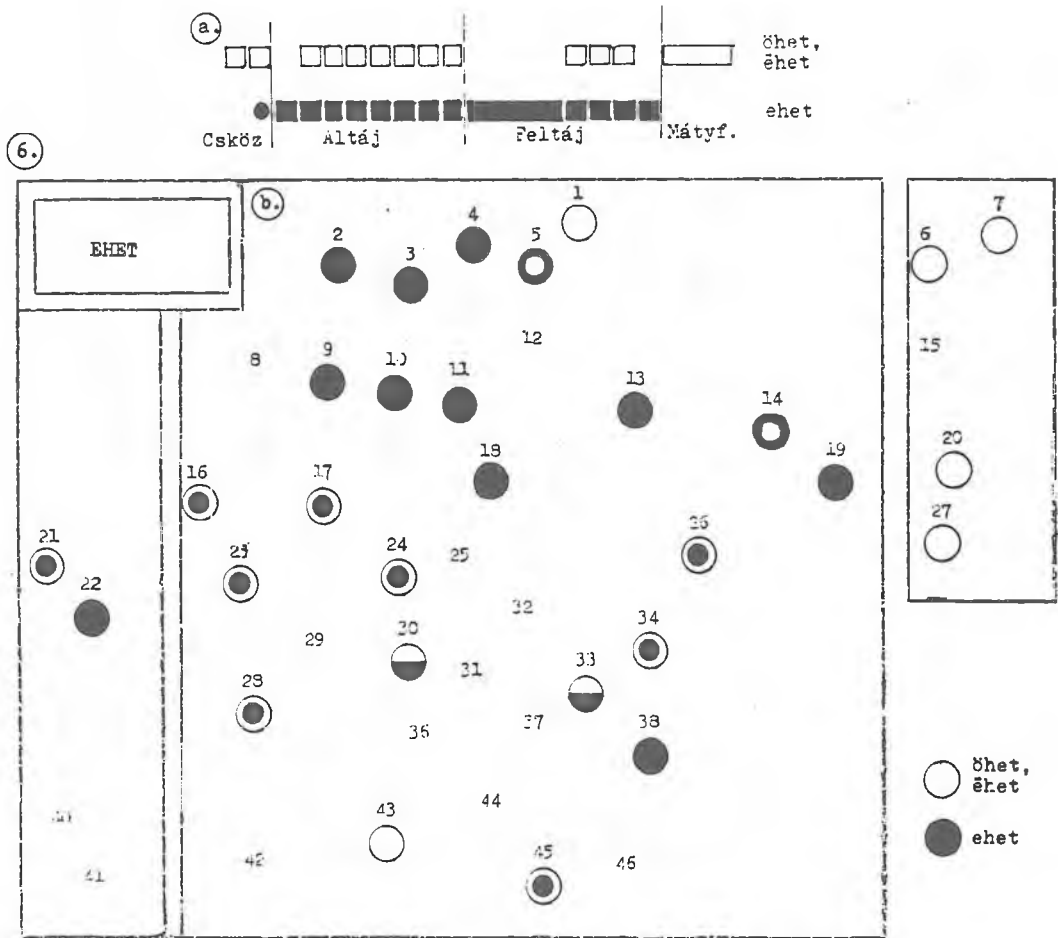
4b.

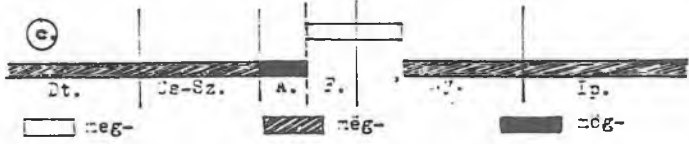
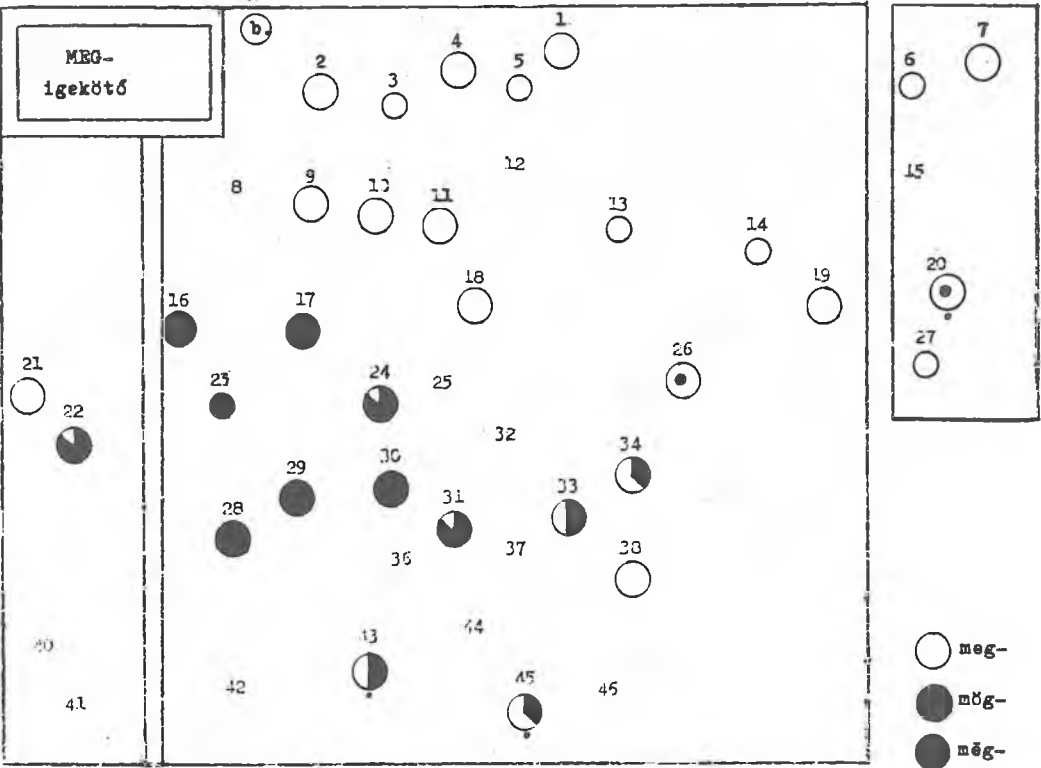
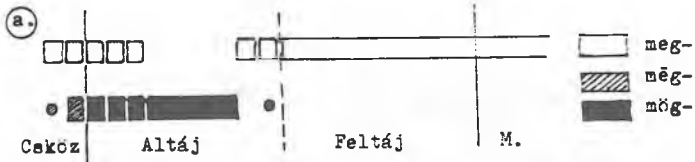

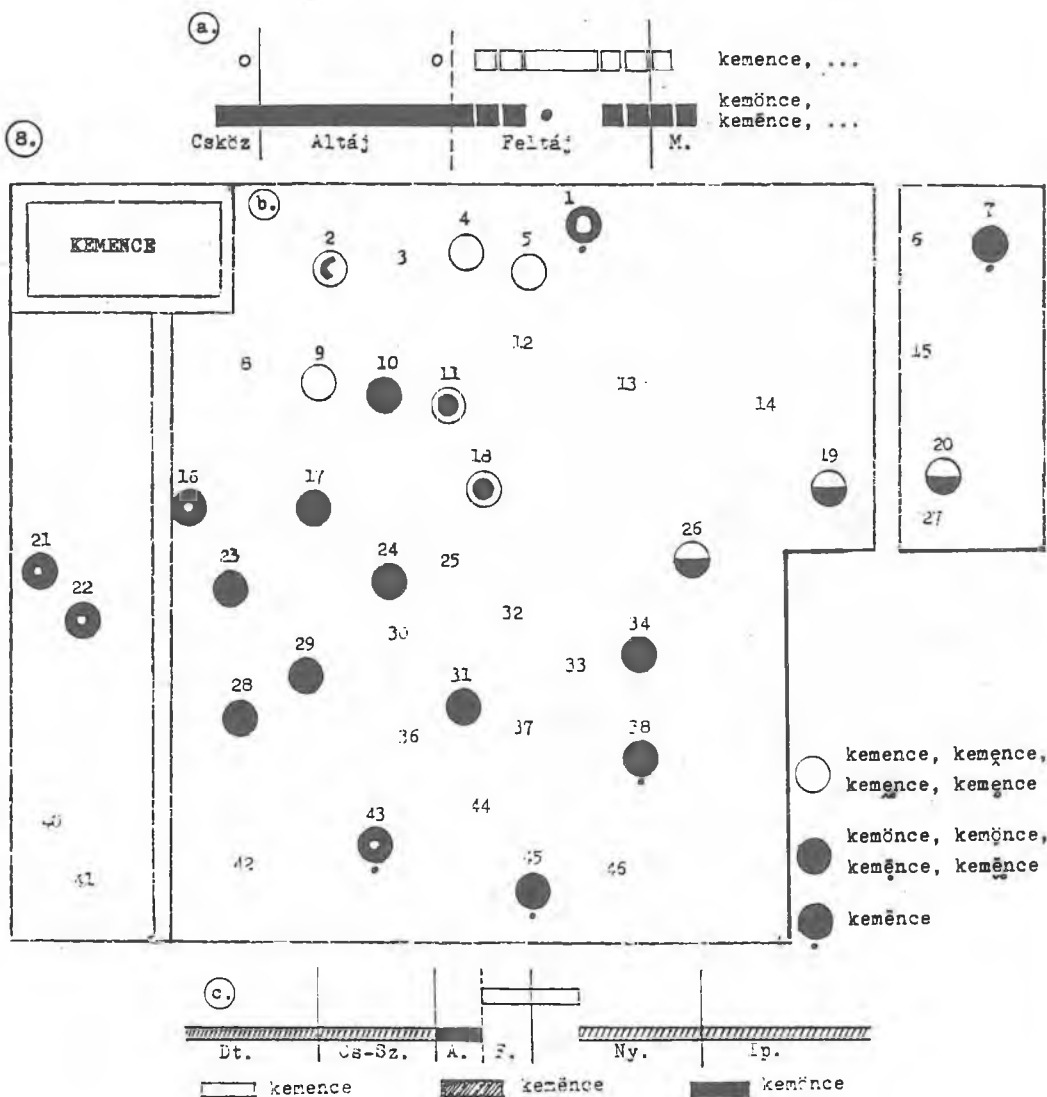

5.

IRODALOM

- Chambers, J. K. – Peter Trudgill 1980. *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Davis, Lawrence M. 1976. „Dialectology and Linguistics”. *Orbis* 26: 24-30.
- 1983. *English Dialectology: An Introduction*. University of Alabama Press, University, Alabama.
- Kelle, Bernhard 1988. „The Automatic Computation of Linguistic Maps with the Aid of Cluster Analysis.” Alan R. Thomas, ed., *Methods in Dialectology*, 585-599. Multilingual Matters Ltd., Clevedon, Philadelphia.
- Labov, William 1966. „Hypercorrection by the Lower Middle Class as a Factor in Linguistic Change.” William Bright, ed., *Sociolinguistics* 84-113. Mouton, The Hague.
- Macaulay, Ronald K. S. 1988. „A Microsociolinguistic Study of the Dialect of Ayr.” Alan R. Thomas, ed., *Methods in Dialectology*, 456-463. Multilingual Matters Ltd., Clevedon, Philadelphia.
- Malkiel, Yakov 1976. „From Romance Philology Through Dialect Geography to Sociolinguistics.” *Linguistics* 1977: 59-84.
- 1984. „Revisionist dialectology and mainstream linguistics: review article” *Language in Society* 13: 29-66.
- Romaine, Suzanne 1982. „Introduction.” Suzanne Romaine, ed., *Sociolinguistic Variation is Speech Communities*, 1-13. Edward Arnold, London.
- Trudgill, Peter 1974. *Sociolinguistics. An Introduction*. Penguin.
- 1983. *On Dialect, Social and Geographical Perspectives*. New York University Press, New York and London.
- Viereck, Wolfgang 1988. „The Computerisation and Quantification of Linguistic Data: Dialectometrical Methods.” Alan R. Thomas, ed., *Methods in Dialectology*, 524-550. Multilingual Matters Ltd., Clevedon, Philadelphia.
- Walters, Keith 1988. „Dialectology.” Frederick J. Newmeyer, ed., *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume IV. Language: The Socio-Cultural Context*, 119-139. Cambridge University Press, Cambridge.

A vonatkozó mondatszerkezet használata a jugoszláviai magyar nyelvrétegekben

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A nyelvészeknek az egzaktságra, mennyiségi mutatók alkalmazására való törekvése divatjelenségnek látszik, pedig valós igény, a tisztánlátás érdekében számos esetben a minőségi vizsgálatokat mennyiségi kutatásokkal kell kiegészíteni, igazolni, érzékelhetőbbé tenni. A természettudományokban már régóta elengedhetetlenek a kvantitatív vizsgálatok, a társadalomtudományokban viszont rendszerint mellőzik őket, hacsak nem olyan diszciplínáról van szó, amely közvetlenül is felhasznál statisztikai adatokat (demográfia, közgazdaságtan stb.).

Miért van szükség kvantitatív kutatásokra a nyelvészetben? Vajon statisztikai adatok és számítások segítségével megoldhatók grammatikai és nyelvhasználati problémák? És egyáltalán, lehetséges-e nyelvi jelenségek és produktumok mérésében olyan pontosságot elérni, mint például a kémiában? Mielőtt az előző kérdésekre válaszolnánk, előbb az utóbbira felelünk. A tudomány mai állása szerint a nyelvészetben lehetetlen olyan pontos méréseket végezni, mint a kémiában, voltaképpen szükségtelen is lenne. Itt a megközelítő pontosság is elegendő. A kémiában néhány milligrammnyi eltérésnek is jelentősége lehet, a nyelvészetben leginkább még a grammok is elhanyagolhatók. Persze a nyelvi anyagot nem súlymértékkel mérjük, de ha azzal is mérnénk, nem lenne szükségünk laboratóriumi mérlegre. Ennek ellenére a nyelvészeti mérésnek is van használati értéke, a kapott adatok és a rájuk vonatkozó számítások hozzájárulhatnak mind nyelvtani, mind nyelvhasználati kérdések megvilágításához, értékeléséhez. A nyelvészetben nem eleve szükségesek a kvantitatív vizsgálatok, de manapság nem is igen mellőzhetők. Ma már túlságosan elnagyoltnak számítanak az

olyan megállapítások, mint „Az illabiális á használata VISSZASZORULÓBAN VAN a falu nyelvében.” „A szerző KEDVELI a tőmondatokat.” „A sajtó nyelvében GYAKRAN indokolatlanul elmarad a birtokos jelző *-nak, -nek* ragja.” Jó lenne pontosabban meghatározni, milyen mértékben van visszaszorulóban az illabiális á használata, mutatószámmal érzékeltetni, mennyire kedveli az illető a tőmondatokat, megadni a birtokos jelző elmaradásának számarányát.

A kvantitatív nyelvészeti megközelítés rendszerint nem teljes felmérésre törekszik, a vizsgálandó nyelvi anyag ezt általában nem is teszi lehetővé, vagy azért, mert nem zárt rendszer, vagy pedig túlságosan nagy ahhoz, hogy minden elemét megszámloljuk. Véletlenszerűen kiválasztunk belőle egy részt, ezt a mintát dolgozzuk fel, és az így kapott adatokat megközelítő értéként a teljes anyagra vonatkoztatjuk.

Jómagam ezúttal a vonatkozó mondat szerkezet használatát vizsgálom. Arra szeretnék választ kapni, hogy e tekintetben mi a helyzet a jugoszláviai magyar nyelvrétegekben. Ehhez azonban tudnom kell, hogy egyáltalán a magyar nyelvben milyen gyakori a vonatkozó mellékmondat előfordulása. Nemcsak az érdekel, hogy mennyire van elterjedve a vonatkozó szerkesztésmód, hanem az is, hogy ennek különböző megnyilvánulási formái milyen megoszlást mutatnak. Külön tanulmányozom az utalószavas, az utalószó nélküli, az inverz és az ál-vonatkozó mondatok gyakoriságát. Megoldásra váró problémáim közé tartozik, hogy mennyiben járul hozzá a vonatkozó szerkesztésmód a közlés analitikusságához egy-egy nyelvrétegben, milyen stiláris szerepet töltenek be a különféle vonatkozó szerkezetek, mennyire jellemző egyes formák elmaradása stb.

Mivel vizsgálódásaimat kísérleti jellegűnek tartom, mintavételem nem terjed ki minden nyelvrétegre. Egyébként is igen nehéz a különböző nyelvrétegekből való mintavétel, mert kérdéses, hogy milyen arányokhoz tartsa magát az ember. Az egyikből nyilván többet, a másiktól kevesebbet. De mennyit? Úgy vélem, hogy célszerű egységnyi terjedelmű szövegrészt kiválasztanom különféle nyelvi anyagokból, és ezeket elemezni kvantitatív módszerrel. A kapott adatok alapján egybevettem egymással az egyes anyagok sajátosságait, megállapíthatom a csoportjaik közötti összefüggéseket.

Véletlenszerűen kiválasztottam egy-egy ívnyi (40 000 betűhely terjedelmű) szövegrészt irodalmi művekből, szociográfiákból, hírlapokból, népmesékből stb. Az irodalmi művek szerzői közt van felvidéki és délvidéki születésű, erdélyi és jugoszláviai magyar író, az egyik szociográfia magyarországi szerző munkája, a másik jugoszláviaié, képviselve van a magyarországi és a jugoszláviai hírlapírás, a népmesék a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban fogantak, egy további szövegrész pedig egy jugoszláviai magyar publicisztika-történeti műből való. Konkrétan a következő kiadványokról és sajtótermékekről van szó: 1. Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője (regény, Bp., 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó, 82–102.), 2. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél (novellafüzet, Bp., 1966., Szépirodalmi Könyvkiadó, 176–204.), 3. Tamási Áron: Bölcső és bagoly (regényes életrajz, Bp., 1966., Szépirodalmi Könyvkiadó, 153–180.), 4. Domonkos István: Via Italia (regény, Újvidék, 1970., Forum Könyvkiadó, 70–100.), 5. Erdei Ferenc: Parasztok (hasonmás kiadás, Bp., 1973., Akadémiai Kiadó, 171–187.), 6. Kalapis Zoltán: Vándorok és letelepülők (szociográfiai riportok, Újvidék, 1985., Forum Könyvkiadó, 82–103.), 7. Magyar Nemzet (napilap, politikai szövegek az 1990. augusztus 27-i számból), 8. Magyar Szó (napilap, politikai szövegek az 1990. június 24-i számból), 9. Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék (Bp.–Újvidék, 1984., Akadémiai Kiadó–Forum, I. kötet 72–80., 326–328., 366–368., 441–443, 567–570.), 10. Petkovics Kálmán: A 7 Nap útja (Adalékok hetilapunk történetéhez) (Újvidék, 1986., Forum Könyvkiadó, 66–82.).

Vizsgálatomban vonatkozó mellékmondatnak tekintetem mindazokat a mondatokat, amelyeket vonatkozó kötőszó vezet be, attól függetlenül, hogy teljes alakban szerepel-e a kötőszó (vagyis *a*-val kezdődik) vagy nem (pl. *míg*, *mikor*, *ki* stb.). Az utalószavas mondatok közé azokat soroltam, amelyeknek főmondatában mutató névmás vagy névmási határozószó tölt be rámutató szerepet, a másféle névmást vagy névmási határozószót tartalmazó mondatokat (pl. *mindenki*, *semmi*, *valahol* stb.) az utalószó nélküli típusba soroltam (noha inkább átmenetinek tekinthetők). Külön csoportosítottam az inverz, vagyis fordított szórendű vonatkozó mellékmondatokat, itt is megkülönböztetve egymástól az utalószó nélküli és az utalószavas formákat. Ál-vonatkozó

mondatnak minősítettem mindazokat a vonatkozó kötőszóval bevezetett mondatokat, amelyek mellérendelt tartalmat vagy különálló gondolatot fejeznek ki (újabb mozzanatot, várható fejleményt, kommentárt stb.) Például: „Kuvaitból távozott külföldiek elmondása szerint éjjelente lövések, robbanások zaja hallatszik, ami a megszállókkal szembeni ellenállásra enged következtetni.” (Magyar Nemzet) „... a kisasszony visszajött, s béültünk a padba, ahol Simó mellől csendben nézhettem kormos Jánosnak a hátát.” (Tamási)

Az elemzett szövegrészekben összesen 801 vonatkozó mondat fordul elő, ívenként átlag nyolcvan. Az adatok szórása, a középértéktől való eltérése igen nagy (34,28), varianciája (szórásnégyzete) (1057,89). A jugoszláviai szövegek átlag 29,21 százalékkal kevesebb vonatkozó mondatot tartalmaznak, mint a többi (66-ot). Feltűnő, hogy Tamási Áron szövegében több vonatkozó mondatszerkezet van, mint a Jugoszláviai magyar népmesékben, a Magyar Nemzetben és Petkovics munkájában együttvéve. Ez a nagy eltérés nyilván összefüggésben van a mondatok hosszúságával és bizonyos stilisztikai jellegzetességekkel. A mediánt konkrét szöveg, Erdei szociográfiája testesíti meg, éppen nyolcvan adatot tartalmaz. Talán nem véletlen, hogy a Magyar Szó napilapnak és volt újságírójának, Kalapis Zoltánnak a mutatószámai csak egy-két tizeddel térnek el egymástól. Mondataiknak 8,86, illetve 9,11 százaléka vonatkozó szerkezetű.

Az utalószavas mondatok aránya Erdei szövegében a legnagyobb, adatainak több, mint a felére terjed ki (51,25 százalék). Viszonylag nem sokkal marad le mögötte Kalapis és a népmesekötet (46,58 és 46,15 százalék). Noha ennek a két nyelvi anyagnak a mutatói szinte azonosak, szerkezetileg mégis nagy az eltérés közöttük. Kalapis könyvében az utalószavas mondatok közül mindössze kettő (2,74 százalék) az inverz helyzetű, a nyelvjárási szövegekben pedig kilenc (13,85 százalék). Domonkos is meglehetősen sok utalószavas vonatkozó mondatot használ (42,86 százalék), a további sorrend: Magyar Szó, Mikszáth, Kosztolányi, Tamási, Petkovics, Magyar Nemzet. Mikszáth és Kosztolányi adatai szinte fedik egymást. Petkovics és a Magyar Nemzet hasonló aránnyal szerepel, azzal, hogy abszolút számban Petkovics majdnem feleannyi utalószavas mondattal él, mint a Magyar Nemzet.

Ha a fordított rendű mondatokat nem vesszük figyelembe, Kalapis kerül az első helyre, Tamási pedig az utolsóra (ugyanis ő is több inverz mondatot használ), továbbá a Magyar Szó, Domonkos és Erdei részaránya kiegyenlítődik (35 százalék). Mikszáth és Kosztolányi itt is a hatodik és a hetedik helyre kerül, a közöttük levő egyébként is minimális különbség még csökken is. E tekintetben nyilván rokonítható egymással a két író stílusa. Az inverz helyzetű utalószavas vonatkozó mondatok használata tekintetében szintén Erdei az első (mint általában az utalószavas mondatoknál), a népmesekötet és Tamási életrajzi regénye követi néhány százaléknyi lemaradással. Domonkos István is aránylag több inverz utalószavas mondattal él, mint az átlag (7,69 százalék, az átlag pedig 5,93 százalék). A többi szöveg átlag alatti értéket képvisel, azzal, hogy Petkovics könyvének elemzett részében és a Magyar Nemzet szövegeiben egyáltalán nem fordul elő a szóban forgó mondatípus. Terjedelmesebb anyag rész vizsgálata esetén talán felbukkanna egy-két adat, de ez nyilván nem sokat módosítana az arányokon.

Az utalószavas vonatkozó mondatok használata általában jobban kifejezésre jut a jugoszláviai szövegekben. A fordított rendű mondatok esetében inkább a Jugoszlávián kívüli magyar anyag jut fölénybe. Itt a szórás és a variancia meglehetősen kicsi (5,69, illetve 29,10). Az egyes szórendű mondatok szórása és varianciája már jelentékenyebb (8,89, illetve 71,10).

Az utalószó nélküli vonatkozó mellékmondatok a szövegek zömében dominálnak. Egyedül Erdei használ kevesebb utalószó nélküli mondatot, mint utalószavasat. Három esetben ez a dominancia csupán viszonylagos (mértéke nem éri el az ötven százalékot), nevezetesen Tamási, Kalapis és Domonkos művében, azzal, hogy az első kettőt csupán tizedszázalékok választják el a fölénytől. Kosztolányi, Mikszáth, Petkovics, a Magyar Szó, a Magyar Nemzet és Penavin Olga népmese-gyűjteménye az utalószó nélküli mondatok abszolút dominanciáját mutatja. Ez Kosztolányi és Mikszáth esetében a legkifejezettebb (70,53 százalék, illetve 62,33 százalék). Ezekből az adatokból megállapíthatjuk, hogy korpuszunkban elterjedtebb az utalószó nélküli vonatkozó mellékmondatok használata, mint az utalószavasaké. A szakmunkákban (mint Erdei és Kalapis szociográfiája), valamint a nyelvjárások-

ban nincs nagyobb eltérés az utalószavas és az utalószó nélküli vonatkozó mondatok előfordulásában.

Az utalószó nélküli mondatok általában egyenes helyzetűek, több szövegben elő sem fordul ilyen inverz mondat (Petkovics, Magyar Nemzet, Magyar Szó, Domonkos), a nyelvjárási adatoknak viszont majdnem a fele fordított rendű (26,15 százalék). Tamási is kedveli az inverziót, utalószó nélküli mondatainak a negyede (13,50 százalék) fordított helyzetű. Jellemző, hogy az utalószó nélküli vonatkozó mellékmondatok aránya mindazokban a szövegekben, amelyekben van ilyen, nagyobb, mint az utalószavasaké (Erdei művét kivéve). Stilisztikailag az inverzióknak fontos a szerepe, megléte hangulatosabbá, dinamikusabbá teszi a szöveget, hiánya viszont monotonitásról, merevségről tanúskodik (vagy legalábbis efféle tendenciáról). A jugoszláviai szövegek átlag 8,27 százalékkal kevesebb egyenes utalószó nélküli mondatot tartalmaznak, mint a többi, az inverz helyzetű mondatokból pedig körülbelül ennyivel többet.

Az ál-vonatkozó mondatok használatának tekintetében a Magyar Nemzet a listavezető, vonatkozó kötőszóval bevezetett mondatainak jó negyedrésze (25,93 százalék) ilyen. Érdekes, hogy Tamási is sok ál-vonatkozó mondattal él (22,70 százalék). Nem sokkal marad le mögöttük Petkovics (21,87 százalék). Mivel egyes idegen nyelvekben megszokott, közönséges dolog az ál-vonatkozó mondatok használata, kézenfekvőnek látszik idegen hatásra is gyanakodnunk. Az említett napilap esetében valószínűleg az idegen nyelvű hírügynökségi jelentések befolyásolják a mondatszerkesztést, Tamásira talán a román nyelvhasználat gyakorolt hatást, Petkovicsra pedig a szerbhorvát. A magyar–szerbhorvát kétnyelvű környezetben alkotó Domonkosra és a magyar–szlovák vidékről való Mikszáthra szintén hatással lehetett a környezet nyelve.

A jugoszláviai nyelvi anyagban az ál-vonatkozó mondatok 8,58 százalékban szerepelnek, ez 28,32 százalékos eltérést jelent a többihez viszonyítva. A két csoport szóródása közti különbség igen nagy, a második több, mint kétszerese az elsőnek. Egy jugoszláviai és egy magyarországi szövegben egyáltalán nem fordul elő ál-vonatkozó mondat, mégpedig a nyelvjárási gyűjtésből származó népmesékben és a nép-

élettel foglalkozó szociográfiában. Ez a jelenség valószínűleg összefüggésben van a népies gondolkodásmód világosságával, a megfogalmazás áttétel nélküliségével.

A szövegekben előforduló ál-vonatkozó mondatok többnyire utalószó nélküliek és egyenes rendűek. Formális szempontból besorolhatók lennének az utalószó nélküli vonatkozó mondatok közé, tartalmilag azonban szükséges külön csoportba tennünk őket, mivel még csak nem is alárendelést fejeznek ki.

Az itt bemutatott vizsgálatok alapján nincs szándékunkban messze menő következtetéseket levonni, mindenesetre fontosnak tartjuk, hogy a nyelvi jelenségeknek egyes dimenzióit számadatok alapján is feltérképezzük, tényleges arányait minél jobban megközelítsük. A vonatkozó mondatok használatának kvantitatív vizsgálatában további elemzésekre és egybevetésekre van szükség. Elképzelhető például hasonló terjedelmű indoeurópai (szerbhorvát, német, francia stb.) szövegek összehasonlító tanulmányozása. Ezeknek a szövegeknek a kvantitatív elemzésével kapott mutatók összehasonlítási alapul szolgálhatnak a magyar nyelvű szövegek vizsgálata során megfigyelt arányok értékeléséhez és értelmezéséhez.

TÁBLÁZATOK

utalószavas (össz.)			utalószó nélküli (össz.)		
	százalék	darab		százalék	darab
1. Erdei	51,25	(41)	1. Kosztolányi	70,53	(67)
2. Kalapis	46,58	(34)	2. Mikszáth	62,33	(48)
3. Népmesék	46,15	(30)	3. Petkovics	59,37	(19)
4. Domonkos	42,86	(39)	4. Magyar Szó	56,34	(40)
5. Magyar Szó	36,70	(26)	5. Magyar Nemzet	55,56	(30)
6. Mikszáth	28,57	(28)	6. Népmesék	53,85	(35)
7. Kosztolányi	28,42	(27)	7. Tamási	49,69	(81)
8. Tamási	27,61	(45)	8. Kalapis	49,32	(36)
9. Petkovics	18,75	(6)	9. Erdei	48,75	(39)
10. Magyar Nemzet	18,52	(10)	10. Domonkos	47,25	(43)

inverz (össz.)

	százalék	darab
1. Népmesék	40,00	(26)
2. Tamási	22,70	(37)
3. Erdei	22,50	(18)
4. Kalapis	10,96	(8)
5. Mikszáth	10,39	(8)
6. Kosztolányi	9,47	(9)
7. Domonkos	7,69	(7)
8. Magyar Szó	1,41	(1)
9. Magyar Nemzet	0,00	(0)
10. Petkovics	0,00	(0)

összes vonatkozó (n/ív)

	darab	százalék
1. Tamási	163	(20,35)
2. Kosztolányi	95	(11,86)
3. Domonkos	91	(11,36)
4. Erdei	80	(9,99)
5. Mikszáth	77	(9,61)

utalószavas (inv.)

	százalék	darab
1. Erdei	16,25	(13)
2. Népmesék	13,85	(9)
3. Tamási	9,20	(15)
4. Domonkos	7,69	(7)
5. Kosztolányi	4,21	(4)
6. Mikszáth	3,90	(3)
7. Kalapis	2,74	(2)
8. Magyar Szó	1,41	(1)

ál-vonatkozó (össz.)

	százalék	darab
1. Magyar Nemzet	25,93	(14)
2. Tamási	22,70	(37)
3. Petkovics	21,87	(7)
4. Domonkos	9,89	(9)
5. Mikszáth	9,09	(7)
6. Magyar Szó	7,04	(5)
7. Kalapis	4,11	(3)
8. Kosztolányi	2,11	(2)
9. Erdei	0,00	(0)
10. Népmesék	0,00	(0)

	darab	százalék
6. Kalapis	73	(9,11)
7. Magyar Szó	71	(8,86)
8. Népmesék	65	(8,11)
9. Magyar Nemzet	54	(6,74)
10. Petkovics	32	(4,00)

utalószó nélküli (inv.)

	százalék	darab
1. Népmesék	26,15	(17)
2. Tamási	13,50	(22)
3. Kalapis	8,22	(6)
4. Mikszáth	6,49	(5)
5. Erdei	6,25	(5)
6. Kosztolányi	5,26	(5)

	átlag	szórás	variancia
	\bar{x}	s	var
összes vonatkozó	80,1	34,28	1057,89
össz. von. (jug.)	66,4	21,54	371,04
össz. von. (m.)	93,8	41,37	1369,36
össz. utalószavas	34,54	11,83	126,00
össz. ut. nélk.	55,30	7,27	47,61
össz. inverz	12,51	12,63	143,49
össz. ál-von.	10,27	9,79	86,17
ál-von. (jug.)	8,58	8,28	54,86
ál-von. (m.)	11,97	11,82	111,76
ut. inv. (össz.)	5,93	5,69	29,10
ut. nélk. inv. (össz.)	6,59	8,22	60,86
ut. inv. (jug.)	5,14	5,67	25,69
ut. inv. (m.)	6,71	6,25	31,28
ut. nélk. inv. (jug.)	6,87	11,35	103,03
ut. nélk. inv. (m.)	6,30	4,81	18,53
ut. (jug.)	33,05	9,09	66,12
ut. (m.)	24,16	6,76	36,55

Egy muravidéki élőnyelvi anyag néhány nyelvöldrajzi vonása

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Mint maribori lektor fontos feladatnak tartom, hogy élőnyelvi vizsgálatokat végezzek a muravidéki magyarság körében. Köteleznek erre elődeimnek (főleg Vörös Ottónak, Guttman Miklósnak, Bokor Józsefnek) e téren elért szép eredményei is. De magam is érdeklődéssel, szívesen vállalom az ilyen munkát.

A feladatra azon előismeretek alapján próbáltam meg vállalkozni, amelyek a Nyugat-Dunántúlon folyó nyelvöldrajzi-nyelvszociológiai, elsősorban szókészletteni feltárásokból származnak. Ilyen vonatkozású közleményekben nem szűkölködik korábbról a Muravidék sem (l. például a MNyA. Benkő Loránd és Lőrincze Lajos gyűjtötte kóti anyagán kívül Penavin; Guttman–Köbölkuti). Hogy mégis hozzáláttam egy újabb vizsgálódáshoz, azt több tényező motiválta.

Mindenekelőtt az, hogy a térségben föllendülő gazdasági, kulturális stb. kapcsolatokkal párhuzamosan szükség mutatkozhat a nyelvi régió-
nak a nyugat-dunántúlinál szélesebb körű megközelítésére. A tervezett általános szókészletti és a kiegészítő szövegfelvételes gyűjtéssel lehetőség nyílhat a korábbiak árnyalására, a nyelvi érintkezés terén fölvetődő újabb kérdések megválaszolására (l. például Kontra 93), a régebbi és a mai nyelvi helyzet összevetésére, nem utolsósorban a nyelvjárási és köznyelvi arányok kitapintására (ez utóbbival kapcsolatban legújabban a kettősnyelvűségről szólva fejtett ki ösztönző gondolatokat Kiss). E céloknak is nevezhető motívumok megkívánják részemről az első tájékozódást a magyar nyelv szlovéniai változatait illetően. Úgy szándékozom most megtenni ezt, hogy hat muravidéki kutatópont anyagát regionalitási mértékük szerint hasonlítom össze.

A szóban forgó korpuszt abból az élőnyelvi anyagból nyertem, amelyet a Maribori Pedagógiai Kar Magyar Intézetének támogatásával – Varga József intézetvezetővel együttműködve és több esetben a hallgatókat is bevonva – folyamatosan bővítünk. Felhasználjuk a szombathegyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén Szabó Géza által összeállított általános szókészletű kérdőívzetnek azt a 111 tételből álló részét is, amely egybeesik A magyar nyelvjárások atlaszának megfelelő anyagával. A gyűjtés első szakaszában főleg munkakapcsolatunk révén ismerős fiatalokkal készítettem magnófelvételeket. Az önként adódó lehetőséget azért is ragadtam meg, mert izgatott a kérdés: bizonyos fogalmak hagyományos vagy újabb keletű megnevezései mennyire élnek azok nyelvi ismereteiben, akik a tízezernyi lélekszámú magyar népcsoport majdani értelmiségijeik lesznek. Egyelőre hat olyan, magyar anyanyelvű adatközlő anyagát dolgozom fel, aki ugyan Mariborban egyetemi hallgató, de minden héten hazajár, és rendszeres kapcsolata van szülőföldjével. Anyagukat 1989-ben vettem föl magnetofonra; egyik részét ugyanakkor, a másikat 1990-ben jegyeztem le (részletet is közöltem belőle a szlovéniai magyarok szemléjében – Molnár 1990).

Adatközlőimet állandó lakhelyüknek nagyjából észak-déli irányú elhelyezkedésének sorrendjében – a kutatópont rövid jellemzésével együtt mutatom be (l. a mellékletet is a dolgozat végén, a 148. oldalon):

- I.) Sz. H., nő, 1966-ban született, Dobronaki lakos. – Dobronak (Dobrovnik) a jugoszláv–magyar határ közelében, az őrségi (goričkói) és a hetési tájegység átmeneti sávjában fekvő község. Az 1981. évi felmérés szerint 1185 lakosából 838, azaz 70,7 százalék a magyar. (Ezeket és a további ilyen adatokat a Verseghi szerkesztette forrásanyagból merítettem: 93).
- II.) G. R., férfi, 1969-ben sz., hídvégi. – Hídvég (Mostje) szlovéniai hetési falu, Dobronaktól délkeleti irányban. 478 lakójából 132, vagyis 27,6 százalék számít magyarnak.
- III.) R. J., nő, 1969-ben sz., hosszúfalui. – Hosszúfalu (Dolga vas) Hídvégtől délkeletre, Lendva (Lendava) szomszédságában fekszik a hetési vidék részeként. 826 lakosa között 519, tehát 62,8 százalék magyar él.

- IV.) K. E., nő, 1970-ben sz., felsőlakosi. – Felsőlakos (Gornji Lakoš) Hosszúfalutól délnyugati irányban található meg, Szlovéniának immár göcseji falvaként. 516 lakójából 404, azaz 78,3 százalék a magyar.
- V.) L. L., nő, 1969-ben sz., csentei. – Csente (Čentiba) Felsőlakossal szinte egy vonalban, de keletebbre levő, szlovéniai göcseji község. 724 lakosának 71,4 százaléka, vagyis 517 a magyar.
- VI.) K. E., nő, 1966-ban sz., völgyifalui. – Völgyifalu (Dolina) Csen-tétől délkeletre húzódik, szintén szlovéniai göcseji faluként. 450 lakosa között 389, tehát 86,4 százalék magyar él.

E községek lakóinak zöme, 60-70 százaléka a 15-64 éves korcsoportba tartozik (Verseghi 89). A munkaképesek jelentős része már az iparban dolgozik Muraszombatba vagy Lendvára bejárva. Nem szűnt meg azonban kapcsolatuk a hagyományos mezőgazdasággal, mert otthon földműveléssel, szőlőtermesztéssel, borászattal, állattenyésztéssel is foglalkoznak (Varga 57). Adatközlőim mindnyájan ilyen családi környezetből származnak. Maguk is be-bekapcsolódnak alkalmanként a háztáji munkába; a helyi szokásokat, hagyományokat sem vetik meg. Így talán nem joggalalanul képviselik egyelőre egyedül falujuk nyelvhasználatát.

A tőlük nyert anyagot első lépésként – mivel most csak állapotot vizsgállok – a köznyelvhez viszonyítottam, elsősorban az ÉKsz.-t hívva segítségül (vö. pl. Balogh 411-3; Imre 1987: 44-5; Kontra 77-8). Ezzel lehetőségem nyílt arra, hogy megállapítsam egyrészt a lexémáknak, előfordulásuknak, sőt változataiknak is a számát, másrészt arra, hogy köztük köznyelvi–tájnyelvi elkülönítést is tehessek. A következő mutatókhoz jutottam hozzá.

A kérdőfüzet 111 fogalmát 277 lexikai egység (lexéma, lexéma értékű szókapcsolat) nevezi meg az adott korpuszban (a lexikai egységről l. Imre 1987: 15). Ez az anyag a hat kutatóponton összesen 897-szer fordul elő (29 esetben a lexémának közszoói és alaki tájszoói előfordulása is van). Mivel nem kizárólag SZÓ-, hanem NYELVföldrajzi aspektust igyekszem érvényesíteni, és mivel a földrajzi szempont megkívánja a nyelvhasználat megközelítését, az összes alkalmazható adat együttesét (Szépe 51), nemcsak szótári, hanem használati jellegű statisztikát is

Összesen (I–VI.)			Köznyelvi	Nyelv- járás	Alaki	Jelentés- beli	Valódi	Nincs adat
lexémaszám	(A):	277 100%	164 59,20%	113 40,79%	–	49 17,68%	64 23,10%	
lexémaelőfordulás	(B):	897 100%	216 24,08%	681 75,91%	400 44,59%	114 12,70%	167 18,61%	
akakváltozatok	(C):	955 100%	217 22,72%	738 77,27%	432 45,23%	123 12,87%	183 19,16%	27

Kutatópontonként								
I.	A:	146 52,70%	89 60,95%	57 39,04%	–	26 17,80%	31 21,23%	3
	B:	149 16,61%	26 17,44%	123 82,55%	66 44,29%	26 17,44%	31 20,80%	
	C:	161 16,85%	26 16,14%	135 83,85%	73 45,34%	26 16,14%	36 22,36%	
II.	A:	138 49,81%	101 73,18%	37 26,81%	–	17 12,31%	20 14,49%	5
	B:	148 16,49%	44 29,72%	104 70,27%	67 45,27%	17 11,48%	20 13,51%	
	C:	153 16,02%	45 29,41%	108 70,58%	67 43,79%	18 11,76%	23 15,03%	

III.	A:	140 5,54%	92 65,71%	48 34,28%	–	17 12,14%	31 22,14%	7
	B:	149 16,61%	31 20,80%	118 79,19%	70 46,97%	17 11,40%	31 20,80%	
	C:	156 16,33%	33 21,15%	123 78,84%	72 46,15%	19 12,17%	32 20,51%	
IV.	A:	144 51,98%	108 75,00%	36 25,00%	–	15 10,41%	21 14,58%	4
	B:	151 16,83%	50 33,11%	101 66,88%	65 43,04%	15 9,93%	21 13,90%	
	C:	157 16,43%	48 30,57%	109 69,42%	71 45,22%	16 10,19%	22 14,01%	
V.	A:	157 56,67%	98 62,42%	59 37,57%	–	20 12,73%	39 24,84%	2
	B:	166 18,50%	40 24,09%	126 75,90%	67 40,36%	20 12,04%	39 23,49%	
	C:	182 19,05%	41 22,52%	141 77,47%	75 41,20%	23 12,63%	43 23,62%	
VI.	A:	128 46,20%	84 65,62%	44 34,37%	–	19 14,84%	25 19,53%	6
	B:	134 14,93%	25 18,65%	109 81,34%	65 48,50%	19 14,17%	25 18,65%	
	C:	146 15,28%	48 30,57%	109 69,42%	74 50,68%	21 14,38%	27 18,49%	

kívánok adni (l. Deme–Imre 95). Bátorítottak ebben azok az újabb törekvések is, amelyek szerint az egyes szavak alakváltozataik minél teljesebb számbavételével tükrözzék az élőnyelvi helyzetet (pl. Király 464). Erre az árnyalásra kényszerített a kutatóterület kis volta, a két szélső település közti alig harminc kilométernyi távolság is. Egy ilyen sűrűségű kutatóhálózatra sem kevésbé érvényes az a „területi elv”, amelyet a MNyA.-irodalomból ismerünk (Deme–Imre 219; Imre 1987: 22-3). Tudva azt is, hogy a Muravidéken sem föltétlenül esnek egybe a különböző nyelvi szintű (szókészleti, grammatikai) jelenséghatárok, mégis úgy gondoltam, hogy az egyes megközelítésekben megmutatkozó összefüggéseket párhuzamba állítom egymással. Tehát ha a lexémák mögött meghúzódó hang- és alaktani változatokat is figyelembe vesszük, 955 nyelvi adat birtokába jutunk. (Ezen kívül 27 alkalommal nem tudtak választ adni az adatközlők.) A megközelítőleg ezer adatot anyag további bontását egy hagyományos módon elkészített statisztikai táblázattal jelzem. A százalékos adatokat két tizedesjegyig, kerekítés nélkül közlöm (lásd a 142-143. oldalt).

Az összesített adatok A jelzetű sorából – első látásra – az olvasható ki, hogy a szókészleti korpuszban több a köznyelvi, mint a nyelvjárási lexéma (59,20–40,79 százalék). A fiatalok e nyelvi anyaga olyan föltételezést enged meg, amely szerint a muravidéki nyelvváltozat igyekszik kapcsolatot tartani nemzeti nyelvünk egységes változatával. A lexémaszám további árnyalásakor alaki tájszavakat nem vizsgálunk, hiszen lexémáik a köznyelvi kategóriában foglalnak helyet; a jelentésbeli és valódi tájszavakat illetően viszont összehasonlításra nyílik lehetőségünk. Az adott korpuszban a köznyelvi szavak – jelentésbeli szavak – valódi tájszók mutatói a következők: 59,20 százalék – 17,68 százalék – 23,10 százalék. Ugyanez a sorrend a MNyA.-ban Imre (1987: 45) szerint az alábbi módon fordul elő: 12,5 százalék – 17 százalék – 70,5 százalék. Jóllehet a két korpusz összevetése – terjedelmi különbségük miatt (Muravidék: 277; MNyA.: 6490 lexikai egység – Imre 1987: 14) – nem teszi lehetővé messzemenő következtetések levonását, tájékozódó észrevételt azonban megenged. Mégpedig azt, hogy míg a jelentésbeli tájszavak hasonló mértékben fordulnak elő mindkét anyagban, ad-

dig a köznyelvi lexémák – úgy tűnik – jelentős pozícióhoz jutottak a három évtizednyivel későbbi anyagban – a valódi tájszavak kárára.

A lexémaelőfordulásra (a B sorra) térve át azonban azt láthatjuk, hogy alig egynegyed részben (24,08 százalékban) köznyelvies, háromnegyed részben (75,91 százalékban) viszont nyelvjárásias az összesített anyag. Az alakváltozatok sora (C) pedig még erőteljesebb regionalitást mutat (22,72 százalék – 72,27 százalék). A köznyelvi és tájnyelvi lexikális elemek előbbi viszonyához hasonló arány (27,89 – 72,06 százalék) tapasztalható Szombathely nyelvi állapotában is (Szabó 114); azzal a kiegészítéssel, hogy a muravidéki anyag némileg nyelvjárásiasabb. Az alakváltozatok eredményét pedig az ausztriai Jobbágyiban (Jabingban) végzett vizsgálatokhoz tudom mérni: az ottani 30–70 százalékos adathoz képest az itteni jóval regionálisabb (vö. Molnár 1986: 162). A tájszóváltozatok megoszlása a Muravidéken a következő: 45,23 százalék alak, 12,87 százalék jelentésbeli és 19,16 százalék valódi. Ugyanebben a sorrendben a jobbágyi anyag mutatói 30 százalék – 25 százalék – 11 százalék. Vagyis az ausztriai magyar anyagból – viszonylagos érvennyel – kiemelkednek a jelentésbeli tájszó-előfordulások. Bizonyára összefügg ez Jobbágyi erősebb nyelvi sziget jellegével, környezetnyelvi kapcsolataival. Úgy látszik, hogy az efféle hatás az adott muravidéki anyag egészét kevésbé jellemzi.

Ha a szóban forgó szempontok szerint az egyes muravidéki kutatópontok adatait vetjük össze, az alábbi nyelvföldrajzi vonatkozásokat tapasztalhatjuk. A falvankénti összesítő adatok (vagyis az A, B, C sor első adatai) azt mutatják, hogy a két legdélibb település (V. és VI.) üt el leginkább a többitől (a legtöbb és a legkevesebb adatot vallva magáénak). Utánuk a legészakibb falu (I.) különül el némileg, a lexémák (A) és az alakváltozatok (C) számát tekintve. Az első négy helység között a IV. is jelez enyhe önállóságot a lexémaelőfordulások (B) szempontjából. A legszorosabb kapcsolat tehát a II. és III. kutatópont között jelentkezik.

A köznyelvi és nyelvjárásias elemek (vagyis az A, B, C sor 2. és 3. oszlopában levő adatok) viszonyát illetően a következő tanulsághoz juthatunk. A lexémaszámot (A) tekintve a szélső települések (I.; V., VI.) a legregionálisabbak; a középső falvak (II–IV.) közül a III. áll legközelebb hozzájuk. A lexémaelőfordulás (B) szempontjából hasonló a hely-

zet: a két szélső helység (I., VI.) vezet a nyelvjárásiasság dolgában, a közbeesők átlagos egységét mintha a IV. falu bontaná meg. Az alakváltozatok (C.) is jeleznek efféle erővonalakat, de itt az egyes falvak adatai az eddigiekhez képest keresztezik egymást.

Ha a tájszófajták (az A, B, C sor 4–6. oszlopának mutatói) szerint vetjük össze a falvakat, az alaki és tájszavak olyan képet rajzolnak meg, amely rokonul az eddigiekkel. Az alaki tájszavak használatában (mind a B, mind a C sorban) az I–IV. település – az V–VI.-tól eltérve – eléggé közelít egymáshoz. A jelentésbeli tájszavakat figyelve: a két szélső kutatóponthoz viszonyítva tömbösödnek a középső falvak (II–V.) mindhárom (A, B, C) szinten egyaránt. A valódi tájszavak viszont olyan tarka helyzetről vallanak, amelyben nyelvföldrajzi összefüggés nem körvonalazódik.

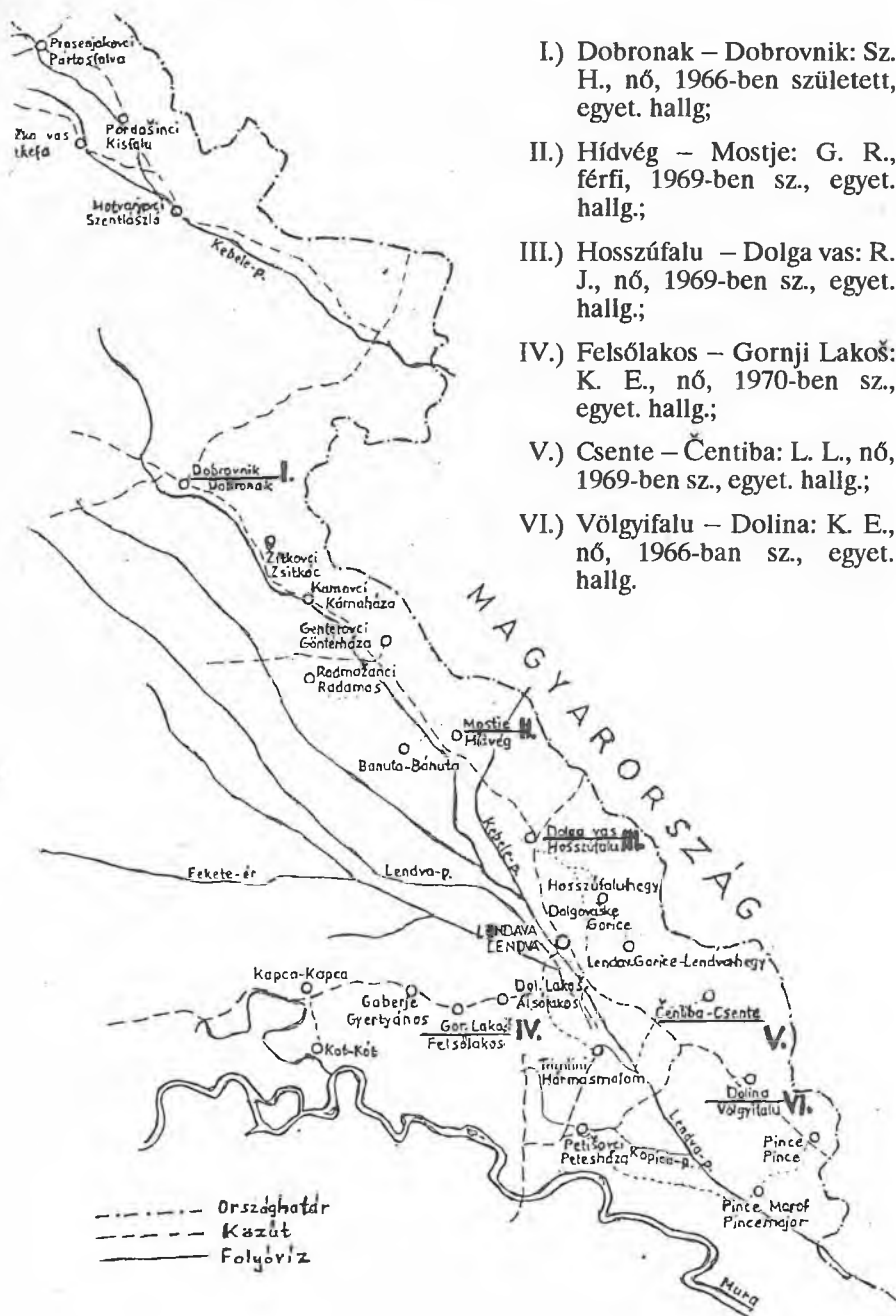
Mindezeket a megállapításokat hadd illusztráljam – a számadatokon túlmenve – néhány szóadattal is! Egységes a kutatóterület például a párna (21.), lámpaüveg (25.), kályhacső (27.), favágó tuskó (33.), befőtt (49.), anyajegy (67.), genny (72.), púpos (84.), bögöly (97.), hosszú (107.) fogalmának a *vánkos, cilinder, kürt, törzsök, kompót, anyajel, genny, púpos, dongó, hosszú* lexémával vagy a légy (105.)-nek a *legy* alakváltozattal való megnevezésében. Míg a középső falvakban a köznyelvi *függöny* (19.), *parázs* (26.), *kosár* (30.), *fiú* (57.), *sündisznó* (103.) és a *mesztelen* (73.) az elsődleges lexéma, addig a szélső pontokon a nyelvjárási *firhang, szén (szeny), silinga, gyerek, tüskésborz* és a *meszteleny* a fő változat. A búzavirág (2.), sütőtök (10.), nyávog (46.) fogalmát északabbra inkább a *kékkonkoly, patyolattök, nyávog*, délebbre pedig a *búzavirág, selyemtök, nyánkul* lexéma jelöli az adott korpuszban.

Mind a statisztikai, mind a konkrét lexikai adatok további viszonyításokat és árnyalásokat is fölkínálhatnának, de terjedelmi okokból most lemondok róluk. Néhány összegző megállapítást viszont szeretnék tenni. Az áttekintett korpusz nyelvföldrajzi differenciáltság szempontjából összhangban van a Muravidék viszonylagos egységének és kisebb tájegységekre tagolódásának köz- és szakirodalmi felfogásával (a földrajzi, művelődéstörténeti, néprajzi, nyelvészeti stb. jellemzések közül l. pl. Balassa 296-7, Imre 1971: 335-7). Abban, hogy a szélső kutatópontoktól elkülönülni látszanak a közbülsők, és hogy különösen a

IV. település kerül közel a II–III.-hoz, Lendva városának egységesítő vonzóhatása is közrejátszhat. Az észrevétel azonban további megerősítést kíván, mert enélkül csak egyéb, az adott korosztályon belül is jelentkező életkorbeli, illetőleg tájékozottságbeli eltérésekre szorítkozhatunk e nyelvi különbségek okaiként. Az viszont, hogy a valódi tájszavak terén nem mutatkozik nyelvföldrajzi meghatározottság, valószínűsíthető kijelentésre jogosít föl. Elsősorban arra, hogy a tájszavak e rangosabb változatai már kevésbé hagyományozódnak át a fiatalabb generációra. De az sem lehetetlen, hogy e jelenség mögött olyan másnyelvi környezetbeli tényezők vannak jelen, mint amilyenek például az ausztriai Jobbágyiban a jelentésbeli tájszavak terén fejtik ki hatásukat.

Ebből a szempontból tartom fontosnak ismét megemlíteni a megvizsgált lexémáknak köznyelvisebb, előfordulásaiknak, alakváltozataiknak nyelvjárásiasabb jellegét. Végző soron mindegyik az identitástudat fontosságát hangsúlyozhatja: az előbbi a szélesebb körű, az utóbbi a helyi közösséggel való azonosulás tudatát (l. Kiss 409, 410). A problematikát természetesen tágabb összefüggésben illene helyezni. Például meg kellene nézni azt, hogy adatközlőim kettősnyelvűsége miként viszonyul kétnyelvűségükhöz (vö. Győri-Nagy 81). Az sem lenne érdektelen, hogy milyen a szókészleti anyagnak eredet szerinti rétegezett-sége, aztán viszonya a nyelvjárási alapréteghez stb. De mindez már újabb, következő vizsgálatok tárgya lehetne.

A JUGOSZLÁVIAI MURAVIDÉKEN VÉGZETT ÉLŐNYELVI VIZSGÁLAT KUTATÓPONTJAI ÉS ADATKÖZLŐI

I.) Dobronak – Dobrovnik: Sz. H., nő, 1966-ben született, egyet. hallg;

II.) Hídvég – Mostje: G. R., férfi, 1969-ben sz., egyet. hallg;

III.) Hosszúfalu – Dolga vas: R. J., nő, 1969-ben sz., egyet. hallg;

IV.) Felsőlakos – Gornji Lakos: K. E., nő, 1970-ben sz., egyet. hallg;

V.) Csente – Čentiba: L. L., nő, 1969-ben sz., egyet. hallg;

VI.) Völgyifalu – Dolina: K. E., nő, 1966-ban sz., egyet. hallg.

IRODALOM

- Balassa Iván, *A határainkon túli magyarok néprajza*. Gondolat, Budapest, 1989.
- Balogh Lajos, A területi nyelvváltozatok fonetikai leírásának problémái. *MNy.* LXXXIII: 410-5.
- Deme László – Imre Samu szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai, Budapest, 1975.
- Guttman Miklós – Köbölkuti Katalin, *Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987. (MNyTK. 182.)
- Györi-Nagy Sándor, Tájnyelvi kölcsönösség a Kárpát-medencei kisebbségek nyelvi változásainak kutatásában és intézményi szocializációjuk tervezésében. *A Hungarológia Oktatása* 4: 71-83.
- Imre Samu, 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai, Budapest.
- 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése*. Akadémiai, Budapest.
- Király Lajos, Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy–zalai nyelvatlasz alapján. *Nyr.* 109: 464-70.
- Kiss Jenő, A kettősnyelvűségről. *MNy.* LXXXV: 406-11.
- Kontra Miklós, Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. *MNy.* LXXVIII: 76-93.
- Molnár Zoltán Miklós, 1986. Élő nyelvi megfigyelések Felsőőr vidékén. Szalay László (szerk.), *Hungarológiai napok*. Szombathely, 1986. 161-5.
- Molnár Zoltán [Miklós], 1990. Élőnyelvi anyag a Muravidékről. *Naptár*: 72-87. Pomurska založba (Muravidéki Kiadó), Murska Sobota (Muraszombat).
- Penavin Olga, *A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1966. (MNyTK. 116.)
- Szabó Géza, Regionális szókészleti kutatás Szombathelyen. *Vasi Szemle* XXXIV. (1980) 1: 104-39.
- Szépe György, Néhány, a szinkrón dialektológiával összefüggő kérdéstről. *MNyj.* VII: 45-57.
- Varga József, Völgyifalu–Dolina személyneveinek vizsgálata. *Muratáj*, 1989/2: 57-69.
- Verseghi György (fel. szerk.), *Magyarok és szlovének I.* Állami Gorkij Könyvtár, Budapest, 1987.

Az *i*-zés és *é*-zés a Jugoszláviai magyar népmesék I-II. kötetében

PENAVIN OLGA

Annak ellenére, hogy Balázs Art Valéria szemináriumi dolgozata Az *i/f*-zés a Jugoszláviai magyar népmesékben a közelmúltban, 1987 decemberében jelent meg a Hungarológiai Közleményekben, érdekesnek tartottam a dolgozatban szereplő jelenséggel újból foglalkozni. Amíg Balázs Art Valéria Imre Samu A mai magyar nyelvjárások rendszerének az *i*-zéssel foglalkozó része alapján a jelenség előfordulási helyeit, eseteit, részletező számadatok nélküli gyakoriságát vizsgálja meg, addig én a társadalmi vonatkozásokra szeretnék kitérni. A mesemondók, a mesemondók lakóhelyének, közösségük nyelvhasználatának szerepére térek ki, de megvizsgálom a mesemondás előtti, a mesemondó és a mesegyűjtő kommunikációjának szerepét is, sajnos, az idő rövideje miatt csak nagy vonalakban.

Mivel a kötetek darabjait vagy magam gyűjtöttem, vagy jelen voltam a gyűjtéskor, személyes tapasztalatom alapján, valamint a kötetben megjelent, tehát már LEÍRT SZÖVEGEK alapján szólok a kérdésről. Ki kell hangsúlyoznom, hogy NAGYOLT ÁTÍRÁSÚ szövegekről van szó.

Balázs Art Valéria 2923 *i/f*-ző alakot gyűjtött össze összesen 411 meséből (I.k.: 211, II.k.: 166+34). Azt gondolná az ember, hogy itt valami baj van, jóval több *i*-ző alaknak kellene szerepelnie ennyi mesében. De ha beleolvasunk a mesékbe, még a kimondottan *i*-ző pacséri, pirosi, magyarittabéi mesemondók szövegeibe is, akkor azt tapasztaljuk, hogy az *i*-zés nem következetes, nem is teljesfokú, még megközelítően sem tükrözik a beszélt nyelvjárás *i*-zését, az *i*-zés megterheltségét, amit pl. a Bácskai nyelvatlasz térképlapjai nagyon szépen tükröznek, hanem csak pár alakban jelentkezik az *i*-zés. Egyébként rögtön elmondhatjuk, hogy függetlenül az *i*-ző nyelvjárásosságtól általában a legmegterheltebb alak a birtokos személyragozás *é*-je helyett álló *if*: *képit*, *késit*, *népit* (2923 adatból 1478 – azaz 50,56%).

Elmondhatjuk azt is, hogy az Imre Samu-féle rendszer sorrendjét követve a következő megterheltségi arányokat kapjuk:

- 1) *é* helyett
 - a) egyszerű szó hangsúlyos szótagjában, nem számítva a ragos alakokat, csak a tőszókat: 54 adatot találunk: *vín, píz, vika, szile, pintek, níz, kász, kinyér* stb. (1,85%)
 - b) egyszerű szó hangsúlytalan szótagjában: 42 szerepel: (1,43%) *örtzttk, vőfny, kötiny, bugybortk, tányír, vendíg* stb.
 - c) ragos szavakban: 42 (1,43%): *sütemínt, egísigit, törttk, kerestk, tessík* stb.
 - d) képzett szavakban, főleg -és, -ség képzősök: 13 (0,44%) *bikasüüts, fizetís, ellenstg, mentstg, szögénstg, szörönccéltlenstg* stb.
 - e) összetett szavakban: α előtagban: 21 (0,72%): *títlet- nap, kössstgház, kízcsontot, pízszedőt, idesanyám* stb.
 β utótagban: 9 (0,31%): *pohárköszöntís, kovácslegin, kötőffkkel, szabadkímny, gyertyafín* stb.

A magnetofonszalagok tanúsága szerint az *é* megvalósulásai lehetnek: *é – ě – ěi – ěj – i – í*. A nyomtatott szövegekben azonban ezeket a megvalósulásokat technikai nehézségek miatt nem jelölhettük, de a nagyolt átírással azért igyekeztünk megőrizni a mesemondás savát-borsát, ízét, színét.

2) *e* helyett áll *i/f*: *kinyér, kemincét*.

- a) egyszerű szóban α) hangsúlyos helyzetben: 4 (0,14%) *igenyös, kinyér, sinkise, ingyenös*. β) hangsúlytalan helyzetben: 5 (0,17%): *fényis, kemince, beeriszt, kieriszt, sziteriszt*.
- b) toldalékos alakban: α) hangsúlyos helyzetben: 19 (0,65%) *igenyest, ingemét, kinyérke*. β) hangsúlytalan helyzetben: 37 (1,26%) *eliget, kemincébe*.
- c) összetett szóban: 5 (0,17%): *keminceluk, kinyérfélit, földkereksígen* (főnevek!)
 igekötős igék: 37 (1,26%): *kiereszteni, fencsiperedett* stb.

3) köznyelvi *o* helyett *i/f*: hangsúlytalan helyzetben: 6 (0,21%) *abrincs, kurjingat, vacsiráhon, éhatárizta, hasigat* stb.

4) köznyelvi *ó* helyett *i/f*: 1 (0,03%): *régíta*.

5) köznyelvi *ö* helyett: α) hangsúlyos helyzetben: 3 (0,10%) *csics, sitét, sittedéit*;

β) hangsúlytalan helyzetben: 1 (0,03%): *göringyegét*.

6) köznyelvi *ő* helyett: 1 (0,03%): *ítet*.

7) köznyelvi *u* helyett *i*: 3 (0,10%): *apikámot, lik, csipor*.

- 8) *-ul* kapcsolat helyett: 2 (0,07%): *észabadilt, félgyógyilt* (Szlavónia!)
- 9) köznyelvi *ü* helyett: 45+6: α hangsúlytalan helyzetben 45 (1,54%)
(megjegyzendő, hogy növeli a számot az *-ük* birtokjel *ik*-es alakja: *pénzik, főgyik, eszik!*)
 β hangsúlyos helyzetben: 6 (0,21%): *bides, kilső, szile, izent, sindisznó, igyes* (Kupuszina!)
- 10) *-ja, -já* helyett *i/t* igen gyakori az igék jelentő mód, jelen idő tárgyas ragozásában az *-i*, illetve *-ik* alakban: *húzi–húzik, tasztí–tasztík*.
- 11) köznyelvi *ű* helyett *i/t*: 5 (0,17%): *bibájós, bibájósásson* (Kupuszina!)

Az *i*-zés még eléggé megterhelt, még élő valóság, vonható le a szövegekből a beszélők következtelensége ellenére is.

Nagyon helyesen állapítja meg Balázs Art Valéria, hogy az *i/t*-zés több nyelvjárás alkotó része, hozzátennem, hogy pacséri, ittabei, pirosi, feketicsi nyelvjárásokban jellemző tulajdonság. De szórványosan még igen sok más területen is felbukkannak az *i/t*-ző alakok. A hosszú *í* helyetti rövid *i* pedig egyre gyakrabban jelentkezik vidékeinken, ami egyfajta romlásnak a jele.

A mesék nyelvéről okvetlen el kell mondanunk, hogy kevés az olyan mese, melyben következetes lenne az *i*-zés. Ilyen pl. a II. kötet 67. (Moravica), 74. (Feketics), 75. számú (Piros) meséje, a Függelék 30., 31. meséje.

Sokkal gyakoribb az az eset, amikor egy-egy mesében csak néhány *i*-ző alakú szót találunk. Legtöbbször csak a birtokos személyragozásban (*bűrít, képit, szemít*). Ebben igen virulens az *i*-zés.

A legkiválóbb, az élő nyelvjárást példázó szövegek a következők: II. k. 70. sz. mese a bácskai Moravicáról, 74. sz. mese Feketicsről, 75. sz. mese a szintén bácskai Pirosról, a Függelékből pedig a 30., 31. mese pirosi mesemondótól.

Tekintve, hogy a népi mesélők népnyelven mondják meséiket, ki-ki lakhelye, társadalmi, anyagi, művelődési szintjének megfelelően használja közössége nyelvi megvalósulásait. Így a szövegek fonetikai, alak-tani, szókinccstani tanulságokkal szolgálnak. Hírt kapunk a 147 mesélő 186 meséjéből a bácskai nyelvhasználatról, az 52 bánáti mesélő 112 meséje, a 15 baranyai mesélő 41 meséje, a 13 szlavóniai mesélő 19 meséje, a 14 muravidéki mesélő 16 meséje vall a vidék nyelvéről. Mint

mondtam, csak hírt kapunk az egyéni használaton át, nem pedig pontos megjelenítését az egyes vidékek nyelvjárási sajátosságai teljes rendszerének. Megvan ennek is az oka. A külső hatások igen fontosak, befolyásolják a realizációt. A közönség nélküli, az egyszemélyes közönség, a városból érkezett, köznyelvet beszélő gyűjtő személye és nyelve zavarja a mesélőt, kizökkenti megszokott beszédmódjából, ugyanakkor a mesemondó meg akarja mutatni, hogy ő is tud úgy beszélni, mint a gyűjtő, az idegenből jött partner, ő is tud „urasan” beszélni. A gyűjtőnek mondott, a saját környezetben, jó mesemondótól örökölt, tanult, hallott vagy máshol elsajátított, de a saját környezethez, nyelvhez alakított mesék sohasem olyan élők, valóságízűek, hitelesek nyelvi szempontból, mint a falusi még többé-kevésbé zárt világ mesemondási alkalmakor, mesehallgató közönség előtt mondott mesék. Az igazi, nyelvileg is hiteles értékű meséket csak a mesével, a mesélővel együttélő, aktív mesehallgató közösség jelenlétében rögzíthetjük. A közönség ugyanis visszahat a mesélőre, működik a mindenféle ellenőrzés! A nyelvi kontroll is működik, ami a nyelvhasználati modell alkalmazásában nyilatkozik meg, vagyis akkor a szóbeli előadás törvényeihez kell alkalmazkodnia a mesélőnek. Az egyszemélyes hallgatóságnak, a gyűjtőnek mondott meséléskor viszont a nyelvjárástípus megvalósított modellje kevésbé pontos lesz a közösségi kontroll hiányában.

A MESEMONDÁS ELŐTTI kommunikáció is, mely a gyűjtő részéről köznyelven valósul meg, okvetlen hat a mesélőre, legalábbis az első percekben, azaz mindaddig, míg a mesemondás lendülete, a saját közösségből való hallgatókkal megszokott megnyilatkozási mód nem tör fel és gyengíti a köznyelvűség különben is eléggé labilis pozícióit. (Ez az idős mesemondókra érvényes!) Mesemondás közben aztán lassan, lassan elfeledkezik a kellemetlen szituációról, a más nyelvi kódot alkalmazó kíváncsi idegen jelenlétéről, idegenségéről. Amikor a szöveg magával ragadja a mesélőt, csak akkor tér rá végérvényesen a saját kódrendszerére, akkor lesz a mese úgy-ahogy „következetes” nyelvjárási szöveggé.

Térjünk most át a középzárt *ë*-zés kérdésére.

Kántor Csilla szemináriumi dolgozata is megerősíti azt a tényt, hogy a középzárt *ë*-zést illetően a két kötet szövegei arról tanúskodnak, hogy a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban néhány nyílt *e*-zű községet kivéve megvan az *e*–*ë* ellentétpár. De nemcsak MEGVAN a középzárt *ë*, hanem bizonyos községekben, mint pl. a bácskai Kupuszina, a szlavóniai Kórógy, a muravidéki Kót nyelvben erősen megterhelt. A megterheltség fokát emelik az *i* helyett ejtett középzárt *ë*-k is, a pirosi *ü* helyett ejtett *ë*-k, a Tordán, Debellácson *o* helyett, a Velika Pisanicán *é* helyett ejtett középzárt *ë*-k. Mint azt Imre Samu is megjegyzi: egyes jugoszláviai településeken az *ë* megterhelése erősebb.

Most nem foglalkoznék a népmesekötetek teljes anyagával, csak 2-3 kiváló mesemondó nyelvhasználatára térnék ki az idő rövidsége miatt. Tyúkos Horvát Antal baranyai mesemondó és Kovács Júlia bánáti mesemondó lesz a vizsgálat tárgya.

Tyúkos Horvát Antal a baranyai Kopács szülötte. Baranya nyelvét használja. A baranyai Kopács nyelve *ö*-zű megterheltségű, de az *ë* is eléggé megterhelt élő fonéma. Ez a szövegeken is meglátszik. Az *ö*-zű alakok mellett előfordulnak *ë*-zűk, sőt nyílt *e*-zűk is. Ezek keveredése jellemzi mesélőnk nyelvét is. Ha a középzárt *ë*-zést vizsgáljuk az I. kötetben szereplő 3 meséjében, a középzárt *ë*-zés gyengébb fokú az erős *ö*-zés mellett. A II. kötetben szereplő 3 mesében fordított a helyzet, a középzárt *ë*-zés helyzete erősebb, csak egy-két toldalékos szóban találkozunk *ö*-zéssel.

Az I. kötet 50 oldalnyi Tyúkos Horvát-féle meséjében van

- 1) egyszerű szavakban: α) hangsúlyos helyzetben: 26 (52%)
 β) hangsúlytalan helyzetben: 47 (94%)
- 2) összetett szavakban: α) hangsúlyos helyzetben: 3 (6%)
 β) hangsúlytalan helyzetben: 4 (8%)

A II. kötet 47 oldalnyi 5 meséjében találunk

- 1) egyszerű szavakban: α) hangsúlyos helyzetben: 26 (55,32%)
 β) hangsúlytalan helyzetben: 74 (157%)
- 2) összetett szavakban: α) hangsúlyos helyzetben: 3 (6%)
 β) hangsúlytalan helyzetben: 4 (8%)

Felvetődik a kérdés: Mi inspirálta a nagyfokú középzárt *ë*-zésre Tyúkos Horvát Antalt? Csak azt mondhatjuk, valószínűleg a gyűjtő nyelvhasználata. Dr. Katona Imre, a II. kötet Tyúkos meséinek gyűjtője nem *ö-ző* nyelven tárgyalhatott vele, mivel ő nem *ő-zik*. Az I. kötet Tyúkos szövegeinek gyűjtője, dr. Sántai Pál sem *ő-ző* nyelvet beszél, hanem kimondottan következetes középzárt *ë-zőt*. De az is lehetséges, hogy a magnetofonba mesélés alkalmával a híres, ismert, több mese-kötetben szereplő mesemondó nem akart szégyenben maradni, nem akart nyelvjárásban beszélni, alkalmazkodott a gyűjtőhöz, meg akarta mutatni, hogy tud *ő* városiasan is beszélni, – de csak elő-előtört a mindennap használt beszédmódjának jellemzője, az *ö-zés*.

Kovács Júlia bánáti, vojlovicai székely. Ősei alcsíki nyelvjáráshoz tartozó beszédmódját kiválóan megőrizte és használta. 57 oldalt kitevő 11 mesével szerepel a két kötetben. Juli néni nyelvjárásában a középzárt *ë* megterheltsége aránylag nagy. Ezt mutatják a szövegek is.

- 1) egyszerű szavak: a) hangsúlyos helyzetben: 46 adat (80,70%)
 b) hangsúlytalan helyzetben: 96 adat (168%)
- 2) összetett szavak: a) hangsúlytalan helyzetben: 6 (10,53%)
- 3) köznyelvi *ö* helyett *ë*: *ërëm, ësszetëtték, ësszegyültek, sëtét* stb.
- 4) köznyelvi *i* helyett is szerepel *ë* néhány esetben 5 (10,64%): *ëtt, ëjet tibe, ës.*

Itt is a gyűjtő befolyása érvényesült, növelte a középzárt *ë*-k számát.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- Balázs Art Valéria: Az *i/ĭ*-zés a Jugoszláviai magyar népmesékben, *Hungarológiai Közlemények* 1987, december
- Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, 1971.
- Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
- Kántor Csilla: A középzárt *ě* fonéma megterheltsége és következetessége, illetve változatai a Jugoszláviai magyar népmesékben. Kézirat.
- Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék* I-II. Budapest, 1971-1984.
- *Jugoszláviai magyar nyelvjárások*. (Értekezések, monográfiák 1.) Újvidék, 1982.
- *Nyelvjárás és köznyelv*. (Nyelvművelő Füzetek), Novi Sad, 1986.
- Pénovátz Antal: A zárt *i*-zés a pacséri népnyelvben, *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. 8/1971. szeptember.

Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására

PÉNTEK JÁNOS

A magyar–román nyelvi kölcsönhatás bizonyos értelemben aszimmetrikus. Ez az aszimmetrikus jelleg abban nyilvánul meg, hogy a román nyelvnek a magyarra gyakorolt hatása kétségtelenül regionális jellegű, az ezzel ellentétes irányú nyelvi hatás pedig a román köznyelv szintjén is jelentősnek tekinthető. Az újabb román szakirodalom általában nem a jelentőségének megfelelően értékeli a magyar nyelvnek a románra gyakorolt hatását. Sőt elfogult vagy a kérdésben kevésbé tájékozott román szerzők előszeretettel nevezik „barbarizmusoknak” a magyar eredetű elemeket, tudatosan elhallgatva, hogy többek között olyan „barbarizmusokról” van szó, mint amilyen a civilizáció kulcsszava, a ‘város’ jelentésű *oraş* vagy a ‘lakik’ román megfelelője, az *a locui*.

A magyar köz- és irodalmi nyelvben regisztrálható román kölcsönszavak száma mindössze 15-20 között mozog, jóval nagyobb viszont a regionális köznyelvi és a nyelvjárási lexémák román eredetű rétege. Hogy pontosan mennyi, erre nehéz volna válaszolni, annak ellenére, hogy két, viszonylag friss szintézise van a kérdésnek (Márton – Péntek – Vöő 1977; Bakos 1982). Bakos Ferenc összegező munkájában 2374 lexémával számol, a mi szótárunkban 4243 címszó szerepel. Már ez a két, egymástól igencsak eltérő szám is jelzi, hogy a kölcsönszavak abszolút száma nem is határozható meg, de ezzel a megközelítéssel a román nyelvi hatás mértéke tájegységenként sem jellemezhető. Bakos Ferenc úgy látja: „A jövevényszavak elterjedtségének egyik legnyilvánvalóbb mértéke a gyakoriságuk...” (1982: 130). Az adatok gyakorisága – megítélésünk szerint – három dologra lehet relatív bizonyíték: 1. az illető adat szociális értékére, reális nyelvi gyakoriságára, 2. Az idegen nyelvi hatás intenzitására, 3. a kutatás intenzitására az adott területen. Adatonként változik, hogy mikor mivel áll összefüggésben a gyakoriság.

A romániai magyar nyelvjárások és a regionális köznyelv mai állapota ebben a vonatkozásban új megközelítést igényel. Az idegen nyelvi hatás hagyományos tárgyalása: a kölcsönszavak pusztá számbavétele, illetve az etimológiai problémák tisztázása módszertanilag nem teszi lehetővé, hogy a hatás mértékéről is képet alkossunk. Egyáltalán kérdéses, hogy olyan élőnyelvi jelenségek és nyelvi folyamatok esetében, mint a regionális szintű kétnyelvűség, a diglosszia vagy a kevertnyelvűség (kevert bilingvizmus), használható-e a kölcsönszó bármilyen tágan értelmezett kategóriája, hiszen ilyenkor a regisztrálható „kölcsönszavak” száma inkább a kutató kitartásától és vizsgálati módszereitől függ, mint az idegen nyelvi hatás mértékétől. Ezért jogos az a fenntartás, amelyet a hapaxokkal kapcsolatban Bakos Ferenc hangoztat: „A hapaxokat a kétnyelvűség szempontjából is meg kell vizsgálni, hiszen a szoros értelemben vett kétnyelvű társadalom tagjainak potenciálisan mindkét nyelv teljes szókészlete a rendelkezésére áll. Szokványos jelenség, hogy a beszélőnek nem az anyanyelv, hanem éppen a jól ismert, naponta használt idegen nyelv szava ötlük az eszébe, és ez kerül kimondásra.” (1982: 187). Magam úgy vélem, hogy a hapaxokat ELSŐSORBAN a kétnyelvűség tényeként kell regisztrálni, olyan adatokként, amelyek azt is jelzik, hogy a kétnyelvű vagy kevertnyelvű közösségben (és főleg ez utóbbiban) a két nyelv vagy a két nyelvjárás határait nem is érzékeli határozottan a beszélő. Mindezek figyelembe vételével utólag is indokoltnak tekinthető Bakos Ferencnek az az eljárása, hogy a teljesen kétnyelvű, illetőleg a nyelvi váltás határán is túl levő csángó nyelvjárás „kölcsönszavait” ne tárgyalja; a mi munkánk ebből a szempontból is kevésbé volt kritikus.

Hogy az egyoldalúságot elkerüljük, a nyelvi hatást mind a területi, mind a társadalmi változatok szempontjából vizsgálni kell. Sőt a kétnyelvűség, a diglosszia kutatásában eredményesebb a társadalmi változatok szociolingvisztikai megközelítése, tradicionális közösségekben pedig az a módszer, amelyet Dell Hymes körvonalazott a „beszélés néprajza” elnevezéssel (1962/1975). A területi megközelítés azért sem lehet mindig releváns például a romániai magyar nyelv esetében, mert az átadó román nyelv mindenütt jelen van főként két társadalmi változatában: hivatali nyelvként és szaknyelvként. Nem alakult ki – mind-

ezek ellenére – általános kétnyelvűség, de az egynyelvű közösségekben is mindenütt vannak kétnyelvűek, és az egynyelvűség is mindenütt erodált.

Ebben a dolgozatban a területi megközelítésnél maradva arra teszünk kísérletet, hogy mennyiségileg is jellemezzük a román hatás mértékét az egyes romániai magyar nyelvjárásokban. Ennek egy lényeges feltétele van: hogy kiszűrjük az eddigi gyűjtések egyenetlenségeit. „Erdély egyes vidékein – írja Bakos (1982: 127) – a nyelvjárási gyűjtések, illetve ezek publikált anyaga sem sűrűségükben, sem mélységükben nem egyformák. A Kolozsvárt működő nyelvjáráskutatók tevékenysége nyomán az egyes lexémák elterjedtségéről ismert kép a szemünk láttára, aszerint változik, hogy mely területeken végeztek speciális gyűjtéseket.” Ebből következik, hogy a speciális gyűjtések anyaga nem alkalmas sem összevetésre, sem objektív mérlegelésre. Olyan gyűjtésre kell tehát támaszkodni, amely egyformán kiterjed minden nyelvjárásra, és amelynek céljai nincsenek közvetlen kapcsolatban a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatával. Ezeknek a kritériumoknak a nyelvatalasz-gyűjtések felelnek meg leginkább, ezek lexikális anyagának kvantitatív feldolgozása már értékelhető eredményeket hozhat. Esetünkben a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza anyagának gyűjtése is objektívnak tekinthető a román nyelvi hatás vizsgálata szempontjából: sem a kérdőív összeállítása, sem a gyűjtés módszere nem szentelt kiemelt figyelmet egyik vagy másik szókincsrétnek (hacsak annyiban nem, hogy mégis inkább a hagyományos falusi életmód és népi ismeretanyag tükröződik minden ilyen kérdőívben). Így az anyag egyszerű statisztikai feldolgozása kutatópontonként már olyan adatokat eredményezhet, amelyek térképre vetítve a maga földrajzi tagoltságában mutatják a román nyelvi hatás mértékét, a fentebb említett nyelvi folyamatok stádiumát.

Már említett összefoglaló szótári munkánk előszavában is utaltunk erre a lehetőségre (Márton – Péntek – Vöő 1977: 8), és néhány számadatot is megadtunk. Ezt szeretném most részletesebben is kifejteni, utalva egyben az egyes nyelvjárások, tájszólások, nyelvjárás-szigetek nyelvi helyzetére.

Az atlasz kutatópontonként 3000 lexémát regisztrál, a kutatópontok száma 140, hozzávetőleg egyenletes területi megoszlásban és az egyes nyelvjárásokat is jól reprezentálva. A román kölcsönszavak száma legkisebb értékben 10-20 között mozog egy kutatóponton, legnagyobb értékben ötszáz fölött, arányban 0,5 és 17 százalék a két szélső érték. Az alsó érték számban megegyezik a magyar köznyelv román kölcsönszavainak számával, és ez lehet a jellemző a nem romániai magyar nyelvjárásokra is (kivéve természetesen a telepese székely vagy bukovinai falvakat). Ez az alsó érték jellemző a Magyarországról Romániába átnyúló nyelvjárás-területekre: az észak-keletre, a tiszaira és a délire. Ezeket a nyelvjárás-területeket nem csupán a nyelvjárási jelenségek kontinuitása köti az anyaországhoz, hanem az is, hogy a tömegkommunikáció (rádió, televízió) révén a mai napig folyamatosan a magyar köz- és irodalmi nyelv hatása alatt maradhattak. Vannak azonban az észak-keleti nyelvjárásnak olyan szélső keleti pontjai (Misztótfalu, Koltó, Sárosmagyarberkesz, Rónaszék), ahol az alapérték kétnyelvű közösségben, túlnyomórészt román nyelvi környezetben négy-ötszörösére ugrik. Hasonlóképpen Kalotaszegen, amely a tiszai nyelvjárásnak egy egészen keleti nyúlványa, még tiszta magyar közösségben (de már egyes nyelvi környezetben) Magyarbikalon 1,5 százalék a román eredetű elemek aránya, kétnyelvű közösségben és túlnyomórészt román nyelvi környezetben pedig 2 százalék (Magyargyerőmonostoron). A szilágysági nyelvjárásban a kalotaszegihez hasonló a helyzet.

Anyagunkban az alapérték (1 százalékgig) a túlnyomórészt magyar környezetben élő magyar nyelvű közösségeket jellemzi, 1-1,5 százalék közötti érték a részben már román környezetben élő magyar közösségeket, a következő 1,6-3 százalékos érték a vegyes környezetben élő kétnyelvű vagy kevertnyelvű közösségeket, 3-6 százalék a kétnyelvű magyar nyelvjárászigeteket, a moldvai csángó nyelvjárást pedig 13 százalék fölötti érték. Még itt is legalább 3 százalékkal kisebb a román nyelvi elemek aránya a két székelyes csángó kutatóponton, Pusztinán és Diószegen.

Bakos Ferenc alapos szóföldrajzi elemzéseket is végzett említett munkájában. Ennek alapján sikerült északi és déli típusú kölcsönszavakat elkülönítenie, jellegzetes székely elemeket azonosítania (1982: 129).

Az egyik lényeges megállapítása, hogy „Dél-Erdélyben a román hatás jóval erőteljesebb, mint Északon”. Ez a déli hatás történeti szempontból fontos, és egyik bizonyítéka lehet a betelepülések irányának, korának. A dél-erdélyi részekben ma csak teljes román környezetben élő kétnyelvű magyar szigetek vannak (Lozsád, Csernakeresztúr, Oltszaka-dát, Nagymoha, Kóbor, Halmágy, Datk.). Az északi, máramarosi települések szintén elszigetelődtek a román nyelvi környezetben. A mai nyelvi helyzetben legfeltűnőbb a Mezőség (Kis- és Nagy-Szamos mente), különösen pedig a Belső-Mezőség kevertnyelvűsége és kétnyelvűsége (Mezőveresegyháza, Feketelak, Mezőköbölkút, Mezőkeszű, Magyarország, Tancs, Mezőbodon); ez az a terület, amely Erdély közepén a moldvai csángó nyelvjárás sorsára juthat. Itt – akárcsak a csángóban – az erodált, töredezett anyanyelvjárást nyelven kívüli kommunikációs formák kompenzálják: a hagyományos vokális és hangszeres zene, a népi tánc. Ez a kompenzációs funkció is magyarázza, miért éppen itt él legtovább az archaikus népzene. A székely nyelvjárás belső egységei közül a centrális fekvésű Udvarhely környékét érintette legkevésbé a román nyelvi hatás, sokkal kevésbé, mint a gyimesi, kászoni peremterületeket.

Ennek az atlasznak az anyagát két-három évtizeddel ezelőtt gyűjtötte Murádin László. Azóta ezek a nyelvi folyamatok előre haladtak, azaz felerősödött a román nyelvi hatás. Területileg ennek egy olyan vonatkozása, amelyet behatóbb vizsgálat nélkül is jól lehet érzékelni: a székely nyelvjárás keleti peremének (Csík, Háromszék) fokozatos kevertnyelvűsége, amely annak tulajdonítható, hogy ez a terület – szinte a csángóhoz hasonlóan – kikerült a magyar sztenderd nyelv hatása alól az elmúlt időszakban.

Egyébként éppen a székely nyelvjárás példája igazolja, hogy az átvétel, a kölcsönzés nem kizárólag kétnyelvű közegben történik. A székely közösségek jellegzetesen egynyelvűek, még inkább azok voltak a múltban, mégis bekerülhettek azok a jellegzetes székely kölcsönzések, amelyeket Bakos Ferenc is kiemel (*árdéj, báderka, bosztán, komponál, toplica, csap* ‘fenyőág’ stb.). Ennek magyarázata nyilván az, hogy keleten és délen a székelyek állandó kereskedelmi kapcsolatban álltak a románokkal, kölcsönösen ott voltak egymás vásárain, búcsúin, kicserélték –

mint ahogy ma is kicserélik – mezőgazdasági termékeiket (burgonyát kukoricára, szőlőre) stb. A mai kevertnyelvűség is – falusi környezetben különösen – egy nyelvűségből alakul ki ezen a területen.

Következtetéseink abban summázhatók, hogy 1. a moldvai magyarok nyelvjárása a leginkább veszélyeztetett. Újabb gyors vizsgálatra volna szükség, hogy eldönthessük, valóban él-e és milyen mértékben az ő kétnyelvűségük, feléleszthető-e tetszalott állapotából anyanyelvjárásuk. 2. Közvetlenül veszélyeztetettek a szélső nyelvjárászigetek és a Belső-Mezőség. 3. Feltűnő eróziós folyamatok mennek végbe az egységes tömbökben is, különösképpen ezek keleti peremterületein.

A legnehezebb a kutató számára, hogy jóslásokba bocsátkozzék, holott a szakmán kívülieket leginkább az foglalkoztatja: mi várható? mi a teendő? Magam a romániai magyar nyelv és nyelvjárások sorsát illetően legfontosabbnak azt tartom, hogy biztosítani lehessen a szten-derd nyelv folyamatos és állandó jelenlétét, hatását. Ezt pedig – mint köztudomású – legnagyobb hatásfokkal és leghitelesebben a tömegkommunikáció közvetíti, aztán az anyanyelvű iskola, az egyházak anyanyelvű szolgálata. Ennek még a csángók esetében is lehet olyan serkentő hatása, amely fokozatosan élesztheti, bátoríthatja szunnyadó nyelvi öntudatukat.

IRODALOM

- A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza.* Szerk. Murádin László. Kézirat.
- Bakos Ferenc, 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Budapest.
- Hymes, D. H. 1962/1975. A beszélés néprajza. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest. 91-146.
- Márton Gyula – Péntek János – Vöö István, 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest.

A mennyiség tagolódása

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Azon boldogabb sorsú országok, népek, nemzetek, melyeknek társadalmi szerkezetét régóta nem zavarták meg erőszakos beavatkozások, bizonytalanságban tudják értelmezni a szociológiai rétegeket szociológiai rétegek az egyes csoportok, rétegek neveit, midőn azok szociálpszichológiájáról, nyelvi magatartásáról beszélnek, vagy a rétegek közötti mobilizációt elemzik. Hogy ismert példánál maradjunk, W. Labov írásaiban a középosztály, alsóbb középosztály, munkásosztály kifejezések vagy a foglalkozás, az iskolai végzettség, a jövedelem rétegbe besoroló mérőpontjai a szociológus, a nyelvész, de a művelt olvasó számára is viszonylag nagy biztonsággal jelölik ugyanazt a fogalmat (l. pl. Labov 1968). S mindez azért tekinthető annyira bizonyosnak, mert az amerikai társadalomban tapasztalható igen nagy mértékű belső mozgás ellenére is magának a társadalomnak a szerkezete viszonylag stabil, legalábbis oly tekintetben, hogy külső beavatkozásra nem szűntek meg teljes társadalmi rétegek, nem kényszerít senki és semmi jelentős tömegeket múltjuk azonnali megtagadására.

A kialakuló magyar szociolingvisztika aligha dolgozhat ma még ily viszonylag szilárd rétegződésmodellel. Nagy belső mozgások itthon is történtek olyanok, amelyek gyors gazdasági élénküléssel, új tevékenységi ágak létrejöttével, a városiasodással függtek össze, ám e nagy átrendeződések, pl. a kiegyezés utáni néhány évtizedben nem tekinthetők semmiféle forradalmi hevület eredményének, mely hevület a történelmet újra akarja kezdeni. Ha tetszik, e példákat a múlt századi pozitivisták, szociáldarwinisták kedvelt kifejezésével szerves fejlődésnek nevezhetjük.

Az e századi magyar történelemben már az első háború vége, az 1919 utáni menekültáradat megváltoztatta egy hosszabb kor belső kiegyensúlyozottságát. A nagy átalakítás azonban kétségkívül 1945, illet-

ve 1949 után következett be. A magyar társadalmat Szent István államalapítása óta aligha érte oly nagymérvű sokkhatás, mint amilyen a proletárdiktatúrával járt. Bizonytalán nem kell részletezni a ma már közismert tényeket: társadalmi osztályokat, rétegeket irtott ki az új hatalom (legfőképp hiány máig az amúgy is kis létszámú polgárság, a megvetett középosztály, de a parasztság sorsa sem volt könnyebb, őket a lehető mértékig proletarizálták). Éppúgy, ahogy csoportokat, egyéneket is teljes önfeladásra kényszerítettek, létérdekké vált a teljes múlttagadás. A kiscsoportok, egyesületek szétverésére, a nagycsaládok szétszórására l. pl. Hankiss (1989: 27-72).

Miért fontos mindez, különösen ma? Kétségtelenül több okból is. Először azért, mert feltételezhető, hogy a kvázi-illegalitásba kényszerített, múlttal rendelkező csoportok, rétegek és családok nem adták föl státusukkal együtt kultúrájukat, így megszokott vagy részben tudatosan vállalt szociolektusukat, sőt, minél inkább őrizni akarták, főképp az első generáció. Persze nyilvánvalóan sok változás zajlott le e területen is az elmúlt negyven évben, a hagyományok bizonyosan lazultak. Az utóbbi két évben viszont láthatóan újra éledt számos elnyomott hagyomány az újabb sokszerű változások adta lehetőségekkel élve.

Másodszor azért fontos mindez, mert szembeesítve ezeket a cezúra-szerű jelenségeket a hazai szociolingvisztika rétegződésmodelljeivel szembevetve, hogy azok nem mutatják ki a feltételezett különbségeket, e szubjektíve érzékelt nyelvi hagyományokat. Az a kérdés tehát, hogy a szociológiai mennyiség egységeként milyen mértékben tagolódik önmagában. A kérdés megválaszolására érdemes néhány szociolingvisztikai jellegű munka osztályozását összehasonlítani.

G. Varga Györgyi (1972) általános iskolát végzetteket, érettségizetteket és egyetemistákat végzetteket különböztet meg, illetve 30 év alattiakat és a fölöttieket. Ugyanő később egyszerűsíti rétegződésmodelljét (G. Varga 1979), s Ferge Zsuzsa kutatásai alapján szellemi dolgozót, fizikai dolgozót és mezőgazdasági, fizikai dolgozót különít el. Ezt az osztást szintén Ferge nézeteivel indokolja: nem a tulajdonviszonyok, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg a szociológiai helyzetet eszerint. Mindenesetre ez a nagyon is gyakran

használt vulgáris rétegzés a legjobban összemósó az összes itt említett modell közül.

Terestyéni Tamás (1987) jóval árnyaltabb rendszerrel dolgozik nemrég megjelent, igen érdekes, adatokban gazdag tanulmányában. Szociológiai modellje a következő. Foglalkozás szerint megkülönböztet vezetőt és értelmiségit, egyéb szellemi dolgozót, szakmunkást, betanított munkást, segédmunkást és mezőgazdasági fizikai dolgozót. Iskolai végzettség szerint 8 osztálynál kevesebbet, 8 osztályt, középiskolát és egyetemet végzetteket. Az életkort tíz éves bontásban mutatja be, hely szerint pedig a következőképpen differenciál: Budapest, megyei jogú város, város, falu.

Meg kell jegyezni, hogy itt is található bizonytalan pont: a fentebb említettek miatt a vezető és az értelmiségi ma Magyarországon aligha tekinthető ugyanazon kategóriának, részben az iskolai végzettség és különösen a műveltség tekintetében.

Terestyéni rendszerében az egyes szociológiai kategóriákon belül nyelvi különbségek vannak, fölbukkan az a jelenség, amelyről szólni kívánok. Ez a vizsgálat sem fed le teljesen egyetlen szociológiai kategóriát: „Feltűnő, hogy az irodalmi normákat megsértő formákat még a legmagasabban iskolázott csoportban sem ismerte fel (javította) mindenki, holott azt várhatnánk, hogy a magasan iskolázottak körében az intézményesen kultivált nyelvi változatok következetesen és problémamentesen érvényesülnek” (Terestyéni 1987: 69). Ugyanerre találunk adatokat a munka egy másik részében: a felsőfokú végzettségűek 4 százaléka soha, 8 százaléka ritkán gyakorolja munkájában az olvasást, 14 százaléka soha, 21 százaléka ritkán gyakorolja munkájában az írást (Terestyéni 1987: 52). Ennek oka lehet a munka igénytelensége, a diploma értékének kérdése is fölmerülhet, de okozhatja a munkakört betöltő igénytelensége, amely fakadhat az egyén habitusából, de éppígy a gyermekkori vagy felnőttkori környezet visszahúzó hatásából, a túlságosan nagy társadalmi ugrásból.

Ezek az adatok valószínűleg rejtve tartalmazzák az 1949 utáni osztályharc eredményét, melynek során a magasan kvalifikált igazgatóból (jobb esetben) segédmunkás lett, a segédmunkásból pedig igazgató.

A Nyelvtudományi Intézetben 1989-ben tartott normakonferencián – amelynek anyaga még publikálatlan – több szociolingvisztikai előadáson mutattak be a szerzők rétegződésmodelleket. Például Váradi–Kontra (1989) a suksükölést vizsgálva Terestyénihez hasonlóan megkülönbözteti az iskolai végzettséget (8 osztálynál kevesebbet, 8 osztályt, középiskolát, egyetemet végzetek), az életkort tízéves bontásban, a települést (Budapest, város, település 5000 lakos fölött, település 5000 lakos alatt), a nemzet. A foglalkozás szempontja nem szerepel.

Hasonló rétegződéssel mutatja be Kassai Ilona az *e* kérdőszó és a tagadószó viszonyát (Kassai 1989). Hibás példaira: *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar*, illetve *Jó lenne tudni, nem-e késik a vonat*, azt az adatot kapta, hogy az értelmiség magas százalékban helyesli *e* formát és nem javít.

Vajon ezek az emberek miért nem javítanak, s aki javít, miért javít, csak azért, mert a nyelvművelőktől vagy a magyartanártól ezt hallotta (igazodva így az irodalmi nyelvhez, ezzel a társadalmi elithez) vagy pedig ráhagyományozódott: családi körben, rétegekben ezt szokta meg.

S ez számomra itt a fő kérdés: létezik-e nyelvi hagyomány mint kategória (tehát röviden fogalmazva olyan nyelvi magatartás, amely kis csoportban, főképp a családban él, egyik nemzedékről a másik hagyományozódik, persze változva, de alapértékeihez ragaszkodva) vagy sem? S ha igen, úgy ez a nyelvi hagyomány-e az egyik oka a modellált rétegeken belüli nyelvi értékváltozatoknak? (Nyelv és hagyomány kapcsolatára nézve l. Nyíri 1989: 7-27.)

Bizonyos adatok az elmúlt évtizedek magyarországi társadalmi folyamataiban szerepet játszó hagyományról már vannak, így Kolosi (1987: 341) írja a következőket: „a kulturális életmód egyenlőtlenségei nemcsak a legerőteljesebben őriztek meg tradicionális elemeket, hanem igen gyorsan az egyetlen, minden szempontból legitim egyenlőtlenséggé váltak, a kultúra és az ehhez kötődő életmód tartalmilag is akceptált mintává és az egyetlen, minden oldalról legitimizált státuszszimbólummá vált. Így jött létre az a helyzet, hogy az egyéb társadalmi előnyök csak akkor funkcionálnak valóban társadalmi előnyként, ha kultúrára és ehhez kapcsolódó életmódra átválthatók és át is váltódnak”. Kolosi később még kitér az úri viselkedés, kulturáltság hagyomá-

nyának továbbélésére és a folyamatra, amelyben a művelt, elit rétegek a kulturális tőkének a következő nemzedékre való átörökítésére törekedtek (Kolosi 1987: 342).

E kérdések megválaszolására, tehát hogy van-e egyáltalán értelme a kérdéscsoportnak, van-e tartalma a nyelvi hagyomány fogalmának, rövid előzetes tesztet készítettem, a nyelvi hagyomány léteire kérdező kiegészítő kérdésekkel, ezért a kérdezett szociológiai helyzetét ezúttal nem firtattam, viszont tudatosan fogalmi jellegű kérdéseket tettem föl.

A tesztet ötven magyar szakos egyetemi hallgató töltötte ki. Az első kérdésre – élnek-e ma a környezetükben nyelvi hagyományok – egyértelmű igen volt a válasz, csak 2 volt nemleges.

A második kérdéscsoportban a nyelvi hagyománynak az egyénhez és a csoporthoz való kötöttségét kívántam az intézményesített nyelvi rétegektől, pl. az eszményinek tartott nyelvi normától elkülöníteni. Az 5. kérdésben – igazodnak-e szülei beszédükben nagyszülei beszédmódjához – 60 százalékban nemleges volt a válasz. A 6. kérdésre – kijavították-e gyermekkorában egyes nyelvi formáit, amelyek nem egyeztek a családi nyelvhasználattal – megfordult az arány, 60 százalék igennel válaszolt. S a 7. kérdésre – kijavítja-e (majd) gyermeke beszédét, ha az eltér az ön nyelvi hagyományaitól, nyelvi magatartásától – 81 százalékos igenlő választ kaptam. Tehát a kérdezettek saját magukhoz közeledve egyre inkább normamegkívánók lettek, mércéül saját nyelvhasználatuk vált.

A harmadik kérdéscsoport a kérdezettek által tapasztalható nyelvi hagyományokra vonatkozott. A 9. kérdésre – a plurális társadalom létrejöttével föléledtek-e régi, 1945 előtti nyelvi hagyományok (példával) – vegyes volt a válasz. Alig több, mint 50 százalék felelt igennel, s a kért példák igen eltérőek voltak (legtöbbször a régi fogalmak újjáéledésével együtt neveik újbóli megjelenését említették, pl. *polgármester*, *bajtárs*, mások általában a régi rangok, címek szókészletét említették; csak kevesebben a pártok, az egyházak hagyományokat is kereső nyelvhasználatát, még kevesebben, összesen két válaszban a polgári hagyományokat). De volt olyan válasz is, amely nemleges volt: „remélem, nem is fognak”, „lehet, hogy néhány ember erőlteti”. A 10. kérdésre – egyes irodalmi irányoknak, szellemi köröknek vagy újságoknak

van-e áthagyományozott nyelvi magatartásuk – is 50 százalékos volt az igenlők aránya. (Sokan egyáltalán nem válaszoltak e kérdésre, mint ahogy az előzőre sem.) A példák között gyakori volt a pártok eltérő stílusa, az egyes folyóiratok jellegzetes nyelvezete (Hitel–Hócipó, Hitel–2000 stb.).

Mindebből annyi mondható el összegzésként, hogy a nyelvi hagyomány fogalma értelmezhető fogalom. Behatóbb, egy csoporton, egy családon belüli több nemzedéket érintő vizsgálatot igényel.

IRODALOM

- Hankiss Elemér. 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kassai Ilona. 1989. Az *e* kérdőszó vándorlása. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetének normakonferenciáján, Budapesten, 1989. november 24-én.
- Kolosi Tamás. 1987. *Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Labov, William. 1968. The reflection of social processes in linguistic structure. J. Fishman, szerk., *Readings in the Sociology of Language*. 240-51.
- Nyíri Kristóf. 1989. *Keresztút. Filozófiai esszék*. Budapest, Kelenföld Kiadó.
- Terestyéni Tamás. 1987. *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- G. Varga Györgyi. 1972. A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII. 213-17.
- 1979. A regionális köznyelvek kutatásáról. Imre Samu szerk., *Tanulmányok a regionális köznyelvesség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. 7-22.
- Váradai Tamás–Kontra Miklós. 1989. A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetének normakonferenciáján, Budapesten, 1989. november 24-én.

Nyelvszociológiai vizsgálatok egy muravidéki faluban

VARGA JÓZSEF

1. Bevezetés

1.1. Dolgozatomban köznyelvi és nyelvjárási lexémák nyelvszociológiai vizsgálatát végzem el egy kis muravidéki magyar faluban, azaz Göntérházán. Göntérháza (Genterovci) a 33 murántúli kisebb-nagyobb, főleg magyar lakosságú település egyik legkisebb faluja Hetésben. Lendvától 8 km-re, a Bagonica-patak közelében, 166 m tengerszinti magasságban, 800 m-re a jugoszláv–magyar államhatártól fekszik. A hivatalos okmányok először 1379-i évszámmal említik *Gunterháza* néven gróf Bánffy Miklós birtokaként.

„Kétlaki” lakossága közül (jelenleg 230, két családot kivéve magyar) az idősebbek földműveléssel foglalkoznak, a fiatalok pedig Lendván és Muraszombatban dolgoznak. Kétnyelvű általános iskolájába öt faluból járnak a tanulók. Jelentős műemlék értékű a „szoknyás harangja” és a modern stílusban épült Mária-temploma.

Ezen a kutatóponton gyűjtött anyagomban a köznyelvi és a nyelvjárási elemek viszonyát vizsgálva statisztikailag is kimutatom, hogy miképpen rétegződik a falu nyelvhasználata bizonyos szociológiai szempontok szerint az adott anyag tükrében. Figyelembe veszem a fiatal, a középső és az idősebb korosztály nyelvhasználatát. Mindegyiket két-két adatközlő képviseli. Közülük három a férfi és három a nő. A mintegy ezer adatnyi korpusznak a különböző szempontú összehasonlító vizsgálata alapján összesítő megállapításokhoz jutok, amelyek a falu nyelvhasználatának egészére is vonatkozhatnak.

1.2. Munkám elsődleges célja az, hogy szinkron vizsgálat alapján jussak hozzá olyan élőnyelvi adatbázishoz, eredeti lexikai forrásanyaghoz, amely reális képet nyújthat a magyar nyelv társadalmi és területi változatának a megállapítására egy nyelvszigetként felfogható kisebb etnikai csoport – Hetés viszonylatában. A különböző szempontú feldolgozás és összehasonlító viszonyítás alapján megállapíthatók a Szlovéniában élő mintegy tíz-tizenkétezer lelket számláló magyarság nyelvhasználatában jelentkező mozgások – egy megadott lexémahalmaz vizsgálatában –, vagyis hogy az miben tér el a köznyelvitől, illetőleg a hetési nyelvjárás murántúli változata mennyire őrizte meg három generáción át a sajátosságait.

1.3. A feldolgozáshoz szükséges nyelvi anyagot 1990 tavaszán gyűjtöttem össze magnetofon segítségével. Hat adatközlőt kérdeztem ki szókészletli kérdőfüzet alapján, amelyet dr. Szabó Géza, a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető főiskolai tanára állított össze. (Bővebben: Szabó Géza, Vasi Szemle XXXIV. 1980. 1: 120-124; Molnár Zoltán Miklós: Magyar Nyelv LXXIX. 1983. 4: 472-480.)

A szókészletli kérdőfüzet 111 fogalmára kerestem megnevezéseket. A kérdőfüzet 111 címszava: 1. *kalász*, 2. *búzavirág*, 3. *vadrepce*, 4. *mákfej* (tele), 5. *mákfej* (üres), 6. *morzsol* (kukoricát), 7. *hüvely* (bab, borsó), 8. *cékla*, 9. *petrezselyem*, 10. *sütőtök*, 11. *csalán*, 12. *mézga*, 13. *málna*, 14. *orgona*, 15. *göröngy*, 16. *ajtófélfa*, 17. *fülke* (falban), 18. *zsámoly*, 19. *függöny*, 20. *dunyhahuzat*, 21. *párna*, 22. *párnatok*, 23. *megveti* (ágyat), 24. *kicsavarja*, 25. *lámpaüveg*, 26. *parázs*, 27. *kályhacső*, 28. *piszkavas*, 29. *szakajtó*, 30. *kétfülű kosár*, 31. *kanna*, 32. *vonókés*, 33. *favágó tuskó*, 34. *létra*, 35. *kanca*, 36. *csődör*, 37. *pej*, 38. *béget*, 39. *mekeg*, 40. *kukorékol*, 41. *cicerél*, 42. *hápog*, 43. *szuka*, 44. *vonít*, 45. *karmol*, 46. *nyávog*, 47. *lép*, 48. *rántotta*, 49. *befőtt*, 50. *derelye*, 51. *krumplinudli*, 52. *sárgája*, 53. *böllér*, 54. *ellenzós sapka*, 55. *nagyanya*, 56. *nagyapa*, 57. *fiú*, 58. *feleségem*, 59. *uram*, 60. *állapotos*, 61. *lubickol*, 62. *ringatja*, 63. *szemöldök*, 64. *szemüveg*, 65. *ajaka*, 66. *lapocka*, 67. *anyajegy*, 68. *pattanás*, 69. *szemölcs*, 70. *tyúkszem*, 71. *veríték*, 72. *genny*, 73. *meztelen*, 74. *libabőrös*, 75. *fösvény*, 76. *himlőhelyes*, 77. *sápadt*, 78. *pufók*,

79. *szeplős*, 80. *kócos*, 81. *kancsal*, 82. *selyp*, 83. *falánk*, 84. *púpos*, 85. *horkol*, 86. *izzad*, 87. *mosolyog*, 88. *pislog*, 89. *dadog*, 90. *csámcsog*, 91. *köhög*, 92. *dobog*, 93. *korog*, 94. *hány(ik)*, 95. *lelohad*, 96. *kifakad*, 97. *bögöly*, 98. *zümög*, 99. *szöcske*, 100. *lepke*, 101. *kavics*, 102. *menyét*, 103. *sündisznó*, 104. *feketevarjú*, 105. *légy*, 106. *bodobács*, 107. *hosszú*, 108. *hűvös* (ősszel), 109. *hűvös* (fogadás), 110. *bolond*, 111. *itthon*.

Adatközlőim parasztcsaládok utódai, akik közül az idősebbek még ma is földműveléssel foglalkoznak, illetőleg parasztcsaládból származó középiskolai diákok, akik szabad idejükben segítenek szüleiknek a gazdálkodásban. (1. Cs. I. nő, 68 éves, földműves, háztartásbeli; 2. S. V. férfi, 64 éves, földműves; 3. Cs. J. férfi, 46 éves, földműves; 4. G. J. nő, 37 éves, munkás – földműves; 5. B. R. férfi, 18 éves, diák; 6. Ny. A. nő, 17 éves, diák).

A magnetofon segítségével történő anyaggyűjtés után cédulákra jegyeztem le fonetikusán a kérdésre kapott válaszokat. Itt az alábbi szempontok szerint minősítettem az összegyűjtött adatokat, a jelenlegi, első tájékozódás viszonyítási alapjaként egyelőre a címszó-anyagban bemutatott köznyelvi változatokat használva föl:

a) A kérdésre a kérdőfüzetben megjelölt köznyelvi szóalakokat kaptam, pl. „Hogy hívják a hátunkon jobb felől, bal felől lévő két nagy csontot?” Sz. G. (502.): *lapocka – lapocka*;

b) A kérdésre a köznyelvi szóalak helyett egy vagy esetleg több tájzót kaptam, pl. „Mi a neve az öklömnyi nagyságú földdarabnak, amit a kutya után hajítunk?” (137.): *göröngy – hant*, vagy „Hogyan mondják az ember bőrén a kisebb piros búbót? Amit ki szoktunk nyomni.” (522.): *pattanás – buborcsik, vimédle*;

c) A kérdésre többféle választ is kaptam, segítség nélkül. Közöttük a köznyelvi lexéma mellett él a nyelvjárási is, pl. „Hogyan mondják azt az asszonyt, aki gyereket vár?” (484.): *állapotos – állapotos, viselüs, terhes*;

d) A kérdésre csak akkor kaptam elfogadható választ, ha kiegészítő kérdésekkel vezettem rá az adatközlőt, hogy milyen fogalomról is van szó, pl. „Ősszel már nem nagyon meleg az idő, de még nem is nagyon hideg, csak olyan ...” (693.): *hűvös – langyos, hűvös, hüös, hőss*;

e) A kérdésre nem tudott válaszolni, mert nem ismerte a fogalmat, de hallotta a szót használni, pl. „Ha a szilvafa, cseresznyefa kergét megsértjük, ragadós, barnás anyag jön ki rajta. Mi az?” (100.): *mézga – macskamⁱéz*;

f) A kérdésre egyáltalán nem tudott válaszolni, mert nem ismeri a fogalmat: dolgot, élőlényt, pl. „Feketepiros tarka bogár, repülni nem tud, tavasztól csoportosan a ház, a kerítés tövében sütkéreznek. Mi az?” (648.): *bodobács –*.

2. Feldolgozás, elemzés

A 111 viszonyításul szolgáló köznyelvi szót és adatközlőim anyagát a következő öt szempont szerint próbáltam meg összevetni:

2.1. A megjelölt köznyelvi szót egyáltalán nem használja, vagy esetleg nem ismeri jelentését egyik generáció tagja sem; vagyis 43 szót. Ez 38,73 százalék. Helyettük tájszavakat használnak; három esetben viszont semmilyen szót sem. Pl.:

kétfütlű kosár: silinga

böller: disznuöli, mészáros

párnatok: besühuzat, tolltartu, besüciha

bodobács: –.

2.2. A jelzett köznyelvi szót eredeti, változatlan alakban 9 esetben (8,1 százalék) használja mind a hat adatközlő. Pl.:

lapocka: lapocka, kanca: kanca, hápog: hápog

2.3. A kérdőfüzet címszavai közül 13-at (16, 21 százalék) jóformán alig használnak az adatközlők beszédükben, de ismerik azokat. Alkalmazásuk ritka; főleg a fiataloknál fordul elő. Pl.:

kalász: buzafej, de kalász is

piszkavas: tüzhuzuvas, sérokli, de piszkavas is

pislog: pillagat, sunnyogat, muccsogat, hunyorog, de pislog is

2.4. A kérdőfüzet 111 címszava közül 11-et (9,9 százalék) tájnyelvi alakokkal használnak. Pl.:

béget: beget

tyúkszem: ticszöm, tyukszöm

kukorékol: kukorikul, kukurikul, kukorikol

2.5. Az adatközlők nyelvhasználatában 30 esetben (27,02 százalék) fordul elő az, amikor részben a címszóval egybeesőt, részben táj- vagy más szót alkalmaznak. Pl.:

szeplős: szeplős, de szöplükös is

megveti: megveti, de eligazittya, lebonytya is

orgona: orgona, de szelence, májusi virág, orgonavirág is

létra: létra, de lajtorja, rétla, odal, rétuha is

A vizsgálandó korpusz 60,36 százaléka (67) főnév, 23,43 százaléka (26) ige, 15,31 százaléka (17) melléknév és 0,90 százaléka (1) határozószó. A 111 címszó egybeesik A magyar nyelvjárások atlaszának megfelelő anyagával, ezért alkalmas más nyelvterületek vizsgálódására is. (L. Molnár Zoltán: Élőnyelvi anyag a Muravidékről. Naptár: A muravidéki magyarok szemléje [évkönyv], 1990. 72-87.)

A 111 fogalomra kapott szóképzleti anyag három korosztály szerinti vizsgálatának eredményeit – ahogy a szavak a hetési élőbeszédben jelen vannak – az alábbi táblázat szemlélteti:

A korpusz megoszlása

Az elemzés (vizsgálódás) szempontjai, területei:		Adatközlők					
		Idős:		Középső:		Fiatal:	
		Szám	%	Szám	%	Szám	%
1.	A köznyelvi címszó helyén csak egyetlenegy más szót, illetőleg tájszót használnak	43	38,73	51	45,94	37	33,33
2.	A köznyelvi címszó helyén több szót, tájszót használnak	18	16,21	3	2,70	2	1,91
3.	Nem ismerik a címszót, annak fogalmát	3	2,70	4	3,60	4	3,60
4.	A köznyelvi szót tájnyelvi alakban használják	17	15,31	19	17,11	14	12,61
5.	A köznyelvi szót és más szót, tájszót is használnak egyszerre	24	21,62	23	20,72	23	20,72
6.	A köznyelvi szót változatlanul használják	6	5,40	11	9,90	25	22,52
7.	Nem vagy csak egy adott választ	–		–		6	5,4

A táblázat adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a hat adatközlő (fiatal, középkorú, idős) nyelvhasználatában az adatok nagy általánosságban megegyeznek, lényeges eltérés nem tapasztalható. Három, illetőleg négy fogalom köznyelvi megnevezését nem ismerik. Ezek: *vad-repce* (3.), *pej* (37.), *sehyp* (82.), *bodobács* (106.).

A 666 kérdésre (111 címszó x 6) összesen 818 feleletet kaptam az adatközlőktől. Az első adatközlő (férfi) csak egy kérdésre (106. – *bodobács*) nem tudott válaszolni. Tőle 151 különböző adatot kaptam. A

második (nő) adatközlő 110 kérdésre adott választ 137 szóval. A 106. kérdésre nem tudott válaszolni (*bodobács*). A harmadik adatközlő (férfi) már két kérdésre (*derelye, bodobács*) nem tudott válaszolni. Adatainak száma 131. A negyedik adatközlő (nő) viszont már négy kérdésre (*vadrepce, pej, derelye, bodobács*) nem tudott válaszolni. Felelete 132 szó. Az ötödik adatközlő (férfi) három kérdésre nem tudott válaszolni (*derelye, pufók, bodobács*). Szavainak száma 138. A hatodik adatközlő (nő) válasza 129 szó. Ő már nyolc fogalomra nem adott megnevezést (*vadrepce, üres mákfaj, lámpaívég, vonókés, pej, derelye, falánk, bodobács*).

Az adatközlők válaszadatainak száma a 111 fogalomra:

Adatközlők:		Feleletek: %:*		Korosztályok és nemek:			
				Felelet %:		Felelet %:	
1.	Ak F	151	18,45	Id 288 35,20	F 420 51,35		
2.	Ak N	137	16,74				
3.	Ak F	131	16,01	Kk 263 32,15			
4.	Ak N	132	16,13				
5.	Ak F	138	16,87	If 267 32,64	N 398 48,65		
6.	Ak N	129	15,77				

Rövidítések: Ak = adatközlő(k)
Id = idős
Kk = középkorú
If = fiatal

F = férfi
N = nő

* A % azt mutatja, hogy egy-egy adatközlő az összes felelet (= 818) hány százalékát adta.

A válaszadatok összesítése révén megállapíthatjuk, hogy a hat adatközlő, illetőleg a három generáció szókincsében – az élő nyelvhasználatot figyelembe véve – lényeges eltérések nincsenek. A 818 tételes korpusz szinte egyenlő arányban oszlik meg, érvényesül az egyéni és a korosztályonkénti nyelvhasználatban. Csupán igen kis eltérés mutatkozik az idősebbek és a férfiak javára. A három férfi adatközlő összesen 420 feleletet adott (51,35 százalék), a három női adatközlő pedig 398 szót (48,35 százalék).

A 666 (111 x 6) köznyelvi szó használatának és ismeretének megoszlása a nemek szerint

Sor-szám	Elemzési szempontok	Férfiak		Nők	
			%		%
1.	A köznyelvi címszó helyén egy tájszót használ	157	47,43	162	48,35
2.	A köznyelvi címszó helyén két vagy esetleg több tájszót használ	24	7,25	15	4,47
3.	Ismeri a címszót is, de tájszót használ helyette	25	7,55	23	6,86
4.	Ismeri a megadott címszót, de nem használja	3	0,90	2	0,59
5.	Nem adott választ	6	1,98	13	3,88
6.	A címszót ismeri, de más fogalomkörre alkalmazza	3	0,90	–	–
7.	Csak a címszót használja eredeti alakban	43	12,99	59	17,61

Sorszám	Elemzési szempontok	Férfiak	%	Nők	%
8.	A címszót használja, de ismeri a tájszót vagy más helyettesítő szót is	19	5,74	17	5,07
9.	A címszót népiesen használja	47	14,19	40	11,94
10.	Nem ismeri a fogalmat – körülírással, segítséggel tudott válaszolni, adatot közölni	3	0,90	2	0,59
11.	Keverve használja a címszót és más szót	1	0,30	1	0,59

A 111, illetőleg 666 köznyelvi szóhoz viszonyítás a nemek nyelvi ismereteire vonatkozóan azt a megállapítást eredményezi a 11-féle szempontú elemzés után, hogy az egyes lexémák használata, illetőleg helyettesítésük a férfiak és a nők körében a muravidéki (hetési) élőbeszédben nagyjából megegyezik; benne eltérés alig észlelhető. A viszonyításul felhasznált köznyelvi szavak eredeti alakjait vagy azok tájszavakkal és egyéb szavakkal helyettesített változatait az élő nyelvhasználatban egyformán ismerik és alkalmazzák a férfiak és a nők. Mindössze egy kis eltérés mutatkozik: valamivel nyelvjárásiasabbak a férfiak.

Megvizsgáltam a korpuszt, illetőleg egy részét más szempontból is. Kíváncsi voltam arra, hogy milyen a táj- és köznyelvi viszony az adatközlők zömmel kettős válaszaiban. Erre vonatkozóan az anyagból mindössze 18 fogalomnak az adatait tudtam kiemelni, vagyis a 108 válaszul kapott szót. A következő táblázat mutatja statisztikai összefüggéseiket:

AK	Elsődlegesen kapott szóalak- változatok:			Az egyféle válaszadás szavai		
	Kny: %:	Tny: %:	Ö: %:	Kny: %:	Tny: %:	Ö: %:
I.	9 75,0	3 25,0	12 66,7	2 33,3	4 66,7	6 33,3
II.	6 6,0	4 40,0	10 55,5	2 25,0	6 75,0	8 44,5
III.	7 58,3	5 41,7	12 66,7	2 33,3	4 66,7	6 44,5
IV.	5 38,5	8 61,5	13 72,2	1 20,0	4 80,0	5 27,8
V.	9 90,0	1 10,0	10 55,5	6 75,0	2 25,0	8 44,5
VI.	– –	4 100	4 22,2	12 85,8	2 14,2	14 77,8
I–VI.	36 59,0	25 41,0	61 56,49	25 53,2	22 46,8	47 43,51

Megjegyzés: Kny (kny) = köznyelvi(es) szóalak
Tny (tny) = tájnyelvi(es) szóalak
Ö = összes(en)

Az adatközlők a 18 fogalomra (*kalász, orgona, függöny, megveti, parázs, rántotta, létra, sárgája, állapotos, genny, kócos, kancsal, pislog, hány(ik), szöcske, lepke, hűvös, itthon*) 61 esetben (56,49 százalék) adtak kettős választ, azaz köznyelvi és tájnyelvi változatokat, 47 esetben (43,51 százalék) pedig csak egyféle választ.

Az első adatközlő 12 esetben válaszolt köznyelvi és tájnyelvi adattal. Ebből elsődlegesen a köznyelvi 9, a tájnyelvi 3. Hat esetben egyféle választ adott; ebből 4 a tájnyelvi, 2 a köznyelvi.

A második adatközlő 10 esetben válaszolt kettősen. Ebből elsődlegesen köznyelvi 6, tájnyelvi 4. Nyolc egyféle válaszából köznyelvi 2, tájnyelvi 6.

A harmadik adatközlő 12 esetben adott köznyelvi-tájnyelvi választ. Ebből elsődlegesen köznyelvi 7, tájnyelvi 5. Hat egyféle válaszából köznyelvi 2, tájnyelvi 4.

A negyedik adatközlő 13 esetben adott kettős választ. Ebből elsőd-

legesen köznyelvi 5, tájnyelvi 8. Öt egyféle válasza közül köznyelvi 1, tájnyelvi 4.

Az ötödik adatközlő 10 esetben adott kettős választ. Ebből elsődlegesen a köznyelvi 9, a tájnyelvi 1. Nyolc esetben adott egyféle választ: köznyelvi 6, tájnyelvi 2.

A hatodik adatközlő négy esetben válaszolt köznyelvi-tájnyelvi változattal. Mindegyik tájnyelvi. A 14 egyféle válasza közül köznyelvi 12, tájnyelvi 2.

Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a köznyelvi-tájnyelvi vizsgálódásban elsődlegesen mind a három korosztály képviselői a köznyelvi változatot alkalmazzák az élőbeszédben, illetőleg ezeket adták meg a kérdőfüzet bevonása alapján, kapcsán. Kivétel a IV. és a VI. adatközlő (mindkettő nő), akik a kettős válaszáradásból a tájnyelvi változatot használják elsősorban. Az egyféle válaszok esetében viszont már a tájszavak jutnak előtérbe az idősebb és a középső korosztály szóhasználatában a fiatalokéval ellentétben, akiknél a köznyelvi érvényesül inkább.

A férfiak és a nők esetében ez az alábbiak szerint jelentkezik (lásd a 182. oldalon lévő táblázatot):

A férfiak és a nők viszonyításában a 18 fogalomra adott kettős válasz közül a férfiaké 34 és 27 a nőké. A 47 egyféle válasz közül pedig 20 a férfiaké, 27 a nőké (ez összesen 108).

A köz- és tájnyelvi összevetés révén azt állapíthatjuk meg, hogy az elsődlegesen adott adatok közül a férfiaknál a köznyelvi forma érvényesül, míg a nőknél (kivétel a II. adatközlő) a tájnyelvi áll az első helyen, kivétel a két fiatal adatközlő (V. és VI.).

A hat adatközlő válaszainak korpuszanyaga alapján ugyan nem vonható le végleges következtetés a hetési (göntérházi) élő nyelvhasználat állapotáról, viszont a kapott anyag jelzésül szolgálhat arra, hogy ezek a köznyelvi és nyelvjárási elemek milyen irányú nyelvi mozgást eredményezhetnek a különböző nyelvi szituációk viszonylatában. Gyűjtőmunkáim tapasztalatai alapján meg merem kockáztatni azt a kijelentést, hogy az élő nyelvhasználatban, a spontán beszédhelyzetekben nem a köznyelvi, hanem a tájnyelvi jelenségállapot dominálna, vagy legalább

Az adatközlők válaszai:	Adatközlők										Ö:
	Férfiak					Nő k					
	I.	III.	V.	Ö.	%	II.	IV.	VI.	Ö.	%	
Kettős válaszadás	12	12	10	34	62,96	10	13	4	27	50,00	108
Egyféle válaszadás	6	6	8	20	37,04	8	5	14	27	50,00	
Kettős kny-i válaszadás	9	7	9	25	73,53	6	5	–	11	40,74	61
Kettős tny-i válaszadás	3	5	1	9	26,47	4	8	4	16	59,26	
Egyféle kny-i válaszadás	2	2	6	10	50,00	2	1	12	15	55,56	47
Egyféle tny-i válaszadás	4	4	2	10	50,00	6	4	2	12	44,44	

is más eredménymegoszlást mutatna. Hogy a hat adatközlő közül elsődlegesen még az idősebbek is a köznyelvi változatokat adták meg inkább, annak talán az a lélektani magyarázata, hogy esetünkben egy „speciális” kérdőfüzet fogalmaira kerestünk adatokat sajátos megközelítéssel.

3. Összefoglalás

Az összesítő táblázatok alapján azt a végleges megállapítást fogalmazhatjuk meg – amely ugyan csak egy muravidéki (hetési), szinte még érintetlen magyar faluközösség élő nyelvhasználatára vonatkozik, de nagy általánosságban érvényes az egész murántúli „magyar nyelvterületre” is –, hogy a göntérháziak nyelvhasználatában még nem jelentkezik lényeges vonásaiban az idegen (szlovén) nyelv sorvasztó-asszimiláló hatása egy ilyen jellegű, speciálisan összeállított kérdőfüzetbeli korpusz felmérési keretein belül.

Az igaz, hogy a kérdőfüzetben jelzett köznyelvi szavak jórészt nem alkalmazzák a falu lakosai élőbeszédükben, a mindennapi nyelvi kommunikációjukban, de ismerik e lexémákat. Jóllehet, a muravidéki magyarság nyelvében tapasztalható a többségi nyelv(ek) (szlovén, horvát) bomlasztó hatása, például a mondatszerkesztésben, szórendi használatban stb., mégis azt kell mondanunk, hogy a még jóformán homogén lakosságú magyar falvakban „tisztán él” a magyar szó a nép ajkán. Sőt, azt át tudják örökíteni az utódokra is. Ezt bizonyítja a két fiatal adatközlő nyelvi megnyilatkozása is, akik megőrizték szüleik és nagyszüleik nyelvét; ismerik és használják is általában mindazokat a szavakat, amelyeket azok, pedig szlovén nyelvű környezetben élnek, s gyakorlatilag csak a hét végén használják anyanyelvüket.

Név- és tárgymutató

- a ember* 26
A magyar nyelvjárások
 atlasza 3, 5 kk.
ál-vonatkozó mondat 131, 134
alaki tájszavak 146
államnyelv 47-48
amerikai-magyar nyelv 22
Ancsel Éva 106
Antal László 72
anyanyelv 54
archaikus népzene 163
asszimiláció 26, 48
- Bakos Ferenc 159-160, 163
Balázs Art Valéria 151
beilleszkedés és részvétel 49
Bern, E. 41
beszédpartner 52
beszélt nyelv 97
betelepült 99
Bíró Zoltán 80
birtokos személyragozás 153
Burgenland 49
- Chomsky, N. 87
Csallóköz 109 kk.
csángó nyelvjárás 160, 162
- dialektológia 114
dialektometria 6
Dienes Dóra 78
- diglosszia 28
- ē-zés 151 kk.
é megvalósulásai 152
ehet 116
életkor 21, 23, 35, 52, 99
életminta 40
elliptikus szerkezetek 78
erdélyi diákok 40
erdélyi kétnyelvűség 36
erdélyi menekültek 19, 27
erdélyi norma 21
erdélyi sztenderd 24
erodált anyanyelvjárás 163
értelmiség 168
Ervin-Tripp, S. 27
- felnőtt 102
félnyelvűség 39
féloldalas kétnyelvűség 39
Felsőőr 49, 50, 53-54
félsztenderd beszélők 92-93
félsztenderd magyar 93
férfiak 100
 ~ és a nők 179
- Ferge Zsuzsa 166
fertőzött egynyelvűség 39
fiatal adatközlő 183
fog + infinitívus 77
földműves 49, 50, 52-53

- földrajzi és gyakorisági
eloszlás 109 kk.
fonológia 54, 56, 87 kk.
fonológiai általánosítás 87
~ változó 54-55, 58
fordított tápsorrend 93
Fülei-Szántó Endre 45
- Gál Zsuzsa 2
generatív dialektológia 88
generatív fonológia 87 kk.
Giles, H. 27
Goebel, H. 6
Göntérháza 171
grammatikalitási ítéletek 90
Grosjean, F. 26
gyakoriság 159
gyakorisági különbségek 112
gyűjtő nyelvhasználata 156
~ személye 154
- Hajdúhadház 72
hapax 160
Hernádi Miklós 97, 101, 103
hetési nyelvjárás 172
Hetzron Róbert 88
hivatalos közlemények 67
homogén tömb 38
Huszár Ágnes 100
- i*-zés 151 kk.
idegen (szlovén) nyelv
sorvasztó-asszimiláló
hatása 183
idegen hatás 134
- igeképző 56-58
implikációs skála 52
Imre Samu 7, 10, 144, 151, 155
infinitivus 71
~ személyragozása 76
interferencia 20, 22, 24
interjú 51, 54, 56
iparosodás 48-49
irányított beszélgetés 19
írás 167
írásbeli nyelvhasználat 29
iskolai végzettség 76, 99, 103,
105, 167
ittas veszekedés 53
- jelentésbeli tájszavak 145-147
Jobbágyi 145
jövő idő 77
jugoszláviai magyar 129 kk.,
139 kk., 151 kk., 171 kk.
- Kalotaszeg 162
Kántor Csilla 155
Károly Sándor 71
Kassai Ilona 2, 168
Kelemen József 6
kell 75
kemence 116
Kemeny, J. G. 10
kétnyelvűség 25, 35, 47, 53
~ típusai 38, 41
kezd + infinitivus 77
Kiparsky, P. 94
Klemm Antal 71, 77
Kolosi Tamás 169

- kommunikatív norma 41
kompatibilitás foka 36
Kontra Miklós 40, 63, 168
kontrasztív hangstatisztika 10
Kórógy 2
Kosztolányi Dezső 1, 129 kk.
kötetlen családi beszélgetés 56
közhely 97 kk.
köznyelvi kiejtés 56
köznyelvi lexémák 145
kreativitás 57
kvantitatív kutatások 2, 129
- Labov, W. 110
labovi paradoxon 19
lehet 116
- magyar beszélt nyelvi
kutatások 1
Magyar Nemzeti Szocioling-
visztikai Vizsgálat 90 kk.
magyar nyelv 50, 52-53, 56-57
~ szerkezete 54
~ szlovéniai vál-
tozatai 139
magyarországi sztenderd 21, 26
marginalizáció 42
Mátyusföld 109 kk.
meg- 116
megfélemlített nyelv-
használat 42
menekült-státusz 26
mesemondás 151
~ előtti kommu-
nikáció 154
- metanyelvi kommentár 98
módszertan 109, 111
moldvai magyarok nyelv-
járása 164
mondatkiegészítő feladat 92
mondatrészek zsúfoltsági
mutatója 30
Murádin László 163
Muravidék 171 kk.
muravidéki nyelvjárás 139 kk.,
171 kk.
- napilapok 61
negyedik osztályos tanulók
mondatszerkesztése 29
német nyelv 50, 52, 53, 56
nemsztenderd beszélők 92
~ magyar 87, 90
nemzetiségi környezet 29
~ ben élő tanulók 29
népi mesélők 154
névelő 26
norma 27
nők 179
- nyelv szimbolikus jelen-
tősége 54
nyelvcseré 47 kk.
nyelvészeti jelentős
általánosítás 87, 93
nyelvfelejtés 35, 43
nyelvföldrajz 109
nyelvhasználati alkal-
mazkodás 27
nyelvhelyességi szempontok 76

- nyelvi asszimiláció 19, 21
 nyelvi hagyomány 168, 169
 nyelvi változások 112
 nyelvjárási adatbázis 12
 nyelvjáráskutatás módszertana
 109
 Nyelvművelő kézikönyv 99
 nyelvsziget 49
 nyelvtani eltérések a sztenderd
 magyartól 64-65
 nyelvterület 38
 nyelváltás 52
 nyelvvesztés 38
 nyolc általánost végzettek 74

 olvasás 167

őket 116
 őslakos 99

 Penavin Olga 2
 Pete István 63
 preskriptív nyelvészet 57
 presztízs 25, 35, 40, 49, 50
 presztízsnyelv 53
 proletárdiktatúra 166

 regionális formák 20
 résztvevő megfigyelő 24
 Rétai Gábor 45
 retorikai norma 41
 riporter jelenléte 102
 román nyelv 53
 román kölcsönszavak 159
 román nyelvi hatás 64, 159, 163

 romániai magyar nyelv-
 járások 160
 Romániai Magyar Nyelvjárások
 Atlasza 161
 romániai szászok 53

 Séguy, J. 6
 Simon Zoltán 6-7
 Simonyi Zsigmond 71
 státusz 27
suksük-ragozás 87, 91
 Szabó Géza 140, 172
 számítógépek 5 kk.
 székely nyelvjárás 163, 164
szeptember 115
 Szilágyi N. Sándor 42-43
 szociolingvisztika 109, 166
 szociológiai rétegek 165
 szóképzés 56-57
 szókészlet 172
 szókincsbeli eltérések a
 sztenderd magyartól 66
 szókölcsönzés 20
 szolidaritás 50, 56-57
 szórvány 38
 szövegfelvételek 73
 sztenderd beszélők 92
 ~ magyar 63, 89
 sztenderdizáció 19, 21
szukszük-ragozás 87, 91

t-palatalizáció 88
t-palatalizáció/törlés
 (*t*-pal/törl) 89
t-törlés 88

- t*-végű igék 87
tájszólás 50, 54, 56
Tamási Áron 132
tanuló 102
tanulói szövegek 30
tápsorrend 90, 94
társadalmi kapcsolatok
 hálózata 52
társadalmi rétegződés 167
tegezés-magázás 20
Terestyéni Tamás 167
térkép 112-113
tipográfia 62
többdimenziós skálázás 30
tömegkommunikáció 162, 164
transzkripció 8
Trudgill, P. 112
tud 75
- utalószó nélküli mondatok 134
- Vágó Róbert 88, 93
vagyott kétnyelvűség 40
választékos nyelv 50
valódi tájszavak 146-147
Váradi Tamás 94, 168
G. Varga Györgyi 166
Varga József 140
varianciaanalízis 30
városi dialektológia 114
viccmondás 53
Vincze Krisztina 99
vonatkozó mondat szerkezet
 129-130
- Walters, K. 114

A szedés és a tördelés Bankó Ágnes munkája,
MTA Nyelvtudományi Intézet

